

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

1919-1950 ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE’DE
MUHALEFETİN BENZER SİYASAL ARGÜMANLARI

Tahir Anıl GÜNGÖRDÜ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Levent YILMAZ

İZMİR - 2020

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “1919-1950 Arası Dönemde Türkiye’de Muhalefetin Benzer Siyasal Argümanları” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

../../2020

Tahir Anıl GÜNGÖRDÜ

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

1919-1950 Arası Dönemde Türkiye’de Muhalefetin Benzer Siyasal

Argümanları

Tahir Anıl GÜNGÖRDÜ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Kamu Yönetimi Programı

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki süreklilik durumu iktidar ve muhalefetin ilişkilerinde de geçerli olmuştur. Osmanlı’nın modernleşmeye başladığı XVII. yy’ın geç dönemleriyle birlikte, modern bir bürokrasi ve modern siyasal ilişkiler doğmaya başlamıştır.

Yeni Osmanlılardan Demokrat Parti’ye kesintisiz liberal bir muhalefet sürekliliği öne sürülebildiği gibi, özellikle Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın bu yapılanmalardan ayrı tamamen güdümlü bir arka bahçe olduğu da iddia edilebilmektedir. Tüm bu muhalif hareketler arasında fikrî bir süreklilik olduğu ortaya konulmakta ve bu yapıların arkasında büyük oranda benzer isimler bulunmaktadır. Tanzimat Fermanı’ndan 1918 yılına kadar yaşanan olaylar, Osmanlı’nın son muhalefet hareketi olan Karakol Cemiyeti’ne aktarılmış, bu cemiyetin ilân ettiği Dokuz Umde isimli program ise, Türkiye Cumhuriyeti’nin erken dönemindeki muhalefetin yapı taşlarını meydana getirmiştir.

Bu çalışma İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Türk siyasal hayatındaki iktidar-muhalefet ilişkilerine yaptığı etkiyi incelemektedir. İttihatçıların Millî Mücadele’ye katkıları, yetiştirmiş oldukları kadrolarla sağladıkları yararlar bağlamında çeşitli çalışmalarda vurgulanmış ancak düşünsel anlamda yaptıkları katkılar yalnızca Cumhuriyet Halk Partisi’nin yapısı içinde değerlendirilmiş, muhalefete katkısı göz ardı edilmiştir. Oysa ki, Karakol Cemiyeti’nden İkinci Grup’a, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’ndan Serbest Cumhuriyet Fırkası’na ve son olarak Demokrat Parti’ye kadar muhalefet çizgisi daima 1902

I. Jön Türk Kongresi'ndeki muhalefette kalmış olan Prens Sabahattin ekolünün liberal ve adem-i merkeziyetçi çizgisini takip etmiştir. Prens Sabahattin'in kendisi Ahrar ve Hürriyet ve İtilaf Fırkaları bünyesinde faaliyet göstermiş ancak fikirleri belirli nüanslar olmakla birlikte Karakol Cemiyeti ve ardılları tarafından üstlenilmiştir. Literatürde özellikle Karakol Cemiyeti'nin muhalefetteki rolü göz ardı edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Muhalefet, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Karakol Cemiyeti, İkinci Grup, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Demokrat Parti.

ABSTRACT
Master's Thesis
Between 1919-1950 Period in Turkey's Opposition Political Similar
Arguments
Tahir Anıl GÜNGÖRDÜ

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Public Administration
Public Administration Program

The continuity between the Ottoman Empire and the Republic of Turkey, appears similarly in the relationship between the government and the opposition. By the late periods of the XVII. century when the Ottoman started to be modernized, a modern bureaucracy and modern political relations began to emerge.

While a continuous liberal opposition continuity can be proposed to the Democratic Party from the New Ottomans, it can also be claimed that the Free Republican Party is a fully driven backyard apart from these structures. It is revealed that there is an intellectual continuity among all these opposing movements and mainly there are similar names behind these structures. The events happened between the "Imperial Edict of Reorganization" in 1838 and 1918 was transferred to the Karakol Society which was the last opposition movement of the Ottoman Empire. The programme named “Declaration of Nine Principles” declared by the Karakol Society, created the milestones of the opposition of the Republic of Turkey in its early period.

This study examines the impact of the Committee of Union and Progress on the power-opposition relations in Turkish political life. The contributions of the Unionists to the National Movement were emphasized in various studies in the context of the benefits they provided with the staff they have trained, but their contributions in the intellectual sense were only evaluated within the structure of the Republic Public Party and their contribution to the opposition was ignored.

However, the line of opposition from the Karakol Society to the Second Group, from the Progressive Republican Party to the Free Republican Party, and finally till the Democratic Party has always followed the liberal and anti-centralist line of Prince Sabahattin school which engaged in opposition activities in the First Young Turk Congress in the 1902. Prince Sabahattin himself operated within the body of Ahrar and Freedom and Confession Parties, but his ideas were undertaken by the Karakol Society and his successors, although there were certain nuances. In the literature, especially the role of the Karakol Society in the opposition is neglected.

Keywords: Opposition, Committee of Union and Progress, Karakol Society, Second Group, Progressive Republican Party, Free Republican Party, Democratic Party.

**1919-1950 ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE’DE MUHALEFETİN BENZER
SİYASAL ARGÜMANLARI**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

**TÜRKİYE’DE İKTİDAR VE MUHALEFET İLİŞKİLERİNİ AÇIKLAYAN
KURAMLAR**

I. ŞERİF MARDİN: MERKEZ VE ÇEVRE KURAMI	7
II. TANER TİMUR: JAKOBENLİK BENZETMESİ	19
III. KEMÂL KARPAT: DEĞİŞİMİ TOPRAK REJİMİ ÜZERİNDEN ANLATMAK	22
IV. ERİK JAN ZÜRCHER: OSMANLI’DAN TÜRKİYE’YE GEÇİŞİ TEK ÖRGÜT İLE AÇIKLAMAK	27
V. NİYAZİ BERKES: SEKÜLERLEŞME KURAMI	32
VI. EMRE KONGAR: TEKNOLOJİ-İDEOLOJİ ETKİLEŞİMİ KURAMI	35
VII. ÇAĞLAR KEYDER: İKTİDAR VE MUHALEFETİN SINIFSAK ANALİZİ	40

İKİNCİ BÖLÜM

1919 ÖNCESİ OSMANLI DEVLETİ’NDE SİYASAL GELİŞMELER

I. TANZİMAT DÖNEMİNDE İKTİDAR VE MUHALEFET	48
--	----

A. Âli ve Fuat Paşalar Dönemi	51
B. Yeni Osmanlılar ve Muhalefet: Meşrutiyet, Anayasa ve Özgürlük Talebi	54
II. BİRİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANI: TEK ADAM İSTİBDADI VE MUHALEFET	58
A. II. Abdülhamit'in Asker ve Sivil Muhalefet Tarafından Tahta Çıkarılması	59
B. II. Abdülhamit Döneminde Muhalefet	61
1. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İçindeki Mücadele	63
a. 1902 Paris Jön Türk Kongresi	64
2. Terakki ve İttihat ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Birleşmesi	68
a. Paris Yapılanması: Ahmet Rıza Bey ve Siviller	69
b. Selânik Yapılanması: Paşalar ve Diğer Memurlar	70
III. İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLÂNİ: İTTİHAT TERAKKİ İSTİBDADI VE MUHALEFET	73
A. İttihat ve Terakki'nin İhtilâlden Sonraki Evrimi	74
1. Ahrar Fırkası'nın Kurulması ve Görüşleri	74
2. Serbestî Gazetesi ve Hasan Fehmi'nin Öldürülmesi	76
3. 31 Mart Vakası, Ahrar Fırkası'nın Kapatılması ve Ordunun Muhalefeti Bastırması	76
B. Hürriyet ve İtilâf Fırkası	78
1. 1912 Seçimleri: Sopalı Seçim ve Halâskâran Zâbitanları	79
2. Birinci Balkan Savaşı: Ordu Siyaset Birlikteliğinin Sonuçları	81
3. 1913 Tarihli Bâb-ı Âli Baskını ve HİF'in Kapatılması	82
C. 1909-1918 Arasında Meclis'in Rolü	83
D. İttihat ve Terakki İktidarı Döneminde Devletin Merkezîleşmesi	84
E. İttihatçıların Son Hamlesi: 1918 Yılında Kurulan Karakol Cemiyeti	86

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1919-1950 ARASINDAKİ SİYASAL GELİŞMELER

I. BİRİNCİ MECLİS: BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN KURULMASI	90
A. İstanbul'un İşgali ve Meclis-i Mebûsanın Kapatılması	90
B. Eski İttihatçıların Durumu	93

1. Karakol Cemiyeti ve Dokuz Umde: Radikal İttihat ve Terakki	94
2. İttihatçıların Dergi ve Gazete Aracılığıyla Muhalefeti	96
C. Birinci Meclis'te Ayrışma: Birinci ve İkinci Grup	96
1. İkinci Grup'un Kuruluş Süreci	98
a. Meclis Başkanlığı Seçimi: Celâlettin Arif Beyin Adaylığı	99
b. 1921 Anayasası'ndaki Kuvvetler Birliği	100
2. İkinci Grup ve İttihat-Terakki İlişkisi	100
3. İkinci Grup Muhalefedinin Yoğunlaştığı Temel Konular	102
a. Meclisin İşleyişi İle İlgili Değişiklikler	103
b. Başkumandanlık Kanunu	104
c. Lozan Antlaşması'nın Maddeleri	105
d. Hıyânet-i Vataniyye Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri	105
e. Tan Gazetesi	106
4. Ali Şükrü Beyin Öldürülmesi	107
II. İKİNCİ MECLİS: TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ	108
A. İkinci Meclis'in Yapısı ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası	108
1. Fırkanın Daha Önceki Muhalif Hareketler ile İlişkisi	110
a. Ahmet Emin Yalman	112
2. Terakkiperver Muhalefedinin Yoğunlaştığı Temel Konular	112
a. Saltanat ve Hilâfetin Kaldırılış Biçimi	113
b. 1924 Anayasası Maddeleri	114
c. Bütçeye Muhalefet	115
3. Fırkanın Kapatılması: Tahrir- i Sükûn, İzmir Suikastı ve İTC İlişkisi	115
4. TCF'nin Kapatılması Sonrası CHF'nin Değişimi	116
B. Serbest Cumhuriyet Fırkası	117
1. Fırka'nın Diğer Muhalif Hareketler İle İlişkisi	121
2. Fırka Muhalefedinin Yoğunlaştığı Temel Konu: Müller Raporu	123
3. Serbes Cumhuriyet Gazetesi	124
4. Fırkanın Kapanması ve Sonrasındaki Gelişmeler	124
C. Tek Parti Dönemindeki Seyir: Müstakil Milletvekilliği ve Müstakil Grup	126

D. Dörtlü Takrir	128
E. Demokrat Parti	129
1. Parti'nin Önceki Muhalif Hareketler ile İlişkisi	131
2. Ahmet Emin Yalman ve DP	132
3. DP'nin Karşı Çıktığı Temel Konular	133
a. Millî Koruma Kanunu (MKK)	133
b. Varlık Vergisi	134
c. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu	134

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1919-1950 ARASI DÖNEMİN ORTAK MUHALEFET TEMALARI

I. 1919-1950 ARASI DÖNEMİN ORTAK MUHALEFET ARGÜMANLARI	136
A. Tek Adam Rejimi ve Partili Cumhurbaşkanı Karşıtlık	136
1. Karakol Cemiyeti'nde Tek Adam Rejimi ve Partili Cumhurbaşkanı Karşıtlık	137
2. İkinci Grup'ta Tek Adam Rejimi ve Partili Cumhurbaşkanı Karşıtlık	138
3. TCF'de Tek Adam Rejimi ve Partili Cumhurbaşkanı Karşıtlık	139
4. SCF'de Tek Adam Rejimi ve Partili Cumhurbaşkanı Karşıtlık	140
5. DP'de Tek Adam Rejimi ve Partili Cumhurbaşkanı Karşıtlık	141
B. Bürokrasi - Halk İkileminde Tutulan Taraf	141
1. Karakol Cemiyeti'nde Bürokrasi - Halk İkileminde Tutulan Taraf	142
2. İkinci Grup'ta Bürokrasi - Halk İkileminde Tutulan Taraf	143
3. TCF'de Bürokrasi - Halk İkileminde Tutulan Taraf	144
4. SCF'de Bürokrasi - Halk İkileminde Tutulan Taraf	145
5. DP'de Bürokrasi - Halk İkileminde Tutulan Taraf	146
C. Dönemin Seçim Yasaları/Kurallarına Karşıtlık	148
1. Karakol Cemiyeti'nde Dönemin Seçim Yasaları/Kurallarına Karşıtlık	148
2. İkinci Grup'ta Dönemin Seçim Yasaları/Kurallarına Karşıtlık	149
3. TCF'de Dönemin Seçim Yasaları/Kurallarına Karşıtlık	149

4. SCF’de Dönemin Seçim Yasaları/Kurallarına Karşıtlık	150
5. DP’de Dönemin Seçim Yasaları/Kurallarına Karşıtlık	150
D. Çift Meclis/Meslekî Temsil Talebi	151
1. Karakol Cemiyeti’nde Çift Meclis/Meslekî Temsil Talebi	152
2. İkinci Grup’ta Çift Meclis/Meslekî Temsil Talebi	152
3. TCF’de Çift Meclis/Meslekî Temsil Talebi	153
4. SCF’de Çift Meclis/Meslekî Temsil Talebi	153
5. DP’de Çift Meclis/Meslekî Temsil Talebi	153
E. Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Talebi	154
1. Karakol Cemiyeti’nde Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Talebi	155
2. İkinci Grup’ta Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Talebi	155
3. TCF’de Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Talebi	156
4. SCF’de Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Talebi	157
5. DP’de Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Talebi	157
F. Ekonomik ve Siyasal Liberalizm	158
1. Karakol Cemiyeti’nde Ekonomik ve Siyasal Liberalizm	159
2. İkinci Grup’ta Ekonomik ve Siyasal Liberalizm	160
3. TCF’de Ekonomik ve Siyasal Liberalizm	161
4. SCF’de Ekonomik ve Siyasal Liberalizm	163
5. DP’de Ekonomik ve Siyasal Liberalizm	164
G. Meclisin İşleyiş Kuralları (İç tüzük - Bakanların Seçimle Usûlleri vb.)	165
1. Karakol Cemiyeti’nde Meclisin İşleyiş Kuralları	165
2. İkinci Grup’ta Meclisin İşleyiş Kuralları	166
3. TCF’de Meclisin İşleyiş Kuralları	166
4. SCF’de Meclisin İşleyiş Kuralları	166
H. Yasamanın Üstünlüğü	167
1. Karakol Cemiyeti’nde Yasamanın Üstünlüğü	168
2. İkinci Grup’ta Yasamanın Üstünlüğü	169
3. TCF’de Yasamanın Üstünlüğü	169
4. SCF’de Yasamanın Üstünlüğü	170
İ. Ordunun Siyasî Gücünün Aşırılığı	171

1. Karakol Cemiyeti'nde Ordunun Siyasî Gücünün Aşırılığı	172
2. İkinci Grup'ta Ordunun Siyasî Gücünün Aşırılığı	172
3. TCF'de Ordunun Siyasî Gücünün Aşırılığı	173
4. SCF'de Ordunun Siyasî Gücünün Aşırılığı	174
5. DP'de Ordunun Siyasî Gücünün Aşırılığı	174
J. Saltanat ve Hilâfet	176
1. Karakol Cemiyeti'nde Saltanat ve Hilâfet	176
2. İkinci Grup'ta Saltanat ve Hilâfet	177
3. TCF'de Saltanat ve Hilâfet	179
4. SCF'de Saltanat ve Hilâfet	179
5. DP'de Saltanat ve Hilâfet	180
K. Şahsî Teşebbüs ve Adem-i Merkeziyetçilik Taraftarlığı	180
2. İkinci Grup'ta Şahsî Teşebbüs ve Adem-i Merkeziyetçilik Taraftarlığı	181
3. TCF'de Şahsî Teşebbüs ve Adem-i Merkeziyetçilik Taraftarlığı	182
4. SCF'de Şahsî Teşebbüs ve Adem-i Merkeziyetçilik Taraftarlığı	183
5. DP'de Şahsî Teşebbüs ve Adem-i Merkeziyetçilik Taraftarlığı	184
L. İstanbul'a Dair Vurgu	185
1. Karakol Cemiyeti'nde İstanbul'a Dair Vurgu	185
2. İkinci Grup'ta İstanbul'a Dair Vurgu	185
3. TCF'de İstanbul'a Dair Vurgu	186
4. SCF'de İstanbul'a Dair Vurgu	186
5. DP'de İstanbul'a Dair Vurgu	187
SONUÇ	188
KAYNAKÇA	198

KISALTMALAR

BMM	Büyük Millet Meclisi
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DP	Demokrat Parti
HF	Halk Fırkası
HİF	Hürriyet ve İtilaf Fırkası
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
MHC	Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti
MKK	Millî Koruma Kanunu
OHC	Osmanlı Hürriyet Cemiyeti
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
VHC	Vatan ve Hürriyet Cemiyeti

GİRİŞ

Demokrasiyi diğer yönetim biçimlerinden ayıran temel özellik bir muhalefetin varlığına izin vermesi ve onu korumasıdır. Zira bir iktidarın varlığı modern tüm sistemlerde değişmez bir unsurken, her sistemde muhalefetin yaşamasına izin verilmemektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi ve parlâmenter bir rejime evrilmesi, çeşitli iktidar ve muhalefet hareketlerinin doğumunu da beraberinde getirmiştir. Tanzimat Fermanı ile birlikte çeşitli paşaların himayelerindeki klikler ve dağınık toplumsal hareketler şeklindeki muhalefet, modern anlamda ilk olarak Yeni Osmanlılar ismiyle tarih sahnesine çıkmıştır.

Yeni Osmanlıları, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) takip etmiş ancak henüz 1902 yılındaki kongrelerinde kendi içlerinde dahi muhalif hareketlerin olduğu ortaya çıkmıştır. 1918 yılı sonrası İTC bir bütün olarak muhalefet tarafına geçmek zorunda kalmış, resmî faaliyetlerine son vererek Karakol Cemiyeti ismiyle yeniden yer altına inmiştir.

Millî Mücadele Dönemi'nde fiilen Mustafa Kemâl Paşanın destekçisi olan İttihatçıların bir kısmı, özellikle galibiyetin yaklaşmasıyla birlikte yeniden muhalif saflara geçmişlerdir. Bu sırada, Birinci Büyük Millet Meclisinin (BMM) içerisinde de İkinci Grup isimli bir muhalefet hareketi teşkilâtlanmıştır. 1923 yılında İkinci Meclis faaliyetlerine başlamış ve bu Meclis'te de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) adını taşıyan, cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet partisi kurulmuştur. 1926 İzmir Suikastı sürecinin bu muhalif İttihatçı hareketlerin sonunu getirdiği düşünülse de, önceki hareketlerin içerisindeki kadrolar özellikle taşra teşkilâtları yoluyla 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) bünyesinde de yer almışlardır. Daha sonra 1946 yılında ise, eski İttihatçıların her kademesinde çeşitli görevler üstlendiği Demokrat Parti (DP) kurulmuştur.

İlgili literatür incelendiğinde, çeşitli görüşler şu şekilde sıralanmaktadır; İkinci Grup, Mustafa Kemâl Paşanın olağanüstü yetkilerle donatılmasına doğal olarak kişiliğinin sivrilmesine ve rejimin otoriterleşmesine karşı bir tepkinin mahsûlüdür. Bu nedenlerle TCF muhalefetine büyük oranda benzemektedir (Demirel, 2007: 28). *Demiray*'a göre ise, İkinci Grup'un ardından TCF Üçüncü Grup'u, SCF Dördüncü

Grup'u, DP ise, Beşinci Grup'u meydana getirmiştir, bu dört farklı hareket arasındaki süreklilik açık seçik görünmektedir (Demiray, 1955: 103-104). *Kongar*'a göre de bu muhalif örgütleri meydana getiren temel ortaklık; Sultan Vahdettin-Damat Ferit Paşa ortaklığının takipçisi ve gelenekçi/liberal cephenin birer ürünleridirler (Kongar, 2004: 360). *Mardin* ise, bu dört hareketi, taşıyıcı ve dinsel gericiliği birbirine bağlayan benzer halkalar olarak tanımlamaktadır (Mardin, 2017: 62). *Ağaoğlu* da TCF, SCF ve DP'nin benzer yapılar olduğunu ve bunların birleştiği noktanın iktisadî ve siyasî özgürlükler olduğunu ifade etmektedir (Ağaoğlu, 2018: 56-57). *Koçak*'a göre de, İkinci Grup ve TCF aynı geleneğin devamı olan yapılardır ve argümanları da büyük oranda benzerdir (Koçak C., 1990: 98). *Emrence*'ye göre, SCF ve DP ortak şekilde taşra burjuvazisinin sözcülüğünü üstlenmiştir, aralarında bir devamlılık söz konusudur (Emrence, 2006: 19). Ayrıca Celâl (Bayar) Bey, kendisinin Ali Fethi Bey ile bir çeşit kader ortağı olduğunu da bizzat ima etmiştir (Ağaoğlu, S., 1993: 64). *Weiker* de DP'nin SCF'nin halefi konumunda olduğunu düşünmektedir (Weiker, 1991: 91). *Eroğul*'a göre de TCF ve SCF, DP ile büyük ölçüde benzerdir, DP daha önceki deneyimden gerekli dersleri çıkartmış ve muhalefetini tabandan gelen kanun dışı taleplere doğru genişletmeyerek partilerinin TCF örneğindeki gibi kapatılmasını engellemişlerdir. Aynı zamanda SCF gibi de iktidarın bir kuklası görüntüsü çizmemeye dikkat etmiş ve halkın bu anlamda güvenini kazanmaya büyük önem vermiştir (Eroğul, 1990: 48). *Timur*'a göre de İttihatçıların bir kısmı ve CHP -ki tüm bu kişiler Türk Jakobenleridir- iktidarı meydana getirmiş, diğer tüm muhalif yapılanmalar ise, İTC'nin diğer kalıntıları ile birleşen ulema ve köylü ittifakına dayanmaktadır (Timur, 2000a: 144). *Zürcher*'e göre, İTC Millî Mücadele döneminde açıkça kendi ismini kullanarak hareket etmiş¹, savaştan sonra ise, İkinci Grup ve TCF gibi 'paravan' örgütlerle iktidarı ele almak için çaba sarf etmiştir. Ancak *Zürcher* yukarıda sayılan fikirlerin bir çoğunun aksine, İttihatçıların ve Kemâlistler'in orta sınıfın temsilcisi hüviyetinde olduklarını reddeder (Zürcher, 1987: 8). *Keyder*'e göre de, İkinci Grup, TCF ve SCF gibi örgütler bürokrasinin bir iç çekişmesini yansıtmakta, DP ise, burjuvazinin siyasal örgütü rolünü üstlenmekte ve diğerlerinden ayrılmaktadır (Keyder, 2015: 147). *Küçükömer* ise, 1902 I. Jön Türk Kongresi'ndeki ayrıma dikkat çekmiş Prens Sabahattin kanadının, HİF, İkinci Grup,

¹ Zira Karakol Cemiyeti de Radikal İttihat Terakki ismini almıştır (Zürcher, 1987: 8).

TCF, SCF ve DP tarafından temsil edildiğini iddia etmiştir. Kongredeki Ahmet Rıza Bey ekibi ise, bütünüyle CHP'yi meydana getirmiştir (Küçükömer, 2014: 86).

Tezin birinci bölümünde Türk siyasi hayatı hakkında otorite kabul edilen bilim insanlarının çalışmaları incelenmiş, birbirleriyle tekrara düşmeyecek şekilde sınıflandırılmış ve yedi ayrı kısım ile kuramsal bir çerçeve oluşturulmuştur. İlk olarak *Merkez-Çevre Kuramı* bağlamında *Şerif Mardin*'in fikirleri ele alınmış, ikinci kısım ise, *Taner Timur*'un Fransız Devriminden esinlenerek ortaya attığı Jakobin-thermidor ayrımı benzetmesi meydana getirmiştir. Üçüncü kısımda *Kemâl Karpat*'ın toprak rejimi merkezli düşüncelerine yer verilmiş, dördüncü kısım ise, *Erik Jan Zürcher*'in İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerinden ortaya attığı süreklilik tezi doldurmuştur. Beşinci kısımda *Niyazi Berkes*'in kendisine özgü kavramsallaştırmasına başvurulmuş ve lâiklik-sekülerlik ayrımı vurgulanmıştır. Altıncı kısımda *Emre Kongar*'ın Marksist terminolojiden ödünç aldığı teknoloji-ideoloji etkileşimi kuramı yer almış, yedinci ve son kısım ise, *Çağlar Keyder*'in toplumsal sınıflar üzerinden yaptığı analizleri oluşturmuştur.

Tezin ikinci bölümü ise, üç temel kısma ayrılarak incelenmiştir. Bu bölümün ilk kısmında Osmanlı modernleşmesinin başladığı dönemlere ait yenilikler sıralanmış, Mustafa Reşit, Âli ve Fuat Paşaların faaliyet ve düşüncelerinden bahsedilmiştir. Aynı zamanda modern anlamdaki ilk 'tek adam/baskıcı' yönetim deneyimleri ortaya konulmuştur. Arkasından ise, bu ilk baskıcı yönetime karşı bir araya gelmiş olan Yeni Osmanlılar hareketi ve bu hareketin talepleri yer almıştır. Namık Kemâl, Ali Suavi, Mithat Paşa, Ziya Paşa ve Şinasi Efendi bu hareket özelinde öne çıkan isimler olarak kabul edilmiş, düşünce tarzları ve faaliyetleri analiz edilmiştir.

İkinci bölümün ikinci kısmında ise, Yeni Osmanlıların başını çektiği asker-sivil muhalefetin Sultan Abdülaziz'i tahttan indirip, yerine II. Abdülhamit'i çıkarttıkları bölüm yer almıştır. Yalnızca olayların kronolojik olarak sıralanmasıyla yetinilmemiş, özellikle anayasa yapım sürecindeki bölünmeler gibi fikir dünyasına ait dinamikler de anlatıma dâhil edilmiştir. Daha sonra, Mithat Paşanın tasfiyesi ve Meclis'in kapatılmasının ardından yeniden yer altına inen muhalefet incelenmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasından 1908 Devrimi'ne giden süreç de bu kısımda incelenmiş, cemiyet içindeki fikir ayrılıkları özellikle vurgulanmıştır. Zira bu

süreçte gerçekleşecek 1902 I. Jön Türk Kongresi, tezin sonuçları bakımından büyük önemi haizdir.

İkinci bölümün üçüncü kısmında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908-1918 yılları arasındaki faaliyetleri çeşitli konu başlıkları altında incelemeye tâbi tutulmuştur. İlk olarak, 1908-1909 yılları arasındaki çoğulcu süreç ve 1902 Kongresi'nde ortaya çıkan muhalefetin takipçisi olan Ahrar Fırkası'ndan bahsedilmiştir. Ardından, Ahrar Fırkası'nın devamı durumundaki Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İttihat ve Terakki Fırkası arasında yaşananlar ve bu muhalif fırkanın kapatılması yer almıştır. Son olarak ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908-1918 yılları arasındaki iktidarı müddetince yasamanın rolü ve yürütmenin baskınlığından söz edilmiş, 1902 Kongresi'ndeki merkezîyetçi iktidar grubunun süreç içindeki icraatları anlatılmıştır. Savaş sonrasında ise, İttihatçıların iktidar kadrolarında yer almakta olan kişilerin, 1902'deki eski muhalif grubun fikir setini temel alarak liberal ve adem-i merkezîyetçi Karakol Cemiyeti'ni meydana getirmesi, bu bölümün son başlığını oluşturmuştur.

Tezin üçüncü bölümünde ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinin sonu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu kapsayan bölüm incelenmiştir. Temelde iki ayrı kısma ayrılan bölüm, Millî Mücadele ve Birinci Meclis'i konu alan ilk kısmında, İstanbul'un işgali ile birlikte Ankara'nın meşruiyetinin artmasını ve İttihatçıların kurmuş olduğu Karakol Cemiyeti'nin fikir dünyasını incelemiştir. Son olarak ise, 1902 Kongresi'ndeki muhalefet tarafının fikirlerinin temsilcisi, kısmen de kadro bakımından İttihatçı olan İkinci Grup ve onun faaliyetleri konu edilmiştir. Bahsi geçen süreçler incelenirken, muhalif hareketlerin yayın organlarından da bahsedilmiş ve basının susturulması konusunun modern muhalefetin gündeminde o yıllarda da yer aldığı not edilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümün ikinci kısmında ise, ilk olarak dönemin muhalefet hareketi olan TCF incelenmiştir. Fırkanın kapatılmasına giden süreç anlatılmış ve 1926 yılındaki dava kararlarının sürece etkisi tartışılmıştır. Ardından, bir diğer muhalefet hareketi olan SCF'ye değinilmiş, önceki bölümlere benzer şekilde fırkanın yayın organı da analize dâhil edilmiştir. Bu kısım hemen sonlandırılmamış ve 1931-1946 yılları arasında Türk siyasal hayatının seyri özetlenmiştir. Bu on beş yıllık periyotta muhalefet, ilk olarak parti içinde sınırlı kalmış Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)

içerisinden müstakil vekiller tayin edilmiştir. Daha sonra ise, muhalefet, CHF'nin içinde Müstakil Grup olarak seyrine devam etmiştir. Son olarak ise, DP analiz edilmiş ve yayın organı konunun kapsamı dâhilinde tutulmuştur.

Üçüncü bölümde teze konu olan tüm muhalif hareketler analiz edildiğinden, tezin önceki bölümlerinden farklı olarak, hareketler arasındaki kadroların sürekliliği de özellikle göz önünde bulundurulmuş, bu süreklilik her bir hareket için ayrı birer başlık altında incelenmiştir. Zira temelde tezin ikinci ve üçüncü bölümlerinin kapsamında yaşanan olaylar, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki muhalefet hareketlerinin argüman setlerine doğrudan etki etmiştir. Bu dönemde iktidarların tek adam yönetimine evrilmesi, merkeziyetçi politikalar uygulaması, Meclis'in gücünü kısıtlaması, ordunun sürekli siyasete karışması, ekonomide devletçi politikalar tercih edilmesi, yargının baskı altında tutulması, devlet mekanizmasının aşırı bürokratikleşmesi ve halktan kopması, çift meclisli yapının sağladığı avantajlar ve Meclis içindeki işleyişin çeşitli oldu bittilerle karşılaşması muhalefetin hangi konularda tepkilere sahip olacağına doğrudan etki etmiştir.

Dördüncü ve son bölüm için ise, 1918-1950 yılları arasında muhalefet saflarında yer almış olan Karakol Cemiyeti, İkinci Grup, TCF, SCF ve DP'nin parti programları incelenmiş, ayrıca hareketlerin önde gelen isimlerinin çeşitli yazıları ve Meclis'te dile getirmiş oldukları söylemleri de eklenerek, belirlenen on iki temel argümana ait on iki ayrı kısımdan oluşturulmuştur.

Bu on iki ayrı kısım sırasıyla, tek adam rejimi ve partili cumhurbaşkanına karşıtlık, bürokrasi ve halk ikileminde tutulan taraf, dönemin seçim yasalarına karşıtlık ve tek dereceli seçim talebi, çift meclis ve meslekî temsil taraftarlığı, kuvvetler ayrılığı ve yargı bağımsızlığı istekleri, ekonomik ve siyasal liberal fikir seti, iç tüzük ve benzeri Meclis'in iç işleyiş kurallarına ait talepler, yasamanın üstünlüğü vurgusu, ordunun siyasî gücünün aşırılığının dile getirilmesi, saltanat ve hilâfete dair duygusal yaklaşımlar, sahsî teşebbüs ve adem-i merkeziyetçi fikirler ve İstanbul'a dair vurgu şeklinde başlıklandırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE İKTİDAR VE MUHALEFET İLİŞKİLERİNİ AÇIKLAYAN KURAMLAR

İlk bölümde, Türkiye’de iktidar ve muhalefetin modernleşme süreci bağlamında politik değişiminin genel bir çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Muhalefet olarak yalnızca parlâmenter dönemdeki siyasal örgütlenmeler kabul edilmemiş, toplumsal muhalefete dair örgütsüz ya da yarı-örgütlü sayılabilecek hareketler de çerçeve içine dâhil edilmiştir.

Analizdeki metinler yalnızca siyasal mücadele ile sınırlı tutulmamış, bilim insanlarının toplumsal konular ve ekonomik yapı ile ilgili fikirlerine de bölümlerin içerisinde yer verilmiştir. Konuların değişkenliği, ilgili bilim insanının bir ekonomik sınıf kavramını kabul edip etmemesine ya da Osmanlı/Türkiye devlet sistemindeki değişimi iç veya dış kaynaklı açıklamış olmasına göre oluşmaktadır.

Şerif Mardin ve *Emre Kongar*, doğrudan özel birer tez sunan bilim insanları olduklarından, ilgili yazılarından yola çıkılarak kuramsal çerçevedeki bölümleri meydana getirilmiştir. *Niyazi Berkes* ise, lâiklik ve sekülerizm kavramlarına yüklediği farklı anlamlar sebebiyle tezde yer almaktadır. *Kemâl Karpat*’ın toprak rejimine dair vurgusu ve *Çağlar Keyder*’in sınıfsal analizleri ekonomik bir perspektif sunmaları nedeniyle kapsama dâhil edilmiştir. *Taner Timur* ve *Erik Jan Zürcher* ise, doğrudan bir analizden ziyade siyasal örgütlerin yapıları ve süreklilikleri üzerinden temellendirdikleri anlatımları sebebiyle seçilmişlerdir.

Sonuç olarak bu tez, ortak şekilde Türk siyasal hayatına dair bir analizi barındırmalarına rağmen, birbirlerinden görece farklı bulgulara dayanan ve farklı sonuçlara ulaşan çeşitli çalışmaları kuramsal çerçeve bölümünde bir arada sunmaktadır. Bu şekilde tek bir ülkeyi merkeze alan, evrensel tezlerin Türkiye özeline uyarlanmış halleri, çeşitli kavramlara getirilen yeni yorumlar, ekonomi merkezli bakışlar ve örgüt odaklı anlatımlar bir arada sunulmak istenmiştir.

Bu çalışmada öncelikle Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişte iktidar-muhalefet ilişkilerinin nasıl oluştuğuna dair alanın otoriteleri kabul edilen bilim

insanlarının fikirleri incelenmiştir². Kuramsal çerçeve bölümünde yer alan her bir bilim insanının çeşitli çalışmalarında bu tezin konusu dâhilindeki izdüşümleri takip edilirken şu üç soruya yanıt aranmıştır;

- Osmanlı İmparatorluğu dönüşüme başlamadan önce nasıl bir yapıdadır? Öykündüğü Batı toplumlarına hangi yönlerden benzemektedir? Hangi yönlerde ayrışmaktadır?

- Osmanlı İmparatorluğu zorunlu olarak dışarıdan değişmeye mi tâbi tutulmuş veya aksine kendi iç dinamikleri tarafından mı dönüştürülmüştür?

- Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği değişiminin sonucu hangi nedenlerden dolayı Türkiye Cumhuriyeti'ni ortaya çıkartacak şekilde sonuçlanmıştır? Türkiye Cumhuriyeti'ni lâik, milliyetçi, merkezîyetçi bir yapılanmaya götüren sürecin altında neler bulunmaktadır?

Son olarak ise, alanın otoriteleri olan bu bilim insanlarının, Türkiye'deki iktidar-muhalefet ilişkilerine bakışlarının özgün yanları nelerdir? Hangi fikirler ile birbirlerinden ayrılmaktadırlar? Bu sorulara odaklanarak yanıtları aranmıştır.

I. ŞERİF MARDİN: MERKEZ VE ÇEVRE KURAMI

Mardin, Osmanlı toplumunun Batı toplumları ile aynı dinamiklere sahip olmadığını düşünmekte, bu dinamikleri ise ikiye ayırarak incelemektedir. İlk olarak Batı'da ve Osmanlı'da aynı ekonomik değişimler yaşanmamıştır. Zira Batı'nın değişim öncesi hâlini simgeleyen yapı, feodalizmdir. Feodalizm, VII. yüzyıldan itibaren ağır darbeler almaya başlamıştır. *Mardin*, şehirlerin canlanmasını, bu canlanmanın güvenliği sağlamasını ve güvenliğin sağlandığı ortamda da ticaretin gelişmesini bu ağır darbeler arasında saymaktadır (Mardin, 1983: 1918). Feodalizm, bir senyörün, belirli bir toprak parçasının üzerindeki tam mülkiyetini ve gerçekte özgür bireyler olan vassallarla ilişkilerinde ekonomik ve askerî açılardan karşılıklı sorumluluklarını barındıran bir toplumsal düzeni anlattığı anlamda Osmanlı'da da görülebilirdi, fakat devlet toprakları kişilere dağıtırken feodal anlamda tam bir mülkiyet kurmasına izin vermeyerek belirli bir süreliğine tahsis etmekteydi. Bu

² Doğal olarak otorite kabul edilen bilim insanları bu tezde bahsi geçenlerden ibaret değildir. Hangi kıstaslara göre seçildiği izah edilmeye çalışılmıştı.

yönüyle, feodal bey³ Osmanlı'nın ilk dönemlerinde ortaya çıkamamıştır. *Mardin*'e göre, Osmanlı'nın kendisi dışında bir tam mülkiyete izin vermemesi ve dolayısıyla aristokrasi sınıfının oluşmasına karşı olması eski Türk devletlerini dağılmaya götüren sebeplere çözüm araması ile ilgilidir (Mardin, 2017: 87-88).

Batı'da ticaretin gelişmesiyle doğan yeni toplumsal sınıf olan burjuvazi, temel üretken güç olmalarından kaynaklanan ayrıcalıklarını siyasal ve sosyal taleplere yöneltmiş ve feodal dönemin yönetici sınıfı olan aristokratlardan çeşitli tavizler kopartarak, toplumsal düzene yeni şeklini vermiştir. Bu ekonomik değişimler Osmanlı'da yaşanmadığı için ticaretle uğraşan ayrı bir sınıf oluşmamış, doğal olarak da bu sınıfın hürriyeti talep ederek tavizler kopartma ve bu tavizler ile siyasal bir güç merkezi oluşturma alışkanlığı toplumumuza yabancı bir gelenek olarak kalmıştır (Mardin, 1983: 1920).

Mardin ikinci olarak ise, Batı'daki dinsel yapının sağladığı esnekliğin, İslâmî gelenekte bulunmadığını, devlete baş kaldırmanın meşruiyet problemi doğurduğunu belirtmektedir. Bu nedenlerle Osmanlı Devleti'nin değişmesi süreci Batı'dakinden farklı bir çizgide ilerlemiştir.

Yukarıda bahsedilen fikirler büyük ölçüde araştırmacılar arasında kabul görmekteyken, *Mardin*'in Osmanlı hakkındaki görüşleri bir noktada geleneksel fikirlerden farklılaşmaktadır. *Mardin*, Türklerin İslâmiyet'e geçişle birlikte bir bürokrasisinin oluştuğunu belirtmekle birlikte (Mardin, 2017: 85), Osmanlı Devleti'nin bir kullar bürokrasisi olduğu tezine⁴ karşı çıkmaktadır. Öncelikle bu 'bürokrat kul' basit bir köle statüsünü çağrıştırmaktadır, fakat *Mardin* köle hükmünde olmadığını düşünmektedir; zira bu bürokrasi çeşitli kanunnameler⁵ ile hukukî bir çerçeve içinde faaliyet göstermektedir. Bunun yanında, sade bir Osmanlı vatandaşı göz önüne alındığında, bir kula göre gayet emniyetli bir hayat sürdürdüğü söylenebilmektedir. Devlet, şariat hükümleriyle hem kendi meşruiyetini sağlamlaştırmak hem de dinî anlamda bir bütüncül görüntü kazanmaya çalışmakta, bu

³ Sahip olduğu büyük topraklar sayesinde edindiği güç ile, zayıf merkezî otorite karşısında tutunabilen, köylüleri kendi bünyesinde çalıştıran ve onlara hamilik eden kişi.

⁴ Bu tez için bkz.: Lybyer, A. H. (1913). *Privileges of the Kullar*. Derl. A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (s. 114-119). Londra: Cambridge Harvard University Press.

⁵ Örneğin müsâderenin yasaklanmasına dair II. Mahmut'un 1838 tarihli Ceza Kanunnamesi. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Bay, A. (2017). Sultan, Ulema Ve Hukuk: Ulemanın Müsâdere Uygulamasına Muhalefeti. *Tarihin Peşinde*, (17), 1-28.

hükümler aynı zamanda sade vatandaş için bir hukukî garanti niteliği de üstlenmekte ve Osmanlı'da sivil toplumun varlığından bahsedilebilmesini sağlamaktadır. Bu yüzden, ne bürokrat ne de sade vatandaş bir köle sayılmamalıdır.

Mardin, bir sınıf meydana getirmek için elzem olan özel mülkiyetin çok iyi korunmadığını belirtmekle birlikte, padişah ve tebaa ikilemine hiçbir aracı sınıfın giremediği fikrini reddetmektedir. Örneğin, ulema bir aracı sınıftır ve hatta kendi içerisinde de, alt tabaka ulema ve resmî ulema olarak ikiye ayrılmaktadır (Mardin, 1987: 11). Tasavvuf geleneği ise, ulemadan sonra devletle zıtlaşabilmenin başka bir örneğini oluşturmaktadır. Bütüncül bir hareket sergileyip, kamu gücü ile zıtlaşabilmek, sivil topluma dair bir umudun var olduğunu kanıtlamaktadır. Fakat son aşamada, devlet, ulemayı da tasavvufu da kontrolü altında tutabilmektedir (Mardin, 1987: 12).

Mardin, Osmanlı'nın farklarından bir diğerini açıklarken İtalyan siyaset bilimci *Gianfranco Poggi*'nin kavramlarına atıf yapmaktadır. *Poggi*'ye göre, feodal dönemdeki toplumsal kopukluktan farklı olarak, fikirlerin kitle iletişim araçlarıyla aktarılması, kişilerin bir araya gelmeden de ortak kanaatler altında birleşebilmelerini sağlamıştır (Mardin, 1983: 1921). Bu ortak kanaatler ise, 'millî çıkar' ve 'kamuoyu' gibi olguların altını doldurmuştur. Osmanlı ise, bu haberleşme ağına sahip olmadığından, bahsedilen yönde bir değişiklik uzun süre gerçekleşmemiştir.

XIX. ve XX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti, toprak kayıpları nedeniyle değişmeye başlamıştır. Bu kayıplar aslında kendisini dönüşüme zorlayacak öğelerin bir kısmının da ortadan kalkmasını beraberinde getirmiştir. Anadolu'ya kıyasla daha gelişmiş sayılabilecek ve bu yüzden de devleti reforma zorlayacak kıvılcımları bünyesinde barındıran Balkan toprakları bu dönemde elden çıkmıştır. Fakat yine bu dönemde, Anadolu'daki yerel eşrafta da bir değişim süreci başlamıştır. Anadolu'ya piyasa malları girmiş ve artık ekonomik girişimler daha fazla ilgi duyulmaya başlanan konular arasına dâhil olmuştur (Mardin, 1973: 178).

Taşrada bu değişiklik yaşanırken, devlet de merkezîleşme eğilimleri göstererek taşraya daha fazla nüfuz etmeye başlamıştır. Örneğin, Osmanlı vatandaşlığı vizyonu çerçevesinde vergiler ve askerlik hizmeti gibi konular gündeme gelmiş ve taşra idarî konularla mecburen daha fazla muhatap olur hale gelmiştir (Mardin, 1973: 177).

Mardin, Osmanlı'da yönetenlerle yönetilenlerin ortasında bir ara sınıfın varlığının öne sürülebilir kanıtlara sahip olduğunu düşünmektedir. Bu sınıfın varlığıyla ilgili kesin bir sonuca ulaşılammakla birlikte, uygulamada şeriat hükümleri birer özel hukuk normu özelliği göstermekte ve buna dayanarak bir sivil toplumdan bahsedilebilmektedir. Ancak devletin lonca vb. teşkilâtlar üzerindeki etkisini düşündüğümüzde ise, bir despotizm devreye girmektedir. Zira şeriat, özel hukuk özelliği gösterdiğinde devlet gücü sınırlanmakta ve dolayısıyla bireyler özerklik kazanabilmekteyken, lonca ve diğer benzeri teşkilâtlar üzerindeki kontrol arttıkça birey edilgenleşmektedir. Edilgen bireyler ise, aracı bir sınıf oluşturma kapasitesinden doğal olarak yoksun kalmaktadır. Bu yapı, XIX. yüzyılda 'bilinmeyen nedenlerle güçlenen' bürokrasi tarafından, devleti güçlendirmek adına değiştirilmiştir (Mardin, 1987: 14). Bu bürokrasi⁶, kendi fikirlerini hayata geçirmek için gerekli olan aracı kurumların yaratılması ihtiyacının farkında olmuştur. Bu amaçla, yeni kurumları, sınıfları ve yasaları meydana getirmişlerdir (Mardin, 1987: 15).

Bu aşamada, Batı'da da yaşanan süreç devreye girmiş, üretici güçlerin/orta sınıfların varlığını korumak merkezî bürokrasinin amaçlarından biri olmasına rağmen, bu üretici güçlerin palazlanması zamanla yönetimde söz sahibi olabilmek adına demokratik talepler üretmelerini beraberinde getirmiştir. Orta sınıflar, merkezî bürokrasiyi kendi lehlerinde taviz vermek zorunda bırakmışlar ve çeşitli kazanımlar elde etmişlerdir. *Mardin*, XVII. yüzyılda İngiltere'de, XVIII. yüzyılda Fransa'da görülen ayaklanmaların da merkez bürokrasinin orta sınıftan fazla fedakarlık beklemesi ile ilgili olduğunu düşünmektedir (Mardin, 1983: 1920).

Daha önceki bölümlerde bahsedilen Osmanlı'daki haberleşme ağı eksikliği XIX. yüzyılda Şinasi ve Namık Kemâl tarafından kısmen giderilmiştir ki bu da bir kamuoyunun gelişimini beraberinde getirmiş ve devlet çıkarından ayrı bir kamu çıkarı kavramını ortaya çıkartmıştır (Mardin, 1983: 1921). *Mardin*'in belirttiği üzere bu değişiklikler Batı'dakinden farklı olarak, bir sürecin dayatması yoluyla aşağıdan yukarıya bir yönde değil, herhangi bir temel olmadan yukarıdan aşağıya şekilde gerçekleşmiştir. Batı'da kendiliğinden gelişen 'millî çıkar' kişi ve grup özerkliği bağlamında bir anlam ifade ederken, Türkiye'deki gelişim seyri nedeniyle, kolektif bir anlam ifade etmektedir ki bu durum da doğal olarak, toplumların farklı hürriyet

⁶ Jön Türkler, İttihatçılar ve daha sonra Kemâlistler.

anlayışlarının oluşmasını beraberinde getirmiştir. Ancak bu getirilerin yanında, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması toplumsal kopukluğu da genişletmiştir. Zira bu araçlar merkezde bir modernleşme furyasına neden olmuş, modernleşme ise, taşranın nazarında yozlaşmak anlamına gelmiştir (Mardin, 1983: 1922).

XIX. yüzyılda yaşanan gelişmeler bununla da sınırlı değildir. Haberleşme ağını sağlayan telgraf tellerinin yanı sıra ülkenin her bir hücrelerine erişme çabasına giren merkeziyetçi bir hükûmetin varlığı, bu çabayı destekleyen ideolojik propaganda çalışmalarını da beraberinde getirmiştir. Ayrıca, ordunun modernleştirilmesi girişimleri mesafe katetmiştir ve Jön Türkler hükûmeti devrildiğinde, devlet bu başlıklarda ilerleme sağlamış durumdadır (Mardin, 2017: 66).

1908'deki Jön Türk Devrimi ile birlikte eşraf artık parlâmentoda da temsil edilmeye başlamıştır. *Mardin*'e göre, parlâmentodaki etkinlikleri merkeziyetçilik karşıtlığı ve yerel kültür savunuculuğu bağlamında gerçekleşmiştir (Mardin, 1973: 178). Aslında bu basit bir fikrî ayırmadan fazlasını ifade etmektedir. Bu yıllarda yönetimi artık eline almış olan bürokrasi, fikirlerini hayata geçirmeye çalışırken, taşradan yükselen bu muhalefetten doğal olarak hoşlanmamıştır. Böylece fikirlerinin hayata geçirilmesi aşamasındaki ilk karşıtlar da doğal olarak belirginleşmeye başlamıştır.

Eşrafın beklenmedik müttefiki ise, eski sistemdeki güçlü konumunu kaybeden ulema olmuştur. Ulema, Osmanlı'nın öncülü olan devletlerden miras aldığı bir yapıdır. İslâm'ın ilk yıllarındaki devletleşme çabaları ile birlikte bir ulema sınıfı meydana gelmiş ve Selçuklular döneminde Türk-İslâm devlet mekanizmasına da dâhil olmuşlardır. Osmanlı devrildiği bu mirası reddetmemiş, fakat ulema, bürokrasinin içine dâhil olmakla ikiye bölünmüştür. Bir tarafta devlet mekanizmasına geniş ölçüde dâhil olan resmî ulema yer alırken, diğer yanda halkla bağları devam eden ve popülizme daha yakın olan, zaman zaman şiddet eylemleri ile kendisini gösteren alt tabaka ulema meydana gelmiştir. *Mardin, Hodgson*'a atıfla bu alt tabaka ulemayı “Ahl al-Hadith”⁷ olarak isimlendirmektedir (Mardin, 1987: 11). Osmanlı, bu dinî hareketleri merkezî şariat hükümleriyle kontrol almaya çalışmış ve bunda başarılı da olmuştur.

⁷ Ahl Al-Hadith kavramı, Dört Halife Döneminin sonundaki bir tartışmaya işaret etmektedir. Bağdat çevresinde güçlü olan, hadisin asıl ve yorumlanmadan aktarılması gereken bir kaynak olduğunu savunan ehl-i hadislerle, hadislerin akıl ile temellendirilerek yorumlanmasını savunan ehl-i reyler arasında bir ayrılık yaşanmıştır. Daha fazla bilgi için bkz: Hodgson, M. G. (1974). *The Hadith Folk*. Derl. M. G.

Osmanlı'nın klâsik dönemlerinde padişahlık makamının en önemli meşruiyet kaynaklarından olan din, iktidarın bürokrasinin elinde toplanmasıyla birlikte muhalefetin temel dayanaklarından biri hâline gelmiştir (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012: 141). *Mardin*, İslâmî geleneğin, bir popülizm yarattığına değinmektedir. Bu popülizm, devlete kafa tutabilen yapısı itibariyle sivil toplum benzeri bir etki gösterebilmiştir. Zira sultanın buyrukları ile dinin buyrukları birbirinden ayrı olabilmektedir ve bu din buyruklarını saf hâliyle korumaya çalışan, gerekirse sultanın karşısına çıkabilen bir güç odağı bulunmaktadır. *Mardin*, Babaî⁸ isyanlarını bu çerçevede değerlendirmektedir (Mardin, 1983: 1922).

Mardin'e göre, İslâm'ın siyaset ile ilişkili olması, rastgele ortaya çıkmış bir olgu değildir. Hristiyanların aksine, ilk Müslümanlar daha peygamberlerinin etrafında kümelenirken bile, siyasete karşı soğuk bir tavır sergilememektedirler. Aynı şekilde, peygamberin otoritesi de, dinî konulara olduğu kadar siyasî konulara da uzanabilir niteliktedir (Mardin, 1987: 10). *Mardin*'in önceki yorumlarıyla birlikte değerlendirildiğinde; din, XIX. yüzyılda başlayan dönüşüme kadar devlete karşı çıkmamak gerektiği fikrinin temelini oluşturmaktadır⁹. Lâik bürokratların dışlayıcı tavrı da İslâm dinini muhalefetin temel argümanlarından biri olarak sahneye çıkartmıştır. Bu argümanın altyapısı ise, İslâm'ın ilk dönemlerindeki din ve siyasetin iç içe oluşu ile sağlanırken, tasavvufun -Ahl Al Hadith- zaten bu çizgide olması işleri kolaylaştırıcı bir nitelik göstermiştir (Mardin, 1987: 10).

Ayrıca *Mardin*, İslâmî popülizmin, İTC'nin politikalarına karşı olan muhalefetteki rolüne değinmektedir. Hatta bu rol biraz değişikliklerle, fakat doğrusal bir şekilde, tezin konusunu oluşturan hareketlerden biri olan DP'de de bulunmaktadır (Mardin, 1983: 1922). Bürokratlar ne zaman bir adım atmaya kalksa, dinî çevrelerden çatlak sesler yükselmektedir. Böylece, bürokrasinin kendisine engel olarak gördüğü ikinci karşıt grubu¹⁰ da dinî çevreler meydana getirmiştir.

Hodgson, *The Venture of İslâm: Conscience and History in a World Civilization* (Cilt 1, s. 386-389). Chicago: The University of Chicago Press.

⁸ XIII. yy'da Anadolu'daki göçebe Türkmenlerin Selçuklu idaresine karşı yürüttükleri dinsel ve ekonomik argümanları olan hareket. Baba İlyas ve Baba İshak liderliğinde yürütülmüş olduğundan Babaî adıyla anılmıştır. Baba İshak'ın müritlerinden biri olan Hacı Bektaş Veli, daha sonra Bektaşiliği örgütlemiş ve bugüne kadar etki eden bir süreklilik kazandırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ocak, A. Y. (1991). Babaîlik. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 4, s. 373-374). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

⁹ Ayrıca padişah Allah'ın yeryüzündeki gölgesiydi.

¹⁰ İlk grubun eşraf olduğu yukarıda açıklanmıştı.

Şeriat hükümlerinin uygulanmasının sade bir vatandaşa hukukî statü kazandırdığından daha önce bahsedilmişti. Ancak bu statünün sivil toplum seviyesinde bir işlerlik kazanabilmesinin temel gereklerinden biri olan kamuoyu yaratma gücünü meydana getirdiği iddia edilememektedir. Aslında devletten bağımsız kamuoyu var olmakla birlikte, bu kamuoyu daha çok yer altında kalmış ve o dönemin yöneticilerini karalama üzerine kurulu olmuştur. Doğal olarak kamuoyunu ilgilendiren sorunlarla ilgili çözüm önerileri sunabilen bir seviyeyi yakalayamamıştır. Fakat yukarıda bahsi geçen XIX. yüzyıldaki dönüşüm bu alanı da etkilemiş ve kamuoyu oluşturmama durumu, ilk kez Tanzimat reformları ile aşılmıştır. Bu değişimi sağlayanlar ise, Tanzimatçıların ikinci kuşağı olmuş, bu kuşak 1876 Anayasası'na giden yolun temelini atmıştır (Mardin, 1987: 14). *Mardin*'e göre, 1865'te ortaya çıkıp değişimi sağlayan grup liberal bir özellik sergilemektedir. Sadece 1800'lerin ortasında böyle bir grubun var olabilmesi dahi Osmanlı'nın değiştiğinin bir kanıtı olarak sunulabilmektedir. Zira var olabilmeleri ancak belirli bir iç dinamik oluşumu tamamlandıktan sonra mümkün olabilir (Mardin, 2009: 43).

Bu çatışmayı *Mardin*, halk uleması ile merkez bürokrasi arasındaki bir mücadele olarak görmektedir. Sultan II. Abdülhamit ise, bu çatışmayı sezerek, kendisini halk grubunun lideri olarak gösterebilmiştir. Fakat Sultan da uygulamada, çevrenin merkezle bütünleştirilmesi gibi bir misyon yüklenmiş ve çevredeki kitlelere merkezle bir oldukları duygusunu aşılama çalışmıştır. Aslında bu uygulama ile padişahın uluslaşma sürecine katkı sağladığı iddia edilebilmektedir (Mardin, 1973: 176).

Tüm bu dönüşüm sürecinin zirve dönemi Jön Türkler tarafından İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkartılmış ancak halk kümesine güvenmediklerinden bir baskı rejimi ile sonuçlanmıştır. Bu grup, iktidarı boyunca kültür ve eğitim politikalarıyla bir merkezîleşme uygulamaya çalışmışsa da, baskı ve zor kullanmaktan da çekinmemiştir. Taşra ve dinî çevrelerin buna direnişi ve reformcu iktidarın lâik politikalarına karşı halkta olan antipati, sonuca ulaşabilmelerini engellemiştir (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012: 141).

Mardin, bu girişimin kendi orta sınıfını yaratma ihtimalini, yine kendisinin yok ettiğini belirtmektedir. Fakat Jön Türklerin devamı sayılabilecek olan, İTC ve

Kemâlistler, halkla aralarındaki kopukluğun farkında olduklarından, aracı kurumları oluşturarak, bu kopukluğu tamire çalışmışlardır (Mardin, 1973: 177).

İkinci Meşrutiyet sonrası ilk çekişme Birinci Mecliste kendisini göstermiştir. Taşra ve dinî çevreleri Birinci Meclis'teki İkinci Grup temsil etmektedir. *Mardin*'e göre, bu grup pasifize edilmiş memurlardan ve eşraf desteğinden meydana gelmekteydi (Mardin, 1973: 181). *Mardin* Birinci Meclisteki İkinci Grup hakkında, klâsik olarak nitelendirebileceğimiz bir tavra sahiptir. Bu grubun, dinî hassasiyeti yüksek Kemâlizm muhaliflerinden oluştuğunu, 'halk' için çalıştığını iddia ederken, merkeziyetçilikten kurtulma ve ekonomik liberalizm hayali kurduğunu düşünmektedir (Mardin, 1973: 181).

TCF'nin ise, kapatılmasına neden olan ayaklanma ile bir ilgisinin olmadığını düşünmektedir. Bu Fırka da merkeziyetçilikten kurtulma düşüncesinin bir çıktısı olduğundan, *Mardin*, İkinci Grup ile bir sürekliliği bulunduğunu ima etmektedir. Fakat *Mardin*, bu partinin kapatılmasının yalnızca siyasî bir tasfiye olduğu iddiasını ise reddetmektedir. Zira 'taşra, dinsel gericilik ve etnik yerelcilik'¹¹ birlikteliği, 1920 ve 1930'larda tekrar birleşerek ortaya çıkmıştır. 1925'te çıkan Şeyh Sait isyanı, bu olgunun bir hatırlatıcısı rolündedir, Menemen'deki olaylar ise, 1930'da 'patrona'¹² tipi bir ayaklanma ile bürokratların zihnindeki korkuları gün yüzüne çıkartmıştır. İşte *Mardin*'e göre, TCF'nin ve SCF'nin kapatılması bu konjonktür dâhilinde incelenmelidir (Mardin, 1973: 181-182).

1946'da ise, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin DP'lileri taşrada seçim çalışması yürütmemesi için uyarmaları, *Mardin*'e göre yine taşra, dinsel gericilik ve etnik yerelciliğin birlikte yuvalandığı fikri ile ilgilidir. Gidilmemesi için sunulan neden ise nettir, taşraya gidilmesi ulusal birlik için bir tehdittir (Mardin, 1973: 182). Fakat *Mardin*'e göre, DP'nin başarısını açıklamak için yalnızca köylü hoşnutsuzluğu ve toprak yasası¹³ yeterli değildir. *Mardin*, zengin köyler ve kasabalar arasındaki bütünleşmeye dikkat çekmektedir. Bunu da, demiryolu hattının ülkeyi sarması, bu hat

¹¹ Türk ulusu olgusunun karşısında yer alabilme potansiyeli taşıyan Kürtler, Çerkesler, Lazlar, Araplar gibi çeşitli etnisite bağlantılarını siyasî birer kimliğe çevirmek anlamında.

¹² Patrona tipi ayaklanma tabiri, Anadolu'da yer alan 'çevrenin', İstanbul'daki 'merkeze' karşı ilk önemli birlikteliğini temsil etmektedir. Uzun süre sessiz kalan 'çevre' ilk kez siyasal etkiler yaratabilen önemli bir faaliyette bulunmuştur.

¹³ Zira Türkiye zaten toprak zengindir ve köylünün ekecek toprak bulamamak gibi sorunları olmadığı için eldeki devlet toprağının dağıtımı o kadar da hayati bir konu değildir.

sayesinde pazarın birleşmesine bağlamaktadır. Koşullardaki bu değişiklikler de, hükûmetin iş anlaşması yapma ve ekonomiyi canlandırma gibi görevleri üstlenmesini gerektirince, yönetim anlayışında değişimi beraberinde getirmiştir. 1940’larda köy-kasaba birlikteliğinin yaratıcısı rolünü üstlenen DP, bu bölgelerden büyük destek almıştır. Aynı zamanda çevrenin temel birleştirici ögesi olan din olgusuna da sahip çıkan DP’liler, çevreyi oluşturan ana bileşenlerin tamamını üzerinde taşıyan bir görüntüye bürünmüştür (Mardin, 1973: 185)

Mardin tarafından, Türk merkez bürokrasinin tüm bu tercihleri, özenle verilmiş kararlardan ziyade, Jön Türklerden miras kalan, devletin güçlenmesi öncelikli bürokratik düşünüş ve davranış tarzının devam ettirilmesi ile ilgili görünmektedir. Kemâlist iktidar, söylem düzeyinde farklı görünse de köylüyle iletişim kuramamıştır. Bürokrasi, tarım kesiminin yaşam standartlarında bir iyileştirme yapmaktan çok, onun uluslaşmasına katkı yapmak ile ilgilenmiştir. CHP, Osmanlı’dan kalma hükûmet-köylü ilişkisini dönüşüme uğratmayı düşünmemiş ve köylü, eşraflar aracılığıyla kontrol altında tutmaya devam edilmiştir (Mardin, 1973: 183).

Mardin’in, Türkiye’deki iktidar-muhalefet ilişkileri bağlamında yaptığı en büyük katkı, merkez-çevre kuramı çerçevesindeki uyarlamalarıdır. Merkez, başkentte bulunan yönetici elit ve onun kültürünü simgelerken; çevre, kültürel olarak merkezden farklı ve sivil toplum özellikleri sergileyen yığınlardan oluşmaktadır (Koçal, 2012: 82). Çevre, çoğu zaman merkezde kabul edilen değerlerin dışında kalan -ya da dışlanan- değerleri kabullenmeye meyilli olmaktadır. “Merkezkaç” kuvveti olarak nitelendirebilecek bu durum, Türkiye’nin bugünkü siyasal ve sosyal yapısının oluşturulma sürecini açıklarken, önemli bir argüman olarak kullanılabilir. Özellikle dinî hassasiyetli kesimlerin temsilcisi durumunda bulunan ulemanın çevre öğeleri arasına katılışı bu olgu ile ilgilidir.

Osmanlı İmparatorluğu analiz edildiğinde, merkez kuvvetleri arasında asker-sivil bürokrasi gibi kentli kesimden oluştuğu görünmektedir. Çevre öğeleri ise, taşrada yaşayan, dinî hassasiyetleri yüksek, göçebe kültür ile yaşamaya devam eden -ya da etmek isteyen- halk yığınları ile, Osmanlı öncesi kendi bölgelerinde güç sahibi olan eski soylu ailelerden¹⁴ meydana gelmektedir (Mardin, 1973: 171). Merkez ve çevre

¹⁴ Osmanlı Devleti, kuruluş aşamasında diğer beylikleri çeşitli yollarla hâkimiyeti altına almış, bu beyliklerin yönetici elitleri iktidarı kaybetmelerine rağmen tamamen tarih sahnesinden çekilmemişlerdir (Mardin, 1973: 171).

arasındaki ayrımın önemli göstergelerinden birisini de kültür olgusu oluşturmaktadır. Merkez, Osmanlı İmparatorluğu'nun kültür bakımından murisleri olan devletlerden kalan kent soylu kültürü benimsemekteyken; çevre, kır kökenli göçebe kültür içinde yaşamaya devam etmektedir. *Mardin* bu konuya örnek olarak, yönetici sınıfın Farsça ve Arapça merakını göstermektedir (Mardin, 1973: 173). Merkez bütünüyle İstanbul şehrinin sınırlarına dahi denk gelmemektedir, şehir sınırlarının içinde varsayılmalarına rağmen saraya uzak yerleşim bölgelerinde hayatlarını sürdürmekte olan kesimler de yine çevre kültürünün hinterlandına dâhildir (Mardin, 1973: 179).

Merkez, Batılı toplumlarda, çevre ile uzlaşmalar yoluyla görece dengeli bir gelişim çizgisi izleyerek bugünlerine gelmiştir. Çevre, bu uzlaşmalar yoluyla hem özerklik sağlayabilmiş hem de ayrıcalıklı bir konum elde edebilmiştir. Merkez ve çevre farklı tartışma başlıkları üzerinde, aynı anda karşı karşıya gelebilmektedir. Zira her bir ayrılık noktası üzerinde birbirinden farklı çekişme grupları bulunmaktadır. Devlet ile kilise, ulusu kuranlar ile yerelciler gibi çeşitlendirilebilen bir skala mevcuttur (Mardin, 1973: 170). Osmanlı'da ise, bu karşı karşıya gelişler pek görülmemektedir. Genelde, temel tek bir konu üzerinde ve sürekli şekilde bir karşı karşıya olma durumu bulunmaktadır. Çevrenin özerkliği ve merkez tarafından tanınmışlığı da pek mümkün olmamıştır (Mardin, 1973: 171).

Osmanlı Devleti'nin karmaşık ve zayıf bağlara sahip kurumlar ağından oluşan bir merkezî bulunmaktadır. Kuruluş aşamasında Osmanlı fikir ve değerler bakımından bir merkezî birliktelik sergilemesine rağmen, devlet ve toplum arasında yerleşiklik-göçebelik, ortodoks-heterodoks dinî anlayış gibi ayrımlar görülmektedir. Bu olgu, bürokratların modernleşmeyi bir ideal olarak ele almaya başlamalarından sonra insan kaynağı ihtiyacını karşılamak için kurdukları Batılı modeldeki eğitim kurumlarının yarattığı bürokrat tipi ile birlikte bir miktar daha karmaşıklaşmıştır. Eğitim modernleşmiş ve başkentteki bürokrat kadroları bu kurumlarda eğitim alan öğrenciler tarafından doldurulmuş, çevrenin böyle bir fırsatı olmamıştır. Merkezde toplanan eğitim kurumlarına seçilen çocuklar, kendileri alt sınıflardan gelmelerine rağmen, okul bünyesinde toplumsallaşmışlardır. Bu öğrenciler için taşra, gelişime kapalı, eski fikirlerin hüküm sürmeye devam ettiği köhne yerlerdir¹⁵. Merkezdeki bürokrat,

¹⁵ Bu noktada *Mardin*'in kullandığı temel kavram, medeniyetin durgun suyu olarak taşra, 'backwater of civilization' (Mardin, 1973: 179).

topluma yabancılaşarak çevreden tamamen kopmuş ve geçmişine de küçümseyerek bakması sonucunda, çevrenin bu değerlere -yerel kültürel değerler- daha fazla sarılmasına neden olmuştur (Mardin, 1973: 179).

*Mardin'in Gibb ve Bowen'e atıfla iddia ettiği üzere, merkez ve çevre arasındaki fay hatlarından bir diğeri, merkezi meydana getiren bürokrasinin büyük bir çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturmasıdır*¹⁶. Zira nüfus bakımından çoğunluğu oluşturan Müslümanlar kendilerinden farklı dinlere mensup olan bürokratlara karşı bir yabancılık -hatta bu resmî düzene karşı da acı ve öfke- hissetmektedir. Ayrıca, bu bürokratlar çeşitli vergilerden de muaf tutulduklarından, bir tüccar kadar zengin olabilmektedirler ki, ki bu durum merkez ile çevre arasındaki soğuk ilişkinin iktisadî boyutunu oluşturmaktadır. Fakat ekonomik mesele temelde daha büyük bir ayrıma işaret etmektedir. Saray'dan gönderilen görevliler, tarımsal üründen sağlanan fazlayı merkeze düzenli şekilde yönlendirmek ile sorumludur. Bu durum, tarımsal üretim yapanların kendilerine düşen payın azalması demektir ki, yukarıda çevre öğeleri arasında eski soylu ailelerden bahsedilmiştir. İşte bu gücünü devam ettiren eski soylular, büyük ölçüde çiftliklere hâkim olan yerel iktisadî güçlerdir. Dolayısıyla, merkezin fazla pay alması demek, çevredeki ailelerin daha düşük kazanç elde etmesi anlamına gelmekte ve bir çatışmaya neden olmaktadır. Tam da bu nokta, çevrenin merkeziyetçi politikalar karşısında direnmesine yol açan bir tavır oluşturmaktadır. Devlet eski gücünü kaybettiğçe bu resmî görevliler, kendi toplumlarından keyfi olarak gelir devşiren kişiler olarak görünmeye başlamışlardır. Bu görüntü de yerel eşrafın çevre ögelerine daha sempatik görünmesi olgusunu meydana getirmiştir (Mardin, 1973: 171-172).

Eşraflık ise, merkez ile çevre arasındaki iletişimi sağlayan temel yapı taşıdır. Aslında devleti kurtarma fikri etrafında toplanan yeni nesil bürokratlar, parlâmentoda temsil edilen eşrafın fikirlerine kuşku ile bakmaktadır. Zira eşraf, merkeziyetçilikten kurtulmaya ve askerî denetimi azaltmaya çalışmaktadır, ki bunların bürokrasinin fikirleri ile tamamen zıt olduğu kolayca fark edilebilmektedir. Bu eşrafların içine din adamları -ortodoks olanlar- da girebilmektedir. İleride görülecek lâikleşme hareketleri

¹⁶ Sultana mutlak sadâkat ile bağlı birer 'kul' olmaları için, devşirme usûlüyle ailesinden koparılan Gayrimüslimler bilerek seçilmektedir ve bu yüzden çoğunluklardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Gibb, H. A. R., ve Bowen, H. (1950). *Islamic Society and the West, a Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*. Derl. H. A. R. Gibb and Harold Bowen. *Islamic Society in the Eighteenth Century* (Cilt 1). New-York: Oxford University Press.

karşısında, din adamlarının çevre ile ilişkileri oldukça yoğunlaşmıştır (Mardin, 1973: 178).

Mardin'e göre, çevre öğelerinin ilk isyanı olarak nitelendirilebilecek olan olay, Patrona Halil İsyanı'dır (Mardin, 1973: 175). Çevreye göre, merkez, kültürel olarak her geçen gün geleneksel toplumsal yapıya daha da yabancılaşmaktadır. Ayrıca dönemin hükûmeti (Lâle Devri) askerî bir sefer için para toplamış ve bu yaratılan ekonomik kaynak seferin başarısız olması nedeniyle boşa harcanmıştır. Ekonomik olarak sıkışan ve Saray'ın yozlaşmasına sinirlenen çevre, daha sonra devam edecek olan bir isyanlar serisinin ilk örneğini sergilemiştir (Mardin, 1973: 175).

Osmanlı'nın isyanlarla kesintiye uğratılan merkez kurma girişiminin karşısında üç farklı sorun alanı bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla, gayrimüslimleri toplumsal yapıya entegre etmek, Müslüman ahaliyle bütünleşmek ve tüm bu grupların siyasal katılımını sağlamaktır (Mardin, 1973: 175). *Mardin*'e göre, Millî Mücadele'nin komutanlarına direnen yerel padişah yanlısı kuvvetler, sultanı ve dinî kurtarma vizyonunu öne sürseler dahi, aslında çevrenin merkeze olan direnişini temsil etmektedirler. Zira çevre, Millî Mücadele'yi merkeziyetçi Jön Türklerin devamı olarak görmektedir (Mardin, 1973: 177).

Osmanlı'dan Türkiye'ye miras kalan bu yapı aynen varlığını devam ettirmiştir (Mardin, 1973: 183). Merkezin devletçi tarzına karşı, çevre ekonomik ve siyasal liberalleşme talebi ile yanıt vermeye çalışmıştır. Cumhuriyet, merkez ile çevre arasındaki gerekli aracı kurumları yaratırken, çevrenin merkez ile iletişime geçmesini sağlamış ve daha sonra sisteme eklenmesini beraberinde getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde pek de merkezle ilişkileri olmayan çevresel öğeler, Cumhuriyet döneminde hem eğitim faaliyeti ile modernleştirme hem de taşradaki İslâmî öğeleri kontrol etme amacıyla merkez tarafından denkleme sokulmuş ve bu uyanma liberal ekonomi politikaları sayesinde Anadolu'da sermaye birikiminin de sağlanmasıyla birlikte, çevrenin klâsik yönetilen pozisyonundan çıkıp yönetime aday olmasını beraberinde getirmiştir¹⁷ (Koçal, 2012: 82-83).

¹⁷ *Koçal*'ın çevrenin merkeze hücumu ve Ak Parti iktidarını bu yolla merkez çevre ilişkisi üzerinden açıkladığı çalışması için bkz: Koçal, V. (2012). 'Çevre'den 'Merkez'e Yönelim Bağlamında Türkiye'de Muhafazakârlığın Dönüşümü: Siyasal İslâmcılıktan Muhafazakâr Demokratiğe AK Parti Örneği. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*. 81-111.

Mardin'in merkez ve çevre kuramı, iktidar ve muhalefet ilişkilerini incelemekte önemli bir temel sunmaktadır. Öncelikle Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki incelemeleri ile, o günün nasıl olduğunu bize anlatmış, daha sonra ise, Osmanlı'nın neden ve nasıl değiştiği konularındaki soruları yanıtlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin neden üniter, lâik bir ulus-devlet olduğunu açıklamakta da büyük payı bulunmaktadır. Çevreyi oluşturan öğeleri ve fikrî altyapıdaki nedenlerini açıklamakla da muhalefet konusunda bir düşünceye sahip olmamızı sağlamıştır.

Bu tezin temel argümanları olarak seçilmiş bulunan, muhalefetin; adem-i merkeziyetçi fikirleri, liberal ekonomi tercihleri ve dinî hassasiyetleri *Mardin*'in eserinde temellendirilmektedir. Ancak bilimsel çerçeve içinde her düşüncenin yanlışlanabilirliği temel kaide olduğundan, bu argümanlar da çeşitli sınamalardan geçirilebilir. Örneğin, cumhuriyet öncesi süreçte uzun süre merkezin tek aktörü olan İTC'nin ardıllarının ve Millî Mücadele'nin elit subaylarının kurduğu TCF'nin muhalefeti kolayca çevre öğeleri içinde sayılabilir mi? Buna ek olarak, SCF ve DP kadrolar bakımından merkezî sayılabilecekken, destek aldığı kitle çevre öğelerinden kaynaklı görünmektedir. Bu koşullar altında, bu iki siyasî parti merkez-çevre ikilemi bağlamında nereye yerleştirilmelidir?

II. TANER TİMUR: JAKOBENLİK BENZETMESİ

Timur'un bu tezde yer alan kuramsal çerçeve bölümündeki diğer bilim insanlarından farkı, Mustafa Kemâl Paşa ve çevresindekilerce gerçekleştirilen Cumhuriyet Devrimi'nin kendine özgü nitelikleri olduğunu iddia etmesidir. *Timur*'a göre, konu yalnızca sınıfsal ilişkiler ile ilgili değildir. Sınıfsal ilişkiler, belki bir takım ideolojik çıktılara da neden olmuş ve bu iki faktöre, bir de diplomatik ilişkiler bağlamıyla dış etkiler dâhil olmuştur.

Timur, Kemâlist rejimin¹⁸ toplumsal bir çözümlemesini yapmaya çalışmıştır. Kemâlist yönetim, hem kişisel hem de sınıfsal özellikler sergilemektedir. Kişisel yönetim, doğal olarak Mustafa Kemâl Atatürk'e endeksli iken, sınıfsal nitelik ise,

¹⁸ Kemâlist Rejim tabiri ile, milliyetçi ve lâik görüşlü asker-sivil bürokratlardan oluşan yönetici kadronun üniter Türk ulus-devleti meydana getirme süreci kastedilmektedir.

asker-sivil bürokrasi, Anadolu'daki küçük burjuva ve yarı feodal toprak ağalarından meydana gelmektedir¹⁹ (Timur, 2018: 9).

Osmanlı'nın tarım odaklı gaza devletinden bir ulus devlete dönüşerek büyük bir değişiklik gösterdiği konusunda herkes hemfikirken, bunun neden oluştuğuna dair fikirler farklılaşmaktadır. *Timur*'a göre, daha erken dönemlerde gelişen Batı kapitalizmi, devrimci burjuva sınıflarının feodal güçleri ezmesi yoluyla gelişmiş ve kendisine ucuz hammadde arayışına girmiştir. Batılı ülkelerde ortaya çıkan kapitalist dönüşüm iç çelişki ve çatışmaların sonucunda ortaya kendiliğinden çıkmaktayken, Osmanlı dış etkiler nedeniyle kendisine empoze edilen bir program dâhilinde kapitalistleşmiştir. Hatta ilk dönem Osmanlı reformistleri bu yeniliklerin yararlarına kendileri bile inanmamaktalardır (Timur, 1996: 86-87).

Kapitalizmin o dönemki özgün koşulları gereği, birileri eğer sizden önce burjuva devrim sürecini tamamlamışsa, sizin artık o devrimi yapabilme ihtimaliniz kalmamış demektir. Zira devrimi tamamlayanlar, hem kendi üretici güçlerini doyurmak adına hammadde arayacak, hem de buldukları hammaddelerden ürettikleri ürünleri satacak yeni pazarlara ihtiyaç duyacaklardır. Doğal olarak, zamanlama açısından devrim sürecini tamamlayamamış devletler, bu sistem gereği gelişmemelilerdir ki, hammadde fiyatları düşük kalsın ve kendileri üretemez hâlde bulunan eskimiş sistemlere sahip devletler, devrimi tamamlamış olan devletlere muhtaç hâlde kalsınlar. Yani devrimi tamamlamış olanlar, geri kalmışlara yüksek fiyatlar ile söz konusu mallarını satabilsinler. Bu yüzden, Batı'da başlayan devrim, Osmanlı'yı da etkileyerek değişime zorlamıştır, dış borçlanma tek çıkış yolu olarak görülmüş ve burjuva sınıfının yetersizliği de ülkeyi, bu denklemin kaybedeni durumuna getirmiştir (Timur, 2018: 14). Bu dış etkenleri aynı zamanda Osmanlı'nın kendi iç dinamiklerindeki zorunlu değişimler izlemiştir. Osmanlı, II. Mahmut döneminde devlet merkezîleşmeye çalışırken, âyanların üzerine giderek çiftlikleşmeyi durdurmuş ve Yeniçerileri ezerek de merkezîleşmeyi sağlamıştır. Fakat bu merkezîleşme sonucunda iktidar, artık ülke içinde dayanak olarak kullanabileceği sosyal bağlarından yoksun kalmış ve dış kuvvetlerin güdümüne girmiştir (Timur, 2000a: 97). Örneğin kendi içinde Yeniçerileri merkezîleşme için harcayan iktidar, bir valisine söz geçiremeyip dış yardıma muhtaç kalmıştır. *Timur*'a göre, Yeniçeriler,

¹⁹ Anadolu'da olmaktan kasıt, İstanbul'da olmamak.

Hristiyan-Müslüman zıtlığını yumuşatabilecek bir potansiyele sahiplerdir, bu yüzden gerilimi azaltarak kapitalist gelişmenin gerektirdiği çağdaş vatandaşlığın kurulmasında rol oynama ihtimalini taşıyan bir grup statüsündedir (Timur, 2000a: 98-99).

Timur'un belki de en özgün yanı, Türk Devrimi'ni Jakobenezm ile açıklamasıdır. Ona göre, halk bu devrimde bir role sahip değildir, devrim yukarıdan aşağıya yapılmıştır. Fakat *Timur* bu devrimdeki halk faktörünün eksikliğini, halkın devrimin getirdiği değişiklikleri istememesinden ziyade halkın içinde bulunduğu zor koşullara ve dolayısıyla devrimcilere yardım edemeyecek durumda olmasına bağlamaktadır. Kısacası, devrimde halkın payının bulunmuyor olması, halkın devrime karşı kötü hislere sahip olduğu anlamına gelmemektedir, bu bakımdan pejoratif bir kullanımdan söz edilemez (Timur, 2000a: 45).

Timur'un tezinde sıkça bahsedilen, dış konjonktürün buna etkisi ise, Osmanlı'nın bir Rus Savaşı ile karşı karşıya olması ve Osmanlı destekçisi III. Napolyon'un tahttan inmesi bağlamında gerçekleşmiştir (Timur, 2000a: 114). Demokratik devrime giden süreci başlatan dış etkenler bunlardır.

Timur'un fikirleri, bir diyalektik üzerinde işlemektedir, devrim ve karşı devrim. Bu diyalektik Türk siyasal hayatına ise, Birinci Meşrutiyet ile birlikte girmiştir (Timur, 2000a: 113). *Timur*, Türk Jakobenezmini ise iki isim arasındaki benzerlikler üzerinden tanımlamaktadır: Mithat Paşa ve Mustafa Kemâl Paşa. Mithat Paşa, hem iç, hem dış konjonktürün, hem de kişisel zayıflıklarının kurbanı olarak devrimci fikirlerini hayata geçirememiştir ve devrimi gerçekleştirirken halk desteğinden yoksun kalmıştır (Timur, 2000b: 118-119). İkinci örnek olan Mustafa Kemâl Paşa ise, içeride halkın sempatisini kazanabilmiş, uygun bir dış konjonktürden yararlanmış ve kendisine özgü karakter özellikleri Mithat Paşanın uysallığı ile karşılaştırıldığında, özel bir lider görünümüne sahip olmuştur (Timur, 2000a: 116-117). Ayrıca *Timur* Tanzimat reformları ile başlayan yenilikçi ekol ile Kemâlistleri ayrı birer grup olarak ele almaktadır. En başta *Timur*'a göre, Tanzimatçı ekol Batı uygarlığını taklit etmeye çalışırken Kemâlistler Batı'yı emperyalist bir düşman olarak algılayıp mücadele etmişlerdir. İkinci olarak ise, Kemâlistler şariat düzenini ortadan kaldırmış ve Ortaçağ'dan kalma yapıları tasfiye etmişler, dolayısıyla radikal bir devrim ortaya

koymuşlardır. Bu nedenle Tanzimatçılar ile Kemâlistler arasında bir devamlılık olduğu iddiasının kanıtları zayıf görünmektedir (Timur, 1996: 97-98).

Son olarak belirtilmesi gereken, *Timur*'un fikir dünyasında, Jakobenizmin de olumsuz bir anlam taşımadığı gerçeğidir. Jakobenler, despotizmi demokrasiyi kurtarmak adına kurmuşlardır. Onların yarattıkları terör, çok daha korkunç olabilecek halk terörünü önlemek için uygulamaya koyulmuştur (Timur, 2000a: 140). Jakobenizm, demokrasi için kurulmuş bir diktatörlük yaratmıştır. Kemâlizm de, Jakobenizm gibi, kendi ulusunun kurucusudur ve demokrasi için bir diktatörlük kurmuştur. Aynı zamanda, ortak demokratik nitelik olarak, hanedan tasfiyesi ile demokrasiye giden yolu açmışlardır (Timur, 2000a: 143).

Timur'un Türkiye'deki iktidar-muhalefet ilişkilerine özgün katkısı şu şekilde sıralanabilmektedir; İlk olarak, muhalefetin İstanbul'da oluşması *Timur*'un açıklamalarındaki ticaret burjuvazisinin bu şehirde yerleşik olması ile ilgilidir, Cumhuriyet dönemindeki muhalefet İstanbul'un başkent olması isteğini defalarca dile getirmiştir. Yine aynı ticaret burjuvazisi -birçoğu gayrimüslim- Batı'ya bağımlı tavrı ile, dış borçlanmayı mantıklı bulmaktadır, dış borç konusu 1902 tarihli I. Jön Türk Kongresi'nde Prens Sabahattinci, liberal grubun tezi olarak yer almış ve azınlıkta kalan bu grup ayrılarak başka bir yapılanma içine girmiştir. İkinci olarak, Jakobenizm benzetmesi ise, *Timur*'un yazılarındaki '*Thermidor*' vurgusu ile birleştiğinde, Türk siyasal hayatı ile ilgili oldukça ilginç referanslar sunabilmektedir. Thermidor, Robespierre'e karşı olan ve onu iktidardan indirip, ölüme mahkûm eden muhalif grubun adıdır. *Timur*, her Robespierre'in kendi *Thermidor*'unu doğuracağını, yani her devrimin bir karşı devrim denemesi ile karşılaşacağını ilgili tüm yazılarında belirtmektedir. Bu bağlamda, devrimi yapan *Atatürk*'ün *Thermidor*'u ise, İTC kalıntıları ile birleşen, ulema ve köylü ittifakıdır. Karşı devrim de -eğer gelmiş ise,- bu ittifaktan gelmiştir.

III. KEMÂL KARPAT: DEĞİŞİMİ TOPRAK REJİMİ ÜZERİNDEN ANLATMAK

Karpat'a göre, Osmanlı İmparatorluğu, beş farklı aşamadan geçmiştir. İlki uç beyliği aşamasıdır. İkinci olarak ise merkezileşmiş yarı-feodal aşamadan

bahsetmektedir. Bu yarı-feodal aşama 1400'lerin ortalarına denk gelmektedir. Bu aşamada sipahiler merkezî bir bürokrasi görüntüsünü elde etmişlerdir. Sipahiye bu gücünü sağlayan olgu ise, tarımsal üretimdeki kontrol eden rolleridir (Karpata, 2010b: 34). Daha sonra bu toprak sistemi çözülmüş ve sosyal tabakalardaki değişiklik Celâlî İsyanları adı verilen kalkışmalarla huzursuzluğunu göstermiştir. Devlet, artık toprağın nasıl ve kim tarafından işlendiğinden ziyade, doğrudan geliri nasıl elde edebileceğini ile ilgilenmeye başlamıştır. XVII. yüzyıla doğru âyanlar ortaya çıkmış ve yeni sistemin kontrolünü iltizam usûlü ile birlikte ele almışlardır. XIX. yüzyılda ise, ulusal devlete geçiş süreci başlamıştır. Bu aşamada devlet bugünkü manada modernleşmeye başlamıştır. Son olarak ise, 1930'larda gerçekleşen sanayileşme ile birlikte bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin yapısı meydana gelmiştir.

Karpata, Osmanlı Devleti'nin dinî ve kültürel açıdan çoğulcu bir yapıda olduğunu düşünmektedir. Devleti yönetenlerin çoğulcu bir vizyon edinmesinde, çok kültürlü ve karmaşık etnik yapıları bir topluma hükmetmelerinin yanı sıra gösterişli bir soydan gelmedikleri için kendi etnik kökenlerini öne çıkartmak istememelerinin de payı bulunmaktadır (Karpata, 2004a: 42). *Karpata*'a göre, Osmanlı, toprağa bağlı ve etnik milliyetçiliğe dayalı bir devlet sistemine açıkça karşı çıkmaktadır (Karpata, 2002b: 730).

Devlet, ancak 'tebaanın memnuniyetine' dayandığında varlığını sürdürebileceğine inanmaktadır. Bu noktada belirtmek gerekir ki, *Karpata* 'ulemanın memnuniyetine' dayandığını iddia ettiği Osmanlı siyasî geleneğinin elitist olduğunu düşünmektedir. Padişah, bürokrasi ve halk arasında soyut bir mutabakat bulunmaktadır ve halk, bu mutabakat yönetenler tarafından çiğnenmedikçe itaat etmekle ilgili bir çekince göstermemektedir. Osmanlı toplumsal yapısının asker veya reaya gibi sınıflardan meydana geldiği fikrini ise, *Karpata* reddetmektedir (Karpata, 2003: 407).

Karpata'a göre, bahsi geçen bu uyumlu fakat mozaik yapı II. Mehmet zamanında kurumsallaştırılmıştır ve bu kurumsallaştırma 'lâik' sosyal düzenlemeler anlamına gelmektedir (Karpata, 2012: 18). Hatta *Karpata*'a göre, II. Mehmet millet sisteminin kurucusu sıfatını da taşımaktadır (Karpata, 2011: 22). Çıkarttığı kanunlar, anayasa benzeri bir dinî ve millî değerleri koruyan çekirdek haklar bütünü meydana getirmiştir. Fakat bu noktada maksadını aşan bir anlamın çıkmaması adına

belirtilmelidir ki, *Karpat*'a göre Fatih'in kurduğu sistem lâik olmakla beraber, patrimonyal devlet özelliği göstermektedir (Karpat, 2002a: 295).

XIX. yüzyılda gerçekleşen Osmanlı reformları bu yapının yeniden ele alınması, bir anlamda öze dönüş manasını taşımaktadır. Aslında *Karpat*'a göre, modernleşme zaten yeniden yapılanma anlamına gelmektedir, bu yüzden Osmanlı modernleşmesi de bir revizyon olduğu ölçüde, aynı zamanda bir öze dönüş hareketidir (Karpat, 2003: 402). Bu revizyon gerekli olmuştur; zira Fatih döneminde bireysel özgürlüklere dair halka tanınan haklar, zamanla iktidar sahipleri tarafından daraltılmıştır. Sivil özellikler taşıyan, vatandaş girişimleri ile sürekliliklerini sağlayan lonca gibi yapılar devlet tarafından engellenmiş, bu nedenle dinî kurumlar da özgürlüğün yaşamasını sağlayan tek mekân özelliğini kazanmışlardır. Fakat tüm bu iniş çıkışlara rağmen, bu 'lâik' kurumsal yapı, devletin yıkılışına kadar var olmuştur (Karpat, 2012: 30).

İslâm dini, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel sisteminde temel meşruiyet kapısı durumundadır (Karpat, 2010b:13). Ancak *Karpat*'a göre, modernleşme reformları dinî öğeyi dışlamış ve devlet-toplum ikilemindeki meşruiyeti tahrip etmiştir (Karpat, 2012: 35). Fakat ilginç şekilde modernleşmenin başlamasına dair talepler de ilk olarak ulemeden gelmiştir (Karpat, 2003: 405). Oluşan dinî boşluğun yerini etnik bağlar doldurmuş ve ekonomik değişim zamanla toplumun yapısını da değiştirmiştir (Karpat, 2011:12). İslâm meşruiyet kaynağı olmakla birlikte, bir liberalleşme de sağlamaktadır. Zira *Karpat*'a göre İslâm liberal bir dindir ve bu nedenle toplumun da liberal bir kültürü olmasını sağlamaktadır (Karpat, 2012: 11).

Karpat, reformların devletin meşruiyetini sarstığını belirtmekle birlikte, Osmanlı'nın değişiminin kaçınılmaz olduğunu kabullenmektedir. Zira XVIII. yy'da kapitalizm kaçınılmaz şekilde Osmanlı İmparatorluğu'na da sirayet etmiş ve geleneksel iktisadî yapıyı dönüştürmeye başlamıştır. Batılı devletlere verilen siyasi ve ekonomik tavizler de değişimi körüklemiştir (Karpat, 2012: 89).

XVIII. yy'da geleneksel tarım da değişmiş ve Osmanlı tüccarları Batılılarla etkileşime girmiş, piyasaya yönelik üretim yapan bir tarım sektörünün oluşmasını sağlamışlardır (Karpat, 2012:30). XIX. yy'da ise, göçebe hayatı süren topluluklar yerleşik hale getirilmiş ve tarımsal üretim artırılmıştır (Karpat, 2010a: 162). 1838 yılında imzalanan Balta Limanı isimli serbest ticaret antlaşması da hem Osmanlı'nın liberal bir ticaret politikası yürütmesine ön ayak olmuş hem de Batılılarla iletişim,

Tanzimat Fermanı gibi sosyal ve kültürel dönüşümleri tetiklemiştir (Karpata, 2012: 32). 1856 yılında ilân edilen Islahat Fermanı ise, Hristiyan bir orta sınıf yaratmış ve devlet ile toplum arasında sorun yaratan din odaklı meselelere bir yenisi eklenmiştir (Karpata, 2012: 92). Modernleşme çabaları sırasında dinin devletin kontrolünden çıkması başka bir sonuç daha doğurmuştur. Kişisel bir tercihe dönüşen dinî görüş, anayasa tarafından güvence altına alınmış, *Lewis*'in tabiriyle bir Türk Protestanlığı doğmuş ve din Anadolu'daki en güçlü dönemini yaşamıştır (Karpata, 2012: 65).

1876 Kânûn-ı Esâsî süreci yeni yeni oluşmakta olan orta sınıfa Meclis aracılığıyla siyasete katılma şansını tanımıştır. *Karpata*'a göre, bu yenilik Osmanlı İmparatorluğu'nun reformlar nedeniyle taşrada başlayan huzursuzluğu dindirmeye çalışmasıyla ilgilidir. Zira merkezîleşme, taşradaki eşrafı rahatsız etmektedir (Karpata, 2004a: 26).

Karpata, Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşumundaki dönüm noktalarından birisinin 1930 yılı olduğunu düşünmektedir. Bu dönemde, Türk olmayan Müslümanlar Türkleştirilmiş, ulus yaratma aşamasında din dışarıda bırakılmıştır, ki bu bir çeşit yozlaşma anlamına gelmektedir (Karpata, 2011: 48). Aynı yıllarda, Osmanlıcılık ve İslâmcılık da reddedilmiş ve doğal olarak İslâm'ın etki kaybetmesiyle Türk kültüründeki 'liberallik' oranı düşmüş, bu oranın düşmesi de yine İslâm'ın getirdiği yenilikçi ekolün zayıflamasına neden olmuştur (Karpata, 2004a: 20). 1930 sonrası merkezîleşme de bir miktar tamamlanmış ve Osmanlı'yı anımsatan gevşek bağlarla yerel yönetimlere bağlanma vizyonu, yerini etnik/yerel kültürler sakıncalı olarak damgalayan düşüncelere bırakmıştır (Karpata, 2004b: 5).

Karpata'ın bu tezin konusu dâhilindeki özgün katkısı, Türk siyasal hayatındaki iktidar muhalefet ilişkilerini incelerken vurgu yaptığı toprak reformu konusudur. *Karpata*'a göre, toplumsal değişmeyi anlayabilmenin temel koşulu mülkiyet ilişkilerini ve üretim ile sağlanın çıktının kimin kontrolü altında olduğunu tespit edebilmektir (Karpata, 2002a: 297). Toprak rejimi, Osmanlı'nın sosyal yapısındaki değişimi başlatmış, bu değişim ise, doğurduğu siyasî cereyanlar ile bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik, sosyal ve siyasal yapısındaki dinamikleri meydana getirmiştir. 1908 Jön Türk Devrimi de dâhil olmak üzere üretim hacmi ve tarımsal ürünlerin fiyatları Türk siyasal hayatındaki gelişimi açıklamakta temel bir rol üstlenmektedir (Karpata, 2010a: 162).

Toprak rejimindeki temel değişim XIX. ve XX. yüzyıllarda kademeli olarak ortaya çıkmıştır. Önceki değişikliklerden temel farkı ise, XIX. yüzyıla kadar iç dinamiklerle gerçekleşen değişimler görünmekteyken, bu yüzyılda artık doğrudan Batılı devletlerin müdahaleleri ile gerçekleşmeye başlamasındadır (Karpata, 2002a: 302). İlk değişiklik, özel mülkiyetin tesis edilmesi ya da ruşeym hâlde tutulması olarak adlandırabileceğimiz versiyonundan taviz verilerek, modern anlamda bir güvenceye kavuşturulmasıdır. İkinci temel değişim ise, yukarıda da bahsedildiği gibi, kendi kendine yeterlilik fikrinin yerini pazar için üretim yapma düşüncesine bırakmasında aranmalıdır. Osmanlı ekonomik sistemi, klâsik döneminde bir girişimcinin aşırı zenginleşmesinin önünü alacak çeşitli düzenlemeler içermektedir. Buna miras bırakmanın önündeki engeller ya da müsadere gibi uygulamalar örnek olarak gösterilebilmektedir (Karpata, 2003: 409). XIX. yüzyılda başlayan değişim anında, ilk olarak, devletin sınırları içindeki toprakların tümü hakkında son hükmü verme gücüne sahip olan sultanın yetkileri sınırlandırılmıştır. İkinci olarak ise, hukuk sistemi pazar için üretim yapabilecek güçlerin ihtiyaçlarına göre revize edilmiştir. Kısaca, önce toprak üzerinde birey lehinde mülkiyet hakkı genişletilmiş, daha sonra da buna uygun üst yapı kurumu olan hukuk düzeni oluşturulmuştur (Karpata, 2002a: 291).

Devlete ait olan topraklar, bazen bir gün içinde aşiret reislerine ve şeyhlere geçmiştir. Bu yeni toprak sahipleri ise, yörede yaşayan halkı ortakçı ya da tarım işçisi durumuna sokmuştur. 1860’lardan itibaren siyasal alanda görünmeye başlayan bu toplumsal sınıf, 1876 Anayasası ile bürokrasiye karşı alenen siyasal yollarla mücadele edebilecek hâle gelmiştir (Karpata, 2002a: 308).

Sonuç olarak, önce iç dinamikler daha sonra Batılı güçlerin dayatmasıyla ortaya çıkan toprak üzerindeki özel mülkiyet Türk toplumunun yapısına ve dolayısıyla da gelecekte kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasî görüş yelpazesine doğrudan etki etmiştir. Yerel güçler ekonomik kazançlarını zamanla siyasî mücadeleye kanallandırmışlar ve karşılarında eski gücünü korumaya çalışan bürokratları bulmuşlardır. Kemâlist devrim güçlerinin siyasî oluşumu olan CHP merkezdeki bu bürokratların temsilciliğini üstlenirken, muhalif ekol ise, topraktan kazanılan zenginliği ve yerel dinî-kültürel değerleri temsil eden TCF, SCF ve DP kanallını meydana getirmiştir. Türk siyasal hayatını şekillendiren iktidar-muhalefet

ilişkilerinin toprak rejimindeki değişiklik ile şekillendiği tezi bu noktada farklı bir bakış açısı kazandırarak bu tezin konusuna katkıda bulunmaktadır.

IV. ERİK JAN ZÜRCHER: OSMANLI'DAN TÜRKİYE'YE GEÇİŞİ TEK ÖRGÜT İLE AÇIKLAMAK

Zürcher, 'Kemâlist Grup' olarak tanımladığı yapı ile İTC'nin asker-sivil bürokrasiden oluşan türdeş bir kesime hitap ettiğini; zira bunların arasında bir süreklilik²⁰ olduğunu iddia etmektedir (Zürcher, 2005c: 48-49). Fakat İttihatçıların ve Kemâlistlerin aynı toplumsal tabana dayanan kökenlere sahip olduklarını düşünmekle birlikte bunların küçük burjuva olduklarını reddetmektedir. Bu iki grubun eşleşmesini sağlayan öğeler, meslekleri ve aldıkları ortak eğitimidir. Her iki grup da aslında birer yer altı teşkilâtı olarak yapılanıp, parlâmentoları var ettikten sonra bir parti örgütlenmesine gitmişlerdir. Kitle partisi yapısına uzak, daha çok kadro partisi görünümündelerdir. Ancak ideolojik açıdan homojen bir görüntü sergilemektedirler²¹ (Zürcher, 2005d: 64).

Zürcher, Jön Türklerin halefinin Mustafa Kemâl Paşa olduğunu da açıkça belirtmektedir (Zürcher, 1987: 52). Kanıt olarak ise tezini, daha çok Paşa'nın bizzat gazetelere verdiği mülâkatlara²² ve hükûmet desteğiyle yayımlanan belgelere dayandırmaktadır.

Zürcher'e göre, Osmanlı'nın, sürekli sınırlarını geliştirmek ve bu yolla gelir elde etmek zorunda olması, fetihlerin durması sonucunda devletin zayıflamasını beraberinde getirmiştir (Zürcher, 2005e: 140). Fakat yine de temelde Osmanlı'nın değişme nedeni, Osmanlıların Avrupalı devletlerin üstünlüğünü fark etmesi ile ilgilidir. Osmanlı Devleti'nin bu konudaki çözümü Batılılaşma siyasetiyken, bu siyasetin iki ana dinamiği bulunmaktadır: Batılı kurumlar ile devleti tekrar işler hâle

²⁰ Hiçbir kopuş olmadan, 1908-1950 arası dönemde Türkiye'yi İttihatçı kadroların yönettiğini düşünmektedir.

²¹ Milliyetçi, lâik, pozitivist, devletçi ekonomik model yanlısı.

²² Ahmed Emin Yalman'ın Mustafa Kemâl Paşa ile gerçekleştirdiğı 1922 tarihli mülâkat için bkz: Yalman, A. E. (1997). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim I (1888-1922)* (2 b.). İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. ve Falih Rıfkı Atay'ın yayına hazırladığı 1926 tarihli Atatürk'ün bizzat anlattığı hatıralarından oluşan yazı dizisi için bkz: Almaz, A. (2003). *Büyük Gazi'nin Hatırat Sahifeleri: Atatürk'ün Hatıraları*. İstanbul: Oku Yayınları. Bu yazı dizisi çektiğı tepkiler üzerine 12 Nisan 1926'da sonlandırılmıştır. Bir buçuk yıl sonra Paşa'nın isteği üzerine hatırata devam edildiğinde, Nutuk isimli eser ortaya çıkmıştır (Almaz, 2003: 7).

getirmek ve Batılılara benzeyerek kazandıkları sempati ile üzerlerindeki diplomatik baskıyı bir nebze olsun azaltmak (Zürcher, 1987: 12). Bir diğer eserinde ise, demokratik yenilikler hayata geçirerek, milliyetçi isyan hareketli yürüten azınlıklara Batılılardan herhangi bir yardım gelmesinin meşruiyetini kırmayı amaçladıklarını belirtmiştir. *Zürcher*, hayata geçirilen uygulamaların bir bütünlük içinde değerlendirilemeyeceğini düşünmekle birlikte, hepsinin merkezîleşme amacına yönelik olduğunu iddia etmektedir (Zürcher, 2004: 262).

Merkezîleşme, beraberinde güçlü bir ordu ve bürokrasi talebi getirince, bu kurumlara uygun personelleri yetiştirebilecek okullar açılmıştır. Ulema da bu süreçte güç kaybetmiş; zira gelirlerini oluşturan vakıf sistemi devlet kontrolüne alınmıştır. Yine lâikleşme adına ilk adımlar da bu dönemde atılmış ve şer'î hükümlerin düzenleme alanları daraltılmıştır. Bu yenilikleri yapan kadrolar, yüzeysel bir Batı kültürü bilgisine sahip, halktan kopuk kimselerdir (Zürcher, 1987: 17). Örneğin anayasacılıkları bile, anayasanın yalnızca bir modernleşme göstergesi olarak algılanmasından dolayı fikir dünyalarına eklenmiştir (Zürcher, 2004: 262). İlk kuşak yenilikçilerin ardından, bu yüzeyselliğe ve merkezîyetçiliğe karşı daha liberal bir nesil yetişmiştir. Bunlar, demokratik öğeler olan anayasa ve parlamento gibi taleplerin yanı sıra dönemin iktidarı Âli ve Fuat Paşalara kişisel hırsları ile de karşı çıkmışlardır. Daha sonra Mithat Paşanın eylemleri ve Sultan Abdülhamit'in tahta çıkması süreci yaşanmış, Tanzimat siyaseti bu yaşananlar ile bir kesintiye uğramadan devam ettirilmiştir (Zürcher, 1987: 19-20). Bu süreklilikteki tek fark fark Bâb-ı Âli yerine Saray ve padişahın süreci yönetmesidir. Sultan Abdülhamit'in açtığı okullar, Batılı tipte öğrenciler yetiştirmeye devam etmiş ve bu öğrenciler ünlü İTC'yi kurmuşlardır (Zürcher, 1987: 31).

Zürcher'e göre, 1922'deki Ahmet Emin Yalman mülakatı ve 1926'da yayımlanan Paşa'nın resmî otobiyografisi, Mustafa Kemâl Paşayı 1908 Devrimi'nin fikir babası ve Selânik örgütünün kurucusu olarak sunmaktadır. Bu iddia daha sonra çıkan yapıtlarda dile getirilmemiştir. Bahsi geçen ilk versiyona göre, Selânik örgütü, Enver Paşanın eline entrikalar sonucu geçmiş ve sorumsuz politikalar ile -ki Mustafa Kemâl Paşanın ikazlarına rağmen- I. Dünya Savaşı'na girilen sürece sürüklenmiştir. Savaş sonunda Kemâl Paşanın ikazlarının doğruluğu ortaya çıkmış, İttihatçılar da yurdu terk etmek zorunda kalmış ve bu sayede Paşa inisiyatifi tekrar ele geçirmiştir.

1918 yılında güçten düşen İTC'liler, pusuda bekleyerek iktidarı tekrar elde edecekleri bir fırsat kollamışlar, komploları 1924-1925 sürecinde ortaya çıktığında ise, hak ettikleri cezaya çarptırılmışlardır. *Zürcher* bu versiyonun, 1926-1927 konjonktüründeki, İttihatçı karşıtlığın en yüksek seviyesinde olduğu zamanlara ait olan, dönemsel bir sertlik barındırdığını düşünmektedir (Zürcher, 1987: 59). Hatta *Zürcher*'e göre, Mustafa Kemâl Paşa tarafından yazılan Nutuk isimli eser de 1925-1927 arası muhalefeti sindirme ve kendisini savunma amaçlı bir faaliyetin dönemsel ürünüdür (Zürcher, 2005b: 10).

Zürcher, fikirlerini savunmak için tarihî olayları yorumlayarak kanıtlar aramaktadır. Örneğin Talât Paşa, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (OHC) isimli bir örgüt kurmuştur. Örgütün üyeleri arasında, Mithat Şükrü (Bleda), Mustafa Rahmi (Evrenos) ve İsmail (Canbulat) bulunmaktadır (Zürcher, 1987: 76). İlginç bir nokta, Talât Paşa hariç -zaten fiziken mümkün değildir, 1921 yılında öldürülmüştür- tüm isimlerin İzmir Suikastı davasına karışmış olmalarıdır. *Zürcher*'e göre, bu isimler ilk İTC'nin kurucusu olmamalarına rağmen, örgüt İTC ile büyük benzerlikler göstermektedir. Mustafa Kemâl Paşa, Selânik'te bir örgüt kurmuş ancak kendisi Şam'a döndükten sonra kurduğu örgütteki isimler OHC'ye dâhil olmuşlardır. Enver Paşa da bu örgüte zaman içinde katılmıştır. OHC'nin İstanbul şubesini kuran isim ise, Kara Kemâl'dir, bu isim de İzmir Suikastı davasında çokça dillendirilmektedir (Zürcher, 1987: 78). Kendi kurduğu örgüt İTC içinde eridiğinde Mustafa Kemâl Paşa da mecburen İTC'ye üye olmuştur (Zürcher, 1987: 85).

Zürcher'e göre, Mustafa Kemâl Paşanın İttihatçıların askerî koluna üyeliği kesindir. Ancak askerin siyasi tartışmalardan arındırılması ile ilgili fikirleri İttihatçılar arasında hoş karşılanmamaktadır ve bu yüzden 1909'daki olaylarda başlangıçta önemli görevler üstlenmişken, daha sonra Enver Paşanın da dâhil olduğu diğer üst rütbeli kurmayların sürece hâkim olmasıyla yine geri plâna itilmiştir. *Zürcher*, Mustafa Kemâl Paşanın İttihatçı liderlerle arasının açık olduğunu kabul etmekle birlikte, ilerleyen yıllarda Paşa'nın İTC'den ayrıldığına dair bir belge bulunmadığını belirtmektedir ve daha da önemlisi Paşa kendisinin yazdığı hiçbir metinde de ayrıldığına dair bir bilgi vermemektedir (Zürcher, 1987: 104). Ayrıca İTC'nin yönetici üçlüsü olan Enver, Talât ve Cemâl Paşaların hepsiyle kavgalı değildir, hatta Cemâl Paşa ile özel bir yakınlığı bulunmaktadır. Bu yakınlık Millî Mücadele yıllarında da

devam etmiştir. Mustafa Kemâl Paşa, İTC'nin elit askerlerinden birisidir, Enver Paşa hariç tutulduğunda, yaşına göre iyi bir yükselme hızına sahip olmuştur (Zürcher, 1987: 106).

Zürcher, İTC'nin kendi içlerinde çekişen çeşitli hiziplerden oluştuğunu düşünmektedir. Bu hizipler dengeyi bozmamak adına, bir diğerini cezalandırmaya yönelmemiştir. Bu yüzden, Cemâl Paşanın hizbinde olmasına rağmen -en güçlüsü Enver Paşanın hizbidir-, Mustafa Kemâl Paşa da yönetimde söz sahibi olan bir kişilik olarak yer almıştır (Zürcher, 1987: 126). *Zürcher*, İTC ile Millî Mücadele'yi yürüten kadroların yalnızca günün gerektirdiği taktik manevralar yüzünden ayrı oldukları propagandasının yürütüldüğünü düşünmektedir. Hatta Sivas Kongresi'nde İttihatçı olunmadığını ilân eden maddenin dahi, bu koşullar altında ortaya çıktığı görüşündedir (Zürcher, 1987: 128-129). Sonuçta, İTC'nin devamı olduğu açık olan Teceddüt Fırkası dahi İttihatçı olduğunu reddetmiştir. Fakat fırkanın önde gelenleri arasında, Tevfik Rüştü Aras, Yunus Nadi ve İsmail Canbolat bulunmaktadır (Zürcher, 1987: 136). Hatta, *Zürcher*, Celâl Bayar'ın anılarında, Teceddüt Fırkası tabelasının altından İTC yazısının okunabilir durumda olduğuna dair bir anısından bahseder (Zürcher, 1987: 141). İttihatçılar ile Mustafa Kemâl Paşa arasındaki mücadele, bir grup içi çekişmedir. Millî Mücadele ise, İTC'nin zaten önceden kurguladığı bir kurtuluş plânıdır. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri de Karakol Cemiyeti aracılığıyla, İTC'nin öncülüğünde örgütlenmiştir (Zürcher, 1997: 141). Hatta *Zürcher*'e göre, Mustafa Kemâl Paşa İTC'nin yardımcılarıyla Samsun'a çıktığında altı aydır faaliyette olan bir kurtuluş mücadelesinin liderliğini üstlenmiştir (Zürcher, 2005b: 11).

Zürcher'e göre, Mustafa Kemâl Paşa Anadolu'daki icraatine başlamadan önce -İstanbul'dan ayrılırken- de, Anadolu'daki hareketi organize ederken de, İstanbul'daki İttihatçılarla irtibat hâlinindedir. Fakat İstanbul'daki İttihatçılar - nazır vb. resmî görevde olanlar ve Karakol Cemiyeti'ndekiler - Amerika destekli yumuşak bir politika tercih etmekteyken, Kemâl Paşa daha aktif bir askerî politikadan yana olmuştur. Bu yüzden İstanbul'dakiler, Kemâl Paşanın tavırlarının İtilaf Devletleri'ni saldırgan olmaya teşvik etmesi olarak yorumlayarak onaylamamaktadır (Zürcher, 1987: 187). Yine İstanbul'dakiler yeni Meclis'in -1919 seçimleri ile oluşan- İstanbul'da kurulmasını talep ederken, Kemâl Paşa Anadolu'da olmasını talep etmektedir. Tüm bu nedenlerle *Zürcher*, Fevzi Paşanın (Çakmak), Mustafa Kemâl Paşanın yerine Kâzım Paşayı

(Karabekir) hareketin lideri olarak görmek istediğini belirtmektedir (Zürcher, 1987: 188), fakat Kâzım Paşa, Mustafa Kemâl Paşadan boşalan ordu müfettişliği kendisine teklif edilmesine ve dolayısıyla aralarında bir çekişme ihtimali yaratılmasına rağmen desteğini geri çekmemiştir (Zürcher, 2005a: 24).

Zürcher'e göre, Anadolu toprakları iki kez Jön Türk iktidarı²³ görmüştür. İlginç şekilde iki iktidar döneminin de liberal ve çoğulcu birer aşaması²⁴ yaşanmışken, aynı zamanda birer de otoriter tek parti aşaması²⁵ görülmüştür (Zürcher, 1997: 4-5).

Zürcher'in, Türkiye'de iktidar-muhalefet ilişkilerini anlamadaki özgün katkısı, aslında var olduğunu kabul ettiğimiz kimi ayrımların, gerçekte çok da işlevsel olmadığını göstermesidir. Zira, *Zürcher* uzun uzadıya tartıştığı yazılarında, Türkiye'de iktidarın da muhalefetin de büyük oranda İTC merkezli bir yapılanma olduğunu öne sürmektedir. *Zürcher*'in yazılarında belirttiği düşüncelerinden sonra İttihatçı barındırmayan tek muhalif örgütün HİF olduğuna inanmak çok kolaylaşır. Zira, İTC kendisini 5 Kasım 1918'de feshettikten (Zürcher, 1987: 136) sonra, içerisinde kimi hizipler CHF/P'yi oluşturarak iktidarı meydana getirmiş, diğer kimi hizipler ise Karakol Cemiyeti, kısmen İkinci Grup, Sakarya Savaşı öncesi Enver Paşa yanlıları, TCF, çok eski dönemlerden beri İttihatçı olan Ali Fethi Okyar'ın SCF'si ve son olarak İzmir'in İttihatçı aktivisti Celâl Bayar'ın DP'si olarak sıralanarak muhalefeti oluşturmuştur. *Zürcher*'e göre, tek tek tüm bu yapıların hangisinin daha çok İttihatçı barındırdığını tahmin edebilme ihtimali imkânsıza yakındır. Bu yüzden, bir değişim olmuştur ve bu değişimi gerçekleştiren yapı açık seçik İTC ve onun ardıllarıdır. İdeolojileri de parti yapılanması örnekleri de ekonomik model önerileri de hep bu ilişki bağlamında ortaya çıkan çeşitli dinamiklerdir. Hatta *Zürcher*, konu ile ilgili tüm yazılarında şu detaya dikkat çekmektedir; İTC, devleti kurtarmak adına her yolu denemiş, tüm ideolojik tavırlar bununla ilgili olarak seçilmiştir. Bu noktada belirtilmesi gereken husus, *Zürcher*, Jön Türkler veya İttihatçılar olarak ifade ettiği grubu bir fikir hareketinden ziyade bir eylem birlikteliği olarak algılamaktadır. Hatta daha da ileri giderek, bu grubun net bir ideolojisi olmadığını da ima etmektedir (Zürcher, 2004: 269). İttihatçıların en çok tercih ettiği yöntem ise, dinî ağırlığı yüksek bir Türk milliyetçiliği olmuştur. Fakat 1923 yılında kendileri de İttihatçı olan

²³ İlki İttihat ve Terakki (1918-1918) Dönemi, ikincisi ise, Kemâlist (1919-1950) Dönem'dir.

²⁴ İttihat ve Terakki iktidarında 1908-1913 arası, Kemâlist iktidarda ise, 1919-1925 arası.

²⁵ İttihat ve Terakki iktidarında 1913-1918 arası, Kemâlist iktidarda ise, 1925-1950 arası.

Kemâlistler, bu dinî yönü yok sayıp, yalnızca milliyetçilik ile yola devam etmeye çalıştıklarında, sonuç 1950’de iktidardan uzaklaştırılmaları olmuştur (Zürcher, 2004: 288). Kemâlistler’in bu yolu seçmesi ise, İTC’nin radikal kanadı olan pozitivist ekolden geliyor olmalarından kaynaklanmıştır.

V. NİYAZİ BERKES: SEKÜLERLEŞME KURAMI

Berkes’e göre, Osmanlı İmparatorluğu ne feodal ne de teokratiktir (Berkes, 2018: 24). XVIII. yy’a kadar Osmanlı, Batı ile tüm ilişkilerini kesmiş ve deyim yerindeyse içe kapanmıştır (Berkes, 1975: 176). Ancak XVIII. yy’a gelindiğinde artık izolasyonla bir çözüm üretilmeyeceği anlaşılmış, zira ağır Rusya-Avusturya yenilgileriyle yüzleşilmiş ve alışlageldik yöntemlerle bu sorunların üstesinden gelinemeyeceği kavranmıştır. Artık güçlü olan Batı’ya teknik anlamında benzemeye çalışılmıştır. Batılılaşma süreci içinde aslında devleti ve toplumu eskisi gibi tutmak amacıyla girişilen faaliyetler iken beklenilenin tam tersi bir etki yapmış, tutucu ve gerici nitelikteki - örneğin Sultan II. Abdülhamit tarafından hayata geçirilenler-girişimler dönüştürücü ve ilerici sonuçlara yol açmıştır (Berkes, 2018: 33).

Berkes’e göre, Osmanlı’da Batılılaşma fikrini ortaya atanlar ulema orijinlidir, ancak bu fikrin başarısız olmasında din örgütünün yeniliğe direnişinin bulunup bulunmadığını da sorgulamaya değer bulmaktadır (Berkes, 2018: 73). Örneğin, eğitimde dinsel geleneğin hükmetmesi bu alandaki reformları engellemiş, ardından medrese ve ulema gericiliğin temsilcileri olmuşlardır (Berkes, 2018: 204). Temelde ise, Osmanlı İmparatorluğu’nun reformlar konusundaki başarısızlığın nedeni Batılı devletlerin Osmanlı’nın üzerindeki art niyetli hayalleri yüzünden ortaya çıkan çatışmalardır (Berkes, 1982a: 32).

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu’nun XVIII. yy’ın erken dönemlerinden itibaren yaşamaya başladığı değişimler çerçevesinde zorunlu olarak ulus devlet şekline bürünmüştür. Cumhuriyet döneminin öncekilerden temel farkı ise, maddî olarak Batılılaşıp manevî olarak Doğulu kalma fikrinin yerini bu dönemde radikal biçimde tüm alanlarda Batılılaşmanın almasıdır (Berkes, 2018: 524). Bu değişim zaman zaman duraklamış hatta geri dönüyormuş gibi görünse de, bu bir

yanılıdır ve nehir akıp yatağını bulacaktır. *Berkes*'e göre ilerleme, kesintiye uğratılabilir ancak durdurulamaz bir olgudur (*Berkes*, 2018: 14).

Berkes, toplumsal dönüşümü açıklarken öncelikle Batı'da ortaya çıkan değişimi ele almakta ve ilericiler/gericiler şeklinde bir ayrım yapmaktadır. İlericiler yapıyı değiştirirken, doğrudan toplumsal ve kişisel yaşamın her bir detayı dâhil olmak üzere kuralların çağdaşlaşmasını sağlamaya çalışır, doğal olarak bir yandan da dinin toplumdaki etkisini kırmaya başlarlar. Dinin etkisinin kırılması ile birlikte değişimden rahatsız olanlar, din ile bir ilgisi olmasa dahi çeşitli kemikleşmiş inançları din kılıfına sokarak korumaya alırken, bir yandan da yaşamın her alanındaki değişimi salt bir 'dinî değerlerin çiğnenmesi' tartışmasına indirgemeye çalışırlar. Gericiler, Ortaçağ Avrupası'ndaki Tanrı'nın takdir ettiği düzenin varlığına inanmaktadırlar (*Berkes*, 2018: 23) ve onlara göre sorun gerçekte 'geleneksel sistemin' bozulmasıdır (*Berkes*, 1997a: 10-11).

Berkes'e göre, din ile siyaset arasında sürekli bir güç çekişmesi bulunmaktadır ve bu çekişme Hristiyan âleminde üç farklı sonuç ortaya çıkartmıştır: Katoliklik, Ortodoksluk ve Protestanlık. Hristiyanların dönüşüm süreci incelendiğinde, Doğu Avrupa'da Kilise karşısında güçlü bir Doğu Roma (Bizans) Devleti'yle karşılaşılırken, Batı Avrupa'da güçlü bir Roma Devleti'nin bulunmayışı, Kilise'yi siyasî bir güç olarak ortaya çıkartmıştır. Ek olarak Kilise, Katolik âleminde hem dinî hem de toplumsal yaşamın tüm katmanlarında etkin bir düzenleyici rolündeyken, Protestanlarda inanç işlerinin üstünlüğü ilkesi gereği, kilise, dünyevî işlere vakit ayırmamakta ve dolayısıyla aynı etkililiği sergileyememektedir (*Berkes*, 2018: 20-21). Özetlemek gerekirse, Ortodokslarda kilise, devletin emrinde, Katoliklerde devlet Kilise'nin emrindedir. Protestanlarda ise, devlet ve kilise, ayrı ayrı alanlarda -dünyevî ve dinî- kendi egemenliklerine sahiplerdir (*Berkes*, 1982d: 112).

Ancak Hristiyanlık önemli bir yapısal farklılık daha barındırmaktadır. Hristiyan toplumlarda dinî ile dünyevî işlerde iç içe giren olgular var olsa dahi, bunların ayrıştırılması kolaydır. *Berkes*'e göre, Hristiyanlığa kıyasla, Müslümanlık ve diğer Uzak Asya dinlerine inanan toplumlardaki dinî-cismanî ayrımı çok flu bir görüntü çizmektedir ve tam da bu yüzden, Hristiyan olmayan toplumların sekülerlikle ilgili sorunları çok daha önemli ve büyüktür. Zira hangi işin din ile ilgili, hangi işin devlet ile ilgili olduğu konusu oldukça karmaşık bir hâldedir (*Berkes*, 2018: 22).

Berkes, dönüşüm tartışmalarına giriş yaparken, öncelikle iki kavramın analiz edilmesi gerektiğini düşünmektedir: Lâiklik ve sekülerizm. Lâiklik, Fransızca ‘halksallaştırma’ anlamına gelmektedir, dolayısıyla Kilise veya benzeri bir yapı sayesinde din adamlarının dünyevî ve dinî işlerde üstün bir otoritesinin bulunduğu toplumlarda, bu üstün otoritenin din adamlarından alınıp sıradan insanlara dağıtılması sürecini karşılar (*Berkes*, 2018: 18). Lâiklik, modern bir kavramdır dolayısıyla geçmişte lâik bir toplumun olabilmesi mümkün değildir (*Berkes*, 1982b: 211).

Sekülerizm ise, Kilise gibi üstün dinî ve dünyevî düzenleyici tekel kurumların bulunmadığı toplumlarda görülmektedir. Böylesi toplumlarda geleneksel olarak var olmuş dünyevî kurumlar, çağın ihtiyaçlarına göre dönüştürülmeleri gerektiğinde bir savunma mekanizması geliştirmektedir. Bir kurum veya bir alışkanlık, kendi varlığını sürdürebilmek adına sahip olduğu yüksek değerlerini dinî değerler olarak göstermeye çalışmakta, böylece din, gelenek için bir sığınma alanı yaratmakta ve gerçekte bir alışkanlıktan öte anlam taşımayan olgular dahi dinî şemsiyenin altında kendilerine yer bulmaktadırlar. Dolayısıyla ‘çağdaşlaşma’ olarak başlayan süreç, kendi ‘dinselleşme’ furiasını ortaya çıkartmaktadır (*Berkes*, 2018: 20). Bu olgunun zıttı da mümkündür, bir gelenek kuralı gücünü yitirdiğinde din kuralı olarak da görülmemeye başlamaktadır (*Berkes*, 1982d: 113).

Berkes’e göre, İslâm ve lâiklik ikileminde Türk yazınında iki görüş bulunmaktadır ve bunların ikisi de yanlıştır. İlki, lâikliğin doğduğu Hristiyan toplumlarıyla İslâmî toplumların bütünüyle aynı olduğu, ikincisi ise, İslâmî toplumların Hristiyanlardan bütünüyle farklı olduğu ve bu yüzden lâik olmayacağıdır (*Berkes*, 2018: 17). *Berkes*, Türk toplumundaki değişimin lâiklik kavramından ziyade sekülerizm kavramı üzerinden tartışılması gerektiğini düşünmektedir. Zira Kilise, gibi bir kurum hiç var olmamış, dolayısıyla din adamlarının dinî veya dünyevî işlerdeki otoritelerini sade vatandaşa terk etmesi gibi bir durum ortaya çıkmamıştır. Kilise, olmadığı gibi, teokrasi de İslâm’da var olmayan Hristiyanlıkla ilgili bir olgudur hiçbir zaman teokrasi olmadığından, bir lâikleşme de olamayacaktır (*Berkes*, 1982c: 159-160). Ayrıca, Batı kendi dünyevîleşme sürecini yaşarken, mutlak krallar bir yandan feodal beylere üstünlük sağlamış, öte yandan da Kilise’ye karşı gelerek güçlü merkezler inşa etmişler ve bu merkezlerde özel mülkiyetin güvenliğini ve sermaye birikimini sağlamışlardır. Osmanlı ise, sekülerleşme sürecine girdiğinde hem taşradaki

âyan ve ağalara söz geçiremeyen bir hâldedir, hem de dış dünyada kendisinden önce sekülerleşme sürecini tamamlayan Batılı devletlerin baskı ve imtiyaz talepleri ile baş başa kalmıştır (Berkes, 1982a: 34). *Berkes*'e göre, Osmanlı Batı'daki örneklerden farklı bir sistem olan 'Doğu despotizmi' ile idare edilmektedir²⁶. Osmanlı ne zaman sekülerleşmeye başlamışsa, o gün dinsel bir görüntüye de kavuşmaya başlamıştır; zira daha önce de belirtildiği gibi, her sekülerleşme süreci kendi dinselleşme sürecini doğurmaktadır (Berkes, 2018: 20).

Türkiye Cumhuriyeti ve dolayısıyla Mustafa Kemâl Atatürk dönemi ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış baskılara boyun eğerek dönüşmesinin aksine Batılı devletleri işe karıştırmadan reform yapmanın bir örneğini meydana getirmektedir (Berkes, 1997c: 15). *Berkes*'e göre, sekülerleşme eğiliminin Türkiye'deki temsilcisi olan Mustafa Kemâl Paşa, kutsaliyet atfedilmiş geleneksel değerlerin rafa kaldırılmasını sağlamış olan kişidir (Berkes, 2018: 523). Sekülerleşme olarak başlayan süreç, yaşamın tüm alanlarını etkilerken, doğal olarak ekonomik alanda da etkiler yapmış ve bu dönüşümden zararlı çıkan ulema, toprak ağaları gibi kesimler din şemsiyesi altında toplanmış, gelişen merkezîyetçi yapıya karşı, adem-i merkezîyetçi bir tutum sergilemişlerdir (Berkes, 1997a: 58-63). Daha sonra oluşacak, toprak ağası nitelikli, dinî hassasiyetli, liberal kesimin çıkış noktasının ilk filizleri burada bulunabilir. Zira *Berkes*'e göre, Türk devrim tarihinin hiçbir aşamasında gericiilik tam olarak sindirilememiştir, hatta gericiilik sürekli daha da güçlenerek tekrar dirilmiştir (Berkes, 1997b: 18). Gerçekte Millî Mücadele'nin içinde yer alan gericilerin sayısı ilericilerden fazladır (Berkes, 1997b: 11). Burada ilginç olan, DP ekolü ile birlikte Batıcı ideoloji ve gelenekselci olan gericilerin bir potada erimesi olmuştur. Özel teşebbüs yanlıları aynı zamanda gerici geleneklerin din kisvesi altında temsilcileri olmuşlardır (Berkes, 1997c: 11).

VI. EMRE KONGAR: TEKNOLOJİ-İDEOLOJİ ETKİLEŞİMİ KURAMI

Kongar, Osmanlı'nın üç ayrı sınıftan meydana geldiğini iddia etmektedir; yönetici sınıf, ara sınıf ve hareketsiz halk yığınları (Kongar, 2004: 318-319). *Kongar*,

²⁶ *Berkes*'e göre, Osmanlı'nın Doğu despotizmine karşı dinî bir idare yöntemi barındıran halifelîği Mısır'ın fethi sonrası devraldığı bir uydurmadan öte anlam ifade etmez (Berkes, 1982d: 114).

Osmanlı'daki sınıf ilişkilerinin Batı'dan farklı ortaya çıkmasından dolayı, Batı'yı rahatça anlatan 'sağ' ve 'sol' kavramlarının, Türk siyasal hayatını anlatırken çelişkili sonuçlar verdiğini de iddia etmektedir.

Ek olarak, lâiklik hakkında ise *Kongar*, İslâm dininin lâikliğe uygun olmadığını düşünen bilim insanlarından birisidir (Kongar, 2004: 349). Bu durumu, Müslümanların Batı'dan farklı gelişim aşamaları geçirmiş olmasına bağlar. Fakat bu dinin yapısı ile ilgili değil, Müslümanların kurduğu toplumsal yapı ile ilgilidir. Zira *Kongar*'a göre zaten hiçbir din lâikliğe uygun doğmamıştır. Belirli sosyal, siyasal, ekonomik ve teknolojik evrelerden geçtikten sonra lâikliğe uygun hâle gelmişlerdir. İslâm, başlangıç evrelerinde din ile devlet başkanının aynı kişi olduğu rejimlerle yönetilmiştir. Fakat İslâm uygarlığının yönetimi Türklerin eline geçtiğinde din ve devlet işlerinin ayrılmasına dair bir meyil oluşmuş, sonunda Mustafa Kemâl Paşa tarafından lâiklik hayata geçirilebilmiştir (Kongar, 1995: 177-178).

Kongar'a göre, Türk siyasal hayatı, Osmanlı toplumsal yapısına bir tepki niteliği taşımaktadır, fakat bu ikisi arasında bir devamlılık olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu konuya örnek olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde ortak özellik olarak bulunan, Batı'dan farklı bir şekilde ortaya çıkan sınıf ilişkilerini, bürokrasi iktidarını ve yukarıdan düzenleme alışkanlığını gösterir. Türkiye'nin toplumsal yapısındaki dinamikler gereği, kaçınılmaz olarak değişime zorlandığı fikrine karşı çıkar. *Kongar*'a göre, bu değişim teknolojik olmaktan çok ideolojiktir, bürokrasi toplumsal bir gelişim arzulamaktadır ve bu amaçla siyasal iktidara el koymuştur. Bu noktada, devrimi gerçekleştiren bürokrasinin başarıya ulaşmak için yapması gereken şey Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan toplumsal yapıya dayanmak olmalıdır ve öyle de olmuştur (Kongar, 2004: 327).

Osmanlı İmparatorluğu Kuruluş Dönemi'nde Anadolu coğrafyasının temel ihtiyaçlarını karşılamakta, ticaretin güvenliğini ve devamlılığını sağlamakta olan bir otoritedir. Bu otoritenin meşrulaştırıcı ideolojisi olarak ise, İslâm dinini seçmiştir. Yıllar sonra, Batılı ülkeler yeni ticaret yolları keşfederek Osmanlı'nın gücünün kaynaklarını sarsmış ve güç kaybı aynı zamanda bu konunun meşrulaştırıcısı olan dinin etkisinin zayıflamasını beraberinde getirmiştir. Çöküş ile ilgili iç ve dış neden olarak bir ayrıma gidilmesi gerekirse; dış neden, kapitülasyonlar ve bunlara bağlı olarak diğer devletlerin kurduğu siyasal ve ekonomik kontrol kurumlarıdır. İç neden

ise, halkından kopuk yaşayan devlet adamları ve sermaye birikimine izin vermeyen siyasal sistemdir (Kongar, 2008: 16). Bu zayıflama döneminin göstergesi olarak Celâî İsyânları baş göstermiş ve süreç Sened-i İttifakla yasal temeline oturmuştur. Birinci ve İkinci Meşrutiyetler sonrasında, Mustafa Kemâl Paşanın devrimiyle beraber süreç tamamlanmıştır (Kongar, 2004: 351). *Kongar*, bu ideolojik çöküşe ilk tepkinin din adamlarından geldiğini belirtir. Örnek olarak ise, yine Celâî İsyânları'nda önemli roller oynayan suhtelerden bahsetmektedir.

Daha sonra, Avrupa'dakinden farklılıkları olmakla birlikte, benzer bir süreç geçiren Osmanlı, yavaş yavaş ulus devlete dönüşmüştür. Meşrutiyet dönemi, herhangi bir teknolojik değişmeyi sağlayamadığından, yalnızca ideolojik bir değişim olarak eksik kalmış, daha sonraki dönemde Cumhuriyet bu teknolojik eksiği kapatmayı başarmış ve sistem dengeye ulaşmıştır (Kongar, 2004: 352).

Burada Batı'dakinden farklı gelişen temel nokta, Osmanlı toplumunda temel ayrışmanın yöneten ve yönetilenler arasında belirmemesidir. Ayrım, yöneten sınıfın kendi içinde belirmiş, sultan ve bürokrasi arasında yaşanmıştır (Kongar, 2008: 610). Bürokrasinin -asker/sivil- bu görevi üstlenmesinin nedeni ise, Meşrutiyet'ten beri sahip olduğu Batıcılık ve anti-emperyalizm ideolojisi. Bunun yanında *Kongar*'a göre din, egemenlik kaynağı olmaktan çıktıktan sonra Müslümanlık bir ideoloji olarak belirmiştir (Kongar, 2004: 353).

Kongar, değişme konusunu temel olarak teknoloji ve ideoloji ikilemi bağlamında ele almaktadır. İnsanın doğayla mücadelesi teknolojiyi, insanın insanla mücadelesi ise, ideolojiyi meydana getirmektedir (Kongar, 2006: 13). Teknoloji evrensel olanı, ideoloji ise, yerel olanı temsil etmektedir. *Kongar*, üretim biçimlerini tek değişken olarak ele almayı reddeder ve toplumsal öğelerin yalnızca bunlar tarafından meydana getirildiğini yadsır²⁷ (Kongar, 2004: 316-317). Tek başına teknoloji ile değerlendirmeyip, ideolojiyi hesaba katmasının nedeni de budur. *Kongar*'a göre, ideolojinin en temel belirleyicisi teknolojidir, fakat ideoloji de teknolojinin nitelikleri üzerinde etkide bulunarak karşılıklı bir etkileşim meydana getirmektedir. Toplamların oluşturdukları sistemlerin türdeş olmamasının altında yatan ana sebep de tam bu noktada ortaya çıkmaktadır. Toplamlar, aynı teknolojiye -

²⁷ Her toplumun en az üç üretim biçimi olduğunu belirtir, eskiden var olmuş olan, bugün var olan ve yarın var olacak olan.

tarım veya endüstri- sahip olsalar dahi, sahip oldukları değişik ideolojik nüanslardan dolayı farklı ekonomik ve siyasal yapılar meydana getirmişlerdir (Kongar, 2004: 343). Son olarak *Kongar*'a göre, her ideolojik dönem, bir önceki dönemin 'değişme dönemi', bir sonraki dönemin ise, 'kuruluş dönemidir' (*Kongar*, 2017: 1).

Kongar, ideoloji ve teknoloji arasındaki bu etkileşimin yönü açısından ikili bir sınıflandırmayı uygun bulmaktadır. İlk biçimde, uygulanmak istenen bir ideoloji zaten belirlenmiştir ve bu ideolojinin uygulanmasına ön ayak olacak toplumsal ve kurumsal koşulların kasıtlı şekilde yaratılması söz konusudur. Bu ilk biçim, genelde teknolojiyi ithal etmek zorunda kalan toplumlarda görülmektedir (Kongar, 2004: 345-346). Gelişmiş ülkelerde teknoloji, ideolojiyi sınıfsal çelişkiler ile meydana getirmekteyken, gelişmemiş ülkelerde ideoloji, kendi hayalindeki teknolojik unsurları ve sınıfsal yapıları meydana getirmektedir (Kongar, 1978: 64). Zira gelişmemiş ülkeler için gelişmenin yolu o ülkelerdeki teknolojik ve sınıfsal yapıları kendi ülkesine uyarlamak olarak gözükmektedir. Tüm tarih boyunca, teknolojisi en ileri düzeyde olanlar insanlığın geri kalanına hükmettiğine göre, bu ülkelerdeki teknolojik gelişmeler ile oluşan ideolojinin de geri kalmış diğer ülkeleri şekillendirmesi *Kongar* tarafından doğal karşılanmaktadır (Kongar, 2005: 175).

İkinci biçimse, genelde Marksizmle özdeşleştirilen, kurulu düzene tepkili olan ideolojilerde görülmektedir. İdeoloji, içinde yetiştiği teknolojik koşulları ortadan kaldırmak ya da en azından büyük oranda değişikliğe uğratmak amacını gütmektedir. Son olarak belirtilmelidir ki, teknoloji-ideoloji etkileşiminin meydana getirdiği toplumsal yapıdaki bütünlük, kendisini değiştirecek dinamikleri de içinde barındıran kararsız bir dengedir (Kongar, 2004: 346).

Teknolojiyi sabit kabul ettiğimizde bir ideolojinin toplumsal değişmeyi yaratabilmesi için iki dinamik ile destekleniyor olması gerekmektedir. İlki, yeni ideolojiye inananların kendi aralarındaki birlik ruhunun bulunması ve bir toplumsal tabana dayanıyor olmalarıdır. Toplumda daha önce var olan sınıfsal ilişkiler ideolojinin dönüştürme performansını doğrudan etkilemektedir (Kongar, 1978: 64).

İkinci olarak ise, dönüşüm yaşaması beklenen toplumun eğitim düzeyidir. Eğitim olgusuna, hem aile içi eğitim hem de okullarda öğretilmekte olan teknik eğitim dâhil kabul edilmektedir. Zira ideolojinin uygunluğu kadar toplumun bu ideolojiyi

anlayıp uygulama kapasitesi de önemli bir faktörü meydana getirmektedir (Kongar, 1978: 67).

Kongar'ın kurguladığı ideoloji-teknoloji etkileşimi fikrinin dört aşaması bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla, tepki, iktidarı ele geçirme, uygulama ve son olarak kurumsallaşmadır (Kongar, 2008: 676). Gerçekten bu şekilde değerlendirildiğinde, Türk siyasal hayatının Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş süreci büyük ölçüde anlamlı gözükmemektedir.

Devletçi-seçkin ve gelenekçi-liberal ayrımı, tezin konusu içinde bulunan siyasal yapılarla doğrudan bağdaştırılabilmektedir. *Kongar*'a göre, Türkiye'de siyasal yapı bu iki grubun arasındaki çekişmeye yol açmıştır; zira yukarıdan müdahale ile oluşturulan bu yapıların bir mücadele geçmişleri yoktur. Devlet böyle istemiş, bu yüzden de ortaya ara sınıfların -örneğin zanaatkârların- olmadığı ikili bir yapı meydana gelmiştir (Kongar, 1992: 121). İTC daha sonraki CHP çizgisi²⁸ ile beraber devletçi-seçkin cepheyi oluştururken, İkinci Grup, TCF, SCF ve DP ise, gelenekçi-liberal cepheyi oluşturmaktadır. Egemenliğin meşruluğunun kaynağı dinden başka niteliklere dayanınca, din bir siyasal tercih hâline gelmiş ve gelenekçi-liberal cephenin güçlü bir argümanı hâlini almıştır.

Kuram bağlamında Türkiye Cumhuriyeti'nin önemi, İslâm inancına sahip olup, aynı zamanda lâik bir demokrasi kurabilmesinde yatmaktadır (Kongar, 2006: 11). Türkiye Cumhuriyeti'ni ortaya çıkartan süreçte, önce Batı'dan alınan ideoloji bürokrasi tarafından benimsenmiş ve daha sonra kendisine gereken altyapı ögesi olan burjuvazi sınıfını ve modern hukuk düzeni gibi kurumlarını²⁹ var etmiştir. Türkiye'nin kuruluşu bir devrim niteliği taşıdığından, devrimi yapan kadroların en azından başlangıçta tekeli bir rejim meydana getirmeleri doğaldır. Fakat *Kongar*'ın da belirttiği gibi, tekeli rejimlerde resmî ideolojinin dışında kalan akımlar yer altına itilir (Kongar, 2003: 176). II. Dünya Savaşı sonrasında çoğulcu rüzgârı ülkemizi de etkilemiş ve yer altına itilen ideolojilerin temsiline fırsat tanınmıştır. İşte 1946 yılındaki ilk çok partili genel seçime gelinceye kadar, Karakol Cemiyeti, İkinci Grup, TCF, SCF ve son olarak DP gibi oluşumlar iktidar olarak temsil edilememiş, fakat iktidarda olan grubun dışarıdan ihraç ettiği ideolojiye uygun olarak yaratmaya çalıştığı

²⁸ Atatürk'ün İttihat geleneğinin bir takipçisi olduğunu reddeder, kopuş olduğu görüşündedir.

²⁹ Endüstri girişimcilerini, özerk üniversitelerini, sivil toplum örgütlerini ve en önemlisi siyasal partileri.

teknoloji sonunda kendi ideolojisi olan liberalizmi öyle ya da böyle iktidara getirmiştir. Liberalizm de iktidara gelirken, kendisi gibi yer altına itilmiş olan İslâmî düşünceyi ve tarımdan geçimini sağlayan kesimleri doğal ittifakları olarak yanında bulmuştur. Artık bürokrat-tüccar-ağa ittifakı burjuvalaşmaktadır (Kongar, 2008: 21).

VII. ÇAĞLAR KEYDER: İKTİDAR VE MUHALEFETİN SINIFSAAL ANALİZİ

Osmanlı İmparatorluğu ve ardından Türkiye Cumhuriyeti'ndeki iktidar-muhalefet ilişkilerini anlayabilmek bakımından sınıfsal ilişkilerin analizi de farklı bir perspektif kazandırmaktadır. *Karpat* da toprak rejimi üzerindeki değişime vurgu yapmış ancak *Keyder* gibi doğrudan ekonomik meseleleri derinlemesine incelemeyip, din gibi üst yapı öğeleriyle yazılarını desteklemiştir. *Keyder* ağırlığı iktisadî yönlere kaydırmış ve sınıfsal ilişkilere dair düşüncelerini *Wallerstein*'ın *Dünya Sistemi Teorisi*³⁰ ile de destekleyerek bir eko-politik fikir meydana getirmiş, yukarıda yer alan tüm bilim insanlarından ayrık bir görüntü elde etmiştir. *Dünya Sistemi Teorisi*'nin *Keyder*'in yazılarındaki rolü ülke düzeyindeki sınıf mücadelesinin bağlam ve kısıtlarını belirlemesidir. Zira *Keyder*'e göre, ülke içindeki sınıfsal mücadeleler ile dünya sistemindeki dönüm noktaları zorunlu şekilde çakışmaktadır (Keyder, 2015: 12). Bunun nedeni, bir devlette sınıfsal çelişkiler var olduğunda dışarıdan gelen etkilerin sonuç yaratabilmesi, aksi takdirde beyhude kalmasıdır (İslamoğlu ve Keyder, 1977: 64). Ancak sistem teorisi üzerindeki 'bağımlılık' durumu açıklanırken bir noktanın altı önemle çizilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu sonradan Batılılaşma sürecine giren diğer örneklerden 'hiç sömürgeleşmemiş olma' özelliği ile ayrılmaktadır ki bu sayede sürecin büyük bölümünde özgün sonuçlar ortaya koymuştur (Keyder, 2015: 50).

Keyder'e göre, Türk siyasal hayatı iki özgün toplumsal dinamiğe sahiptir; tarımda büyük toprak mülkiyetinin bulunmaması ve Dünya Savaşları sonrasında gayrimüslim burjuvazinin büyük oranda yok edilmesi. Büyük toprak mülkiyetinin olmaması bürokrasinin karşısına toplumsal tabanı olan bir sınıfın çıkmasını ve

³⁰ Immanuel Wallerstein'in *Dünya Sistemleri Teorisi* modern dünyayı, en gelişmiş güç olan merkezin, dünyanın geri kalanını siyasal ve ekonomik açılardan bağımlılık ağları yoluyla yönlendirmesine dayanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Wallerstein, I. (2011). *Dünya Sistemleri Analizi*. İstanbul: Bgst Yayınları.

dolayısıyla yetkiyi paylaşmak zorunda kalmasını engellemiştir. Gayrimüslim burjuvazinin tasfiyesi ise, hem Batılı sermayeyle bağlantılı oligarşik bir iktidarın kurulmasını engellemiş hem de Müslüman burjuvazinin güçsüzlüğü nedeniyle yine bürokrasi iktidarının alternatifsizliğini perçinlemiştir (Keyder, 2015: 10-11). Köylüler ve işçi sınıfı ise, bu mücadelede dolaylı tercihler yapabilmişlerdir. Zira bürokrasi ile burjuvazi hâkim sınıflar olarak mücadele etmişler ve bu mücadelenin sonucunda belirli noktalarda tercih seçenekleri ortaya çıkartmışlardır. Köylüler ve işçi sınıfı ise, bu seçenekler arasında bir taraf tutabilmekle sınırlanmışlardır (Keyder, 2015: 13).

Ancak köylü, işçiye kıyasla önemli bir avantaja sahiptir ki bu özelliği tarımı değişimin temel dinamiği kılmaktadır. Köylü, merkez için ulaşılması zor bir periferi özelliği sergilemektedir zira o günkü tarım politikasından memnun olmadığında pazar için üretim yapmaya son vererek geçimlik üretim yapabilmekte ve bu ihtimal onu belirli bir oranda dokunulmaz yapmaya yetmektedir (Keyder, 1976: 32).

Keyder'e göre, Osmanlı İmparatorluğu Asya Tipi Üretim³¹ tarzına ait bir ekonomik modele sahiptir dolayısıyla feodal bir yapıda değildir (İslamoğlu ve Keyder, 1977: 49). Asya Tipi Üretim modeline sahip toplumlarda özgür durumdaki köylü pazar için üretim yapmamaktadır. Siyasî otorite yalnızca üretimdeki artışa memurlar aracılığıyla el koymakta ve özel mülkiyeti sınırlandırmaktadır (Keyder, 2009: 56). Zira Anadolu'da da hâlâ Doğu Roma İmparatorluğu'ndan miras kalan 'küçük köylülük' üzerinden üretim devam ettirilmekte, Batı'daki gibi bir derebeylik sisteminin oluşmasına devlet bilinçli şekilde engel olmaktadır. Saray, bağımsız köylüler üzerinde yalnızca ayrıcalıklı bir otorite ilişkisi kurmakla yetinmekte, yetki verdiği memurlar eliyle vergiyi toplamakta ve ticaret de merkezî bürokrasi tarafından kontrol altında tutulmaktadır (Keyder, 1998: 1).

İktisadî artışın önemli bir kısmını merkeze aktaran bu sistemin değiştirilmesi çabalarına bürokrasi ve köylüler birlikte direnmiştir. Batı Avrupa örneğinde, bürokrasi ile senyörlerin -Osmanlı'daki âyan- çıkarları ortaklaşmış ve köylü yalnız kalmıştır. Osmanlı bürokrasisinin köylüyü koruma misyonundan ödün vermemesi ekonomik alandaki sonuca doğrudan etki eden bir faktör olmuştur (Keyder, 1998: 10). Ancak

³¹ Siyasî otoritenin durağan olmasını sağladığı ekonomi üzerinde kontrolünün bulunduğu, bu kontrol üzerinden toplumsal artışa el koyduğu, üretimin daha çok geçimlik düzeyde yapıldığı ekonomik model. Bu modelde, özel mülkiyet güvence altına alınmaz ve dış ticaret denetim altında tutulur. Daha fazla bilgi için bkz: Keyder, Ç. (1981). Proto-endüstri Kavramı ve Çevre Ülkelerde Emperyalizmin Yol Açtığı Tahribat. *Toplum ve Bilim*, 13. 93-106.

zaman içerisinde merkez zayıflayıp yerelde güç boşluğu orta çıktığında eşraf, köylülerden alınan artığa el koymaya başlamış ve bürokrasi karşısında bir tehdit oluşturmuştur. Fakat bu süreçte dahi köylüler birer serf hâline gelmemiştir (Keyder, 2015: 15-16). Zira eşraf, tarımın hızlı şekilde ticarileştiği dönemlerde dahi ‘çitleme’ hareketine girişememiş ve köylünün hukukî koşullarını değiştirebilecek düzeyde bir fırsat bulamamıştır (Keyder, 1998: 8).

Bu dönemde bürokrasi herhangi bir güvence altında olmadan, yalnızca merkezden tayin gücünden meşruiyet kazanabilen ve kişisel servet/aile mirası gibi özelliklere sahip olmayan bir bağımlılık ilişkisi içinde olmuştur. Saray, toplumsal yapıyı iş bölümüne göre dizayn etmiş, bürokrasi, köylü ve tüccar/zanaatkar çeşitli sınırlılıklar içerisinde yalnızca kendilerine biçilen rolü oynamakla yetinmeye zorlanmıştır³² (Keyder, 2015: 22). XVIII. yy’da ise, bu yapı bozulmaya başlamış ve mültezimler devlete ödedikleri peşin ücret sonrası kazandıkları vergi toplama hakları üzerinden ekonomik ve siyasî güç elde etmişlerdir (Keyder, 1998: 5). Böylece tamamı devletin varsayılan Osmanlı toprakları merkezî bürokrasinin elinden çıkarak, yavaş yavaş yerel güçlerin kontrolü altına girmiş, atanmış memurun yerini yerelden güç devşiren âyanlar almıştır. Ancak Kavalalı Mehmet Ali Paşa gibi kimi âyanların gittikleri yerlerde kurdukları güçlü eyalet hâkimiyetlerinden rahatsız olan Batılı devletler, Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezinin güçlenmesine ve dolayısıyla da âyanların yerel bir aristokrasi meydana getiremeden ortadan kaldırılmasına ön ayak olmuşlardır (Keyder, 2015: 25-26).

Keyder, idarî, askerî, dinî ve adlî işleri yürüten, artığa el koyma konusunda aynı tarafta bulunmalarından dolayı ortak çıkarlara -zaman zaman çeşitli nedenlerle iç çatışmalar yaşansa da- ve ortak siyasal tavra sahip olan bürokrasiyi özgün bir ‘sınıf’ olarak görmektedir (Keyder, 2015: 38). Oluşum süreci devam eden burjuvazi ise, kendi içinde bir ayrım barındırmaktadır, erken dönemlerde kapitülasyonlar yoluyla Osmanlı içine sızan Batılı sermaye, ilerleyen dönemlerde imparatorluk içinde gayrimüslim tüccarlarla daha sıkı ilişkiler geliştirmiştir. Ticaret geliştikçe, Batılılar ile bağlantıyı kuranlar gayrimüslim ve Levanten burjuvazi ola gelmiştir. Bu şekilde,

³² Örneğin, 1930’larda köylünün rolü, kıymetli olan ve sanayi üretimi için kullanılması plânlanan dövizin yiyecek maddelerine harcanmaması için gerekli iç üretimi sağlamasıdır (Keyder, 1976: 34).

üreticiler ile Batılı sermaye arasında zorunlu olarak gayrimüslim burjuvazi yer almıştır (Keyder, 2015: 32).

XVIII. yüzyılda ekonomik değişimler gerçekleşirken, Osmanlı İmparatorluğu Batılı devletler arasındaki diplomatik mücadeleye de girmek zorunda kalmış ve böylece bürokrasi içinde ‘dinî (ic) işlerle uğraşanlara’ karşı diğer devletlerle iletişime geçen ve dolayısıyla dış işlerle ilgilenen ‘sivil bürokrasi’ şeklinde bir ayrım meydana gelmiştir. Avrupa devletleriyle iletişime geçen ve etkilenen bürokratlar, lâik görüşleri benimsemeye başlamış ve dinî bürokrasiden ayrılmışlardır (Keyder, 2015: 40). 1838 Balta Limanı Anlaşması’ndan kaynaklanan serbest ticaret ilkeleri de hayata geçtiğinde, tarım politikaları pazar için üretime dönmüş ve yerli sanayi burjuvazisinin gelişimini engellemeye başlamıştır. Kapitalistleşen Osmanlı’da zanaatkâr ve imalatçılar işsiz kalmış, bu değişimin yarattığı zararın faturası ise, Batılılaşma fikrinin bayraktarlığını yapan ‘sivil bürokrasiye’ kesilmiştir. Kapitalistleşmenin ticaret üzerindeki yıkıcı etki ise, görünürde sermaye birikimini sağlamış gözükken gayrimüslim burjuvazinin suçu gibi algılanmış ve çatışma dinî/etnik bir çekişmenin tohumlarını ekmiştir (Keyder, 2015: 46-47). Bu çatışma hâli, dışarıdan gelen bir etki ile, Düyûn-ı Umûmiye İdaresi’nin kurulmasıyla değişmiştir. Düyûn-ı Umûmiye sayesinde, kapitalizme hizmet ve Batılıların ülkedeki temsilcisi rolü bürokrasinin üzerinden kalkmış, hatta reformcu bürokrasi muhalefette olmanın da katkılarıyla ideolojik bir tutarlılık kazanmış, devletçi ekolü meydana getirmiştir (Keyder, 2015: 57).

XIX. yüzyılın sonlarında, Müslüman küçük burjuvazi, meşrutiyet ve gayrimüslimlerle eşit haklar düzenine ısınamamış bir hâldedir zira onlara göre bu yenilikler ticaret burjuvazisini, dolayısıyla da gayrimüslimleri memnun etmek için hayata geçirilmiştir. Bu dönemde burjuvazinininkilere benzer duygulara sahip bir bürokratik fraksiyon da Saray yanlısı, devrimden ziyade restorasyon taraftarı ve İslâmî geleneksel düzeni yeniden tesis etmek isteyen bir fikir setiyle ortaya çıkmıştır (Keyder, 2015: 71). Keyder, burjuvazinin üretimci olmayan kolunun statükoyu korumaya yönelik tavır sergilemesini olağan bulmaktadır. Zira ticaret burjuvazisi kendisinin gelişmesine paralel devrimci bir tavır sergilemektense kapitalizm öncesinin hâkim sınıflarıyla iş birliği kurarak süreç içinde tarafsız kalmayı dünyanın çeşitli yerlerinde ortaya çıkan örneklerde de tercih etmiştir (Keyder, 1978: 82).

Bu dönemin radikal devrimci bürokratları olan Jön Türkler ise, Alman ve İtalyanlardan etkilenecek Listçi millî ekonomi olarak adlandırılan merkeziyetçi programı benimsemektedir ancak bu radikal fraksiyon hâlihazırda dayanabileceği bir sanayi burjuvazisi bulamamakta, dolayısıyla da temelsiz kalmaktadır (Keyder, 2015: 73). Bu nedenle iktidarlarını pekiştirdikten hemen sonra liberal mantığa aykırı ekonomi yasaları oluşturmuş³³, kapitülasyonları kaldırmış, Düyûn-ı Umûmiyeyi kapatmış ve ulusal burjuvazinin yaratılmasına girişmişlerdir (Keyder, 2015: 82). Müslüman ticaret burjuvazisi bu dönemde büyük tüccarlar hâline gelmiş, eşraf ismiyle anılmaya başlamış ve Musevîlerle birlikte İTC'nin ekonomi alanındaki partnerleri olmalarının yanında taşradaki temsil rolünü de üstlenmişlerdir (Keyder, 2015: 87). Özellikle eşraf erken dönemlerde merkezî otoritenin, yereldeki denetim aracı rolünü üstlenmiştir (İslamoğlu ve Keyder, 1977: 53).

Sonuç olarak 1923 yılında Cumhuriyet kurulana kadar bürokrasiyle burjuvazi arasındaki sınıf mücadelesi, etnik ve dinî ayrımlara dayanan bir mücadeleymiş gibi algılanmıştır (Keyder, 2015: 97). Gayrimüslim burjuvazi de Osmanlı İmparatorluğu'nu meşru görmemiş ve bir gün yıkılacağı fikri üzerine geleceğini plânlamıştır. Dolayısıyla gayrimüslim burjuvazi ne Millî Mücadelecilerden bir orta sınıf yaratabilme desteği alabilmiş ne de kendisi bir orta sınıf meydana getirip bürokrasiden tavizler kopartarak siyasal kazançlar elde etmeye girişmiştir (Keyder, 2015: 100).

Cumhuriyetin kurulmasından sonra, mübadele ve benzer nedenlerle gayrimüslim nüfus, dolayısıyla ticaret burjuvazisi büyük oranda erimiştir. Ancak işgal altındaki bölgelerden gelen Türk göçmenler, köylü ve burjuvazi eksikliğini kapatma konusunda olumlu etkiler yapmışlardır. Bu dönemde milliyetçi politikalar ile de desteklenen bu gruplar, devletle bütünleşmiş ve özgün bir sınıf oluşturmamışlar, gayrimüslim burjuvaziye antipatiyle yaklaşan Müslüman toprak sahipleri ve tüccarlar da bu göçmenleri kolayca kabullenmişlerdir. Cılız bir şekilde var olmaya çalışan yeni Müslüman burjuvazi, bürokrasiye karşı uygun siyasî koşullar var olduğunda dahi bir mücadeleye girişmemiş, ilk beş yılı çatışmasız geçirmeyi tercih etmiş veya güçsüzlüğünden dolayı buna mecbur kalmıştır (Keyder, 2015: 107). Türkiye

³³ Yabancı bankaların denetlenmesi, geleneksel ticaret tekeli sisteminin yeniden hayata geçirilmesi, çeşitli İttihatçıların bir araya gelerek oluşturduğu korporasyonlar ve kooperatifler (Keyder, 2015: 84).

Cumhuriyeti'nin doğusunda ise, merkezî otorite ile aşiret oligarşisi ittifak kurmuş, 1930'a kadar da muhalefet kanallarını kapatmıştır (Keyder, 2015: 108). Bu kapalı dönemdeki tek sızıntı olan 1924 yılındaki TCF deneyimi ise, *Keyder*'e göre, yalnızca bürokrasinin bir 'sınıf içi' mücadelesine işaret etmektedir, bu sınıf içi mücadele bürokrasinin ilgisinin ekonomiye kaymasını engellemiş ve bu nedenle ekonomi üzerinde bir denetleme uygulamasına girişmesine mâni olmuştur (Keyder, 2015: 110).

Cumhuriyet bürokrasisi toplumu yeni model devlete hazırlamak için bir dizi reform uygulamaya koymuş ve ideoloji olarak yine İtalya/Almanya örneğinden - daha önce ekonomik model olarak Listçi ekol alınmıştı - hareketle milliyetçiliği tercih etmiştir. Milliyetçilik eş zamanlı olarak anti-liberal bir iktisadî düşünce yapısını da beraberinde getirmiştir (Keyder, 2015: 114). Zamanla liberalizm bürokrasi tarafından açıkça düşman ilân edilmiş bir ideoloji hâlini almıştır (Keyder, 2015: 139).

1920 yılı ile 1929 Büyük Buhranı arasındaki dönemde ticarî tarım ile ticaret burjuvazisi -ülkede gayrimüslimler azaldığı için artık Müslüman burjuvazidir- arasındaki ilişkiler perçinlenmiştir. Gayrimüslim burjuvazinin yerini ise, doğrudan yabancı sermaye yatırımları almış, bu nedenle yoklukları pek hissedilmemiştir. Bu yıllar küresel ekonomi açısından bir genişleme dönemine de denk geldiğinden burjuvazi ve bürokrasi kolayca uzlaşabilmiştir (Keyder, 2015: 121).

1929 Buhranı sonrası ise, devletçi ekonomi uygulamaları Türkiye Cumhuriyeti'nin temel politikası hâline gelmiş, 1931 yılında 'sınıf mücadelesi' yasaklanmıştır (Keyder, 2015: 126). Buhranla birlikte ticaret burjuvazisi krize girmiş ancak küresel olarak da devletçi ekonominin galibiyetini müjdeleyen bir hava estiğinden, ekonomiyi kontrol eden kurumlar oluşturulmuş ve bürokrasi iktidarını sağlamlaştırmıştır. Tarım sektörü de aynı dönemde krize girmiş ve köylüler topraklarını satmak zorunda kalmış, geleneksel olarak yüzlerce yıldır devam etmiş olan 'küçük tarım' uygulaması yerini büyük çiftliklere bırakmaya başlamıştır. Bunun yanında bürokrasi yeni düzenlemelerle sanayi burjuvazisini himaye etmiş ve 1924 yılında İş Bankası'nın da kurulmasıyla yeni dönemdeki ittifak ilişkileri son hâlini almıştır³⁴ (Keyder, 2015: 132).

³⁴ İş Bankası'nın bu dönemdeki tüm yönetim kurulu üyeleri mebus ve bürokratlardan oluşacak şekilde yapılandırılmıştır (Keyder, 2015: 136).

Sonuç olarak, 1930 yılı ile II. Dünya Savaşı arasındaki dönem *Keyder*'e göre, siyasal bir eliti meydana getiren bürokrasi ile emeklemekte olan sanayi burjuvazisinin ittifakına dayanmaktadır. Bu ittifak işçi sınıfını baskılamış, tarım sektörünü sömürmüş ve sonunda yalıtılmış bir millî ekonomi meydana getirmiştir (Keyder, 2015: 137). Zira sanayi burjuvazisi, bürokrasinin amaçlarına da uygun şekilde üretim ekonomisinin güçlenmesini istemekte ve bu nedenle bürokrasiyle doğal bir ittifak oluşturmaktayken, bir yandan da çiftçinin topraksızlaşmasını, dolayısıyla sanayinin ihtiyaç duyduğu iş gücünü meydana getirmesini ve yüksek kârlar elde edebilmek için işçi ücretlerinin düşüklüğünü garanti altına almayı kendi çıkarları açısından önemli görmektedir (Keyder, 2009: 106).

II. Dünya Savaşı sonrası ise, devletçiliğin sona erdiği dönemi meydana getirmiştir. Savaş ekonomisine dair tedbirler, bürokratların maaşlarının dahi azalmasını beraberinde getirmekle birlikte, seferberlik döneminde hem iş gücü kaybı hem de fiyat politikasındaki baskılamalar yüzünden en fazla zarar gören kesim tarım sektörü olmuştur. İşçi sınıfı da Millî Koruma Kanunu gibi düzenlemelerle sindirilmiş ve burjuvazi yine memnun edilmiştir (Keyder, 2015: 142). Özellikle ticaret burjuvazisi savaş döneminde karaborsa gibi uygulamalarla birlikte büyük kârlar elde etmiş, sanayi burjuvazisi ve bürokrasi de dâhil olmak üzere toplumun tüm kesimlerinden tepki toplamıştır. Toplumun tamamının tepkisi bir noktada yoğunlaştığında bürokrasi, İstanbul'daki gayrimüslim ticaret burjuvazisine savaş açmak için doğru bir zaman olduğunu düşünmüştür. O günlerde, İstanbul ticaret burjuvazisi emperyal güçlerin güdümündeki liberalizmi, Ankara sanayi burjuvazisi/bürokrasi ittifakı millî sanayiye dayalı devletçiliği temsil etmiştir. Bu ikili yapı Varlık Vergisi uygulamasını beraberinde getirmiş ve gayrimüslim ticaret burjuvazisi ağır bir darbe almıştır (Keyder, 2015: 144).

Keyder'in 1950 yılına kadar Türkiye'deki iktidar muhalefet ilişkilerinin oluşumuna ve altında yatan dinamiklere ilişkin fikirleri göz önünde bulundurulduğunda, iktidar ve muhalefetin hangi rakip sınıflar tarafından ve bu sınıfların da hangi fraksiyonlarının özelinde desteklendiğini açıklamaktaki büyük yararı ortadadır. Reformlar açısından henüz erken bir dönemde bürokrasi sınıfının fraksiyonlarından biri olan hatta reform ve meşrutiyet yanlısı tavır sergileyen ulema, kendi sınıfından dışlanmıştır (Keyder, 2015: 112). Ulemayı önce tarım sektörünün,

sonra da ticaret burjuvazisinin yenilgileri takip etmiştir. Ancak tüm bu kayıplar herhangi bir siyasî tepkiye neden olmamış, ulema, tarım sektörü ve ticaret burjuvazisinin ortak hareketi için 1946 yılında teşkilâtlandırılan DP, uzun süre beklenmiştir. Bu uzun bekleyiş daha çok burjuvazinin geç gelişmesi ve tam serpildiği dönem olan 1930'ların hâkim ekonomi paradigmasının serbest piyasaya uygun olmaması ile alâkalı olmuştur (Keyder, 2015: 240).

DP öncesindeki, İkinci Grup, TCF ve SCF gibi tüm kıpırdanmalar, *Keyder* açısından bürokrasinin bir iç çekişmesi olarak algılanmıştır. DP ile birlikte savaş dönemi vurgunlarının da katkısıyla yeterli güce eriştiğini düşünen burjuva, bürokrasinin karşısına geçmiş, meydana gelen muhalefetin söylemi iki temel üzerinde yükselmiştir: İktisadî özgürlük ve din özgürlüğü (Keyder, 2015: 147). Ayrıca muhalefet, açıkça bürokrasinin karşısında geleneksel cemaat bağlarını ve dolayısıyla 'halkı' temsil ettiğini iddia etmiştir (Keyder, 2015: 153). Tüm bu fikirler ışığında *Keyder*'e göre, genel olarak Türkiye Cumhuriyeti'ndeki sınıfsal ittifakların istikrarını ve özel olarak ise, CHP'nin 1950'ye kadar ertelenen ancak kaçınılmaz olan yenilgisinin nedenini açıklayabilecek en iyi değişken hükûmetlerin tarım üzerindeki politikasıdır (Keyder, 1976: 31).

İKİNCİ BÖLÜM

1919 ÖNCESİ OSMANLI DEVLETİ'NDE SİYASAL GELİŞMELER

I. TANZİMAT DÖNEMİNDE İKTİDAR VE MUHALEFET

Osmanlı İmparatorluğu XVII. ve XVIII. yüzyıllarda geri kaldığını fark etmiş olmasının yanı sıra, bu durumun üstesinden gelebilmek için çözüm üretme arayışına girmiş, ilk öneri de doğal olarak rakiplerinin öne geçtiği alanlarda benzer girişimleri hayata geçirmek olmuştur. *Ortaylı*'ya göre, İkinci Viyana Kuşatması'ndaki mağlubiyetten sonra Osmanlı İmparatorluğu için modernleşme kaçınılmaz hâle gelmiş ve bu durum Tanzimat Fermanı sonrası yöneticilerin modernleşmeyi bir anlamda halka dayatması ile sonuçlanmıştır (Ortaylı, 2003: 28). 3 Kasım 1839 tarihinde ilân edilen Tanzimat Fermanı, Türk siyasi hayatına ismini de verdiği bir dönem ile damgasını vurmuştur. *Gözler*'e göre, Tanzimat Fermanı'nda liberal bir hava hâkimdir (Gözler, 2000: 3-12). Osmanlı tarihinde belki de ilk kez padişah tarafından değil de bürokratlar tarafından hazırlanan ve uygulanan ferman, geçmişteki ıslahatlardan farklı bir biçimde, düzeni Osmanlı'nın 'altın çağındaki' hâline döndürmeye çalışan bir restorasyon fikrini değil, devletin tamamen çağın koşullarına göre yeniden düzenlenmesini kapsayan reform düşüncesini savunmuştur. Kısaca, radikallik bakımından öncüllerinden ayrılmaktadır.

İlk olarak, III. Selim ve II. Mahmut döneminde bizzat padişahlar modernleşme sürecine merkeziyetçilik çağrıştıran katkılarda³⁵ bulunmuş, yeniçeri ve ulema bu süreçte tasfiye edilmiştir. Zira modernleşmenin üzerinde yükseldiği temel direkler akıl ve bilimden meydana gelmektedir, bunların geleneksel dönemdeki karşıtları ise, yaş, din ve gelenek olagelmıştır. Akıl ve bilimin öne çıkmasıyla bu ideallere bağlı yeni okullar açılmış, fen öne çıkarken, gelenek ve din gerilemiş lâiklik de doğal olarak güçlenmiştir. Lâik bir eğitimden geçen mektepliler güçlendikçe, ulema zayıflamıştır (Söğütü, 2018: 101). *Mardin*, modern okullarda eğitim alan Jön Türklerin lâikliğe doğru meyil etmiş olmalarını İbrahim Temo'nun askerî okul anılarına dayanarak öne sürmüştür. Temo'ya göre, okula başladıklarında İslâm ve mezhepler gibi konular

³⁵ Valilerin maaşa bağlanması, nüfus sayımı, posta örgütünün kurulması, pasaport sistemi. Ayrıntılı bilgi için bkz: Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (4. b). İstanbul: İletişim Yayınları. s. 55-193.

üzerine tartışan arkadaşları daha sonra bu konuşmaları terk edip politik konulara yönelmişlerdir (Mardin, 2008: 163). *Georgeon* da, siyasî ve idarî modernleşmenin Osmanlı İmparatorluğu'nda ve onun bürokrasisinde İslâm'ın etkisini kıldığını düşünmektedir. Türkiye'deki lâiklik düşüncesinin kökenleri bu dönemdeki ıslahatlarda aranmalıdır (Georgeon, 2006a: 13).

Yeniçeri ve ulemanın sistemden çıkışı ile birlikte güç dengesi yalnızca padişah ve bürokrasi arasındaki ilişkiye göre belirlenmiştir. Padişahların hayata geçirdiği ilk merkeziyetçi çalışmaları Mustafa Reşit Paşanın katkıları takip etmiş, Bâb-ı Âli bu dönemde güçlenmiş ve sadrazamla birlikte maiyetindeki bürokratlar da yönetimde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Bu özelliğiyle Tanzimat Dönemi, Türk siyasal hayatında anayasal monarşi geleneğinin öncüsü kabul edilmektedir (Ortaylı, 2003: 95). Aynı zamanda, Mustafa Reşit Paşa yeni bir yönetici tipini temsil etmektedir; halka söz hakkı vermeden onlar adına ve onlar için yenilikleri hayata geçiren bürokrat (Eryılmaz, 2010: 129).

Bu dönemde halk arasında dinî konularda bir eşitlik sağlanarak lâikliğin de ilk adımları atılmıştır. Dönemin bürokratlarının harekete geçmek için motivasyon aldıkları temel nokta İslâm'ın ve devletin kurtarılmasıdır. *Çetinsaya*, Tanzimat Dönemi fikirlerinin ortak dört temel başlıkta birleştirilebileceğini düşünmektedir; medeniyet ve terakki, akıl ve fen, kanun ve düzen, özgürlük ve danışma (Çetinsaya, 2003: 55). Reformlar asker ve sivil kadrolarca birlikte hayata geçirilmiştir, fakat buna dayanarak kadroların ideolojik bir mutabakata sahip olduklarından söz edilememektedir. Ayrıca *Ortaylı*'ya göre bu dönemin devlet adamları fikren muhafazakâr insanlardır ve değişimleri gerçekleştirmeleri biraz da o günlerde içinde bulundukları koşulların zorlaması ile meydana gelmiştir (Ortaylı, 2003: 111-112).

Tanzimat'ın öncüsü Mustafa Reşit Paşa, devletin merkezîleşirken rasyonelleşmesi için de faaliyet göstermiştir. Göreve geldiğinde ilk iş yolsuzluklarla ve rüşvetle mücadele etmiş hatta bu konuyla ilgili bir yönetmelik de çıkartmıştır (Engelhardt, 1999: 37). Müsaderenin kaldırılmasını sağlamış ancak kendisini himaye eden Pertev Paşanın ölümüne engel olamamıştır. Bu olaydan sonra siyaseten katl uzun bir dönem gündeme gelmemiş, Mithat Paşanın boğdurulmasıyla birlikte yeniden uygulamaya girmiştir (Akşin, 2011: 45).

Bu dönemde Osmanlı ilk kez, bir yasama organı benzeri görevler üstlenecek Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye isimli yapılanma ile tanışmıştır. Bu kurumun ismindeki meclis ifadesi bugünkü anlamda bir temsil mekanizmasına işaret etmemekte zira Tanzimat Dönemi'nde temsil yalnızca yerel meclisler aracılığıyla gerçekleşmekte ve bu yerel meclislerdeki kararlar sadaret makamına iletilmektedir (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2000: 12). Daha önce meclis benzeri bir tecrübesi bulunmayan bürokrasi, başlangıçta mecliste görevli olanların diğer aslî görevlerine devam etmesini öngörmüşse de, daha sonra meclis görevi dışındaki memuriyetler üyelerin üstlerinden alınmıştır (Akyıldız, 1989: 250). Meclis-i Vâlâ üyeleri, diğer devlet büyükleri ile birlikte Meclis-i Âlî-i Umûmî toplantılarını da gerçekleştirmiştir. II. Mahmut'un ölümü üzerine tahta çıkan Sultan Abdülmecit, Meclis'i yeni bir binaya taşıma emri vermiş ve toplantılarını ziyaret etmeyi teamül hâline getirmiştir. *Engelhardt*, Sultan Abdülmecit'in liberal fikirlerinin Tanzimat reformları sürecinin başarısında payı olduğunu düşünmektedir, zira padişah sürece bizzat katkı vermiştir (Engelhardt, 1999: 79-81).

Bürokratlar arasındaki iktidar mücadelesi 1854 tarihinde meclisin yetkilerinin bir kısmının Meclis-i Âli-i Tanzimat yapılanmasına devredilmesi ile sonuçlanmıştır. Fakat ikili yapı çok sürdürülememiş ve bu iki yapı 1861'de Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye adı altında birleştirilmiştir. 1868 yılında ise, *Hanioğlu*'na göre ilkel bir Meclis-i Mebûsan sayılan Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye olmak üzere ikiye ayrılmıştır (Hanioğlu, 2000: 248). Bu kararın altında, yasama ve yargı yetkilerinin birbirinden ayrılması gerektiği düşüncesinin yattığı düşünülmektedir (Akyıldız, 1989: 251). Bu yetkiler ayrılmadan önce, Meclis hem Tanzimat'a dair çıkan kararların uygulanması ve denetlenmesi gibi görevler üstlenmiş, hem de çeşitli üst düzey bürokratların Tanzimat düşüncesine aykırılık iddiasıyla yargılanması faaliyetini devam ettirmiştir. Bu ikinci görev, resmî bir tek adam yönetimi olmamasına rağmen meclis eliyle muhalefetin kanunî çerçeve içinde³⁶ susturulmasının ilk örneğini temsil etmektedir (Akyıldız, 1989: 251). Bu yönüyle de Türkiye Cumhuriyeti'ndeki muhalefetin fikir dünyasının izdüşümleri aranırken büyük ipuçları sağlama potansiyeline sahip görünmektedir.

³⁶ Tanzimat-ı Hayriyye'ye mugayir davranma suçu (Akyıldız, 2012: 66).

A. Âli ve Fuat Paşalar Dönemi

Mustafa Reşit Paşa, birkaç kez sadrazamlık yapan önemli simalardan biri olmasının yanı sıra, ıslahat yaparken ihtiyaç duyduğu kadroyu da hazırlamaya çalışan bir öncü rolünü üstlenmiştir. Mustafa Reşit Paşa, Tanzimatçı ekolün ilk kuşağını bizzat kendisi oluşturmuş, ikinci kuşağın ise, yetişmesini sağlamıştır. Kimi yazarlara göre ise, Âli ve Fuat Paşalar, Mustafa Reşit Paşa ile birlikte Tanzimat Dönemi'nin öncüleridir (Akyıldız, 2012: 53).

Kuşaklar arasındaki temel fark olarak ise, Mustafa Reşit Paşanın aşama aşama yenileşme tavrına karşılık, ikinci kuşağı oluşturan Âli ve Fuat Paşaların daha radikal olması gösterilmektedir (Kırlangıç, 2017: 275). Âli ve Fuat Paşaların bu tavrı, kendilerine yoğun bir muhalefet gösterilmesi ile sonuçlanmıştır. *Eryılmaz*'a göre, Fuat Paşa kendilerinin meydana getirdiği uygulamaların yukarıdan aşağıya bir nitelik taşıdığının farkındadır, fakat aşağıdan yukarıya olan doğrultuda bir halk hareketinin imkânsızlığına inanmaktadır. Bu nedenle, yan yollara sapılmış ve elçilikler yoluyla ulaştırılan reform fikirleri Batılıların desteği alınarak yönlendirilmiştir (Eryılmaz, 2010: 128).

1839'da öncü Mustafa Reşit Paşanın okuduğu Tanzimat Fermanı'nın azınlık hakları temelinde genişletilmesi gibi değişiklikler sonucunda ortaya çıkan Islahat Fermanı, Âli ve Fuat Paşaların en önemli icraatlarından biri olmuştur. İlginç şekilde Islahat Fermanı'nı en çok eleştiren ise, selefleri Mustafa Reşit Paşa olmuş ve bu eleştiriler Âli ve Fuat Paşanın görevlerinin sonlandırılmasını da beraberinde getirmiştir (Beydilli, 1989: 425). *Timur*'a göre, Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa ve Fuat Paşa gibi aktörler asla içten birer reformcu olmamışlar, kendileri iktidardayken Batılıların desteğini sağlamak için reformları başlatmışlar, iktidardan düştüklerinde ise, reform hareketlerini eleştirmişlerdir (Timur, 2013: 42). *Davison* ise, aksi yönde düşünceler öne sürmüştür; Mustafa Reşit, Âli ve Fuat Paşalar Batılılaşmacı ekolün öncüleridirler. Zira bu paşaların hayatları Kıbrıslı Mehmet Paşa gibi tutuculara karşı reformları savunmakla geçmiştir (Davison, 1997: 101).

Islahat Fermanı'nı çıkaran heyetin şeyhülislâmı, Mustafa Reşit Paşayı, hakkında muhakeme yapmakla dahi tehdit etmiştir (Kırlangıç, 2017: 276). Bu tehdit dönemin muhalif söylemlere bakışını anlayabilmek adına önemlidir. Ayrıca yine bu

dönemde Fuat Paşanın önerisi ile İngiltere'den borç alınmış ve bu durum Osmanlı tarihinde bütçe anlamında bir ilki meydana getirdiğinden, muhalif eleştirilerin bir diğer kaynağını oluşturmuştur (Kırlangıç, 2017: 268).

Mustafa Reşit Paşa İngiltere, Âli Paşa Fransız taraftarı olarak anılmışlarsa da Fuat Paşa nispeten tarafsız bir politika yürütmüştür (Köprülü, 1996: 204). Fuat Paşanın vefatı üzerine Mehmet Emin Âli Paşa, Sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı görevlerini birleştirerek üstüne almış ve bir tek adama dönüşmüştür (Beydilli, 1989: 426). Âli Paşa, modernleşmenin en erken dönem savunucularından birisi³⁷ olmasına rağmen, birçok kişi tarafından anti-demokratik uygulamalarıyla anılmaktadır. Liberaller tarafından, otoriter ve hatta despotik yönetimi eleştirilirken, muhafazakârlar tarafından ise, aşırı Batıcı olarak yaftalanmıştır (Gençer, 2017: 87). Liberaller, demokrasiye doğru bir gidişin olduğunu kabul etmekle birlikte, bunun oligarşik bir demokrasi olduğunu belirtmişlerdir. Bu oligarşik demokrasinin, açık bir demokrasiye dönüşmesi taleplerini iletmekten de geri durmamışlardır (Öztuna, 1988: 8). *Mardin* de özellikle Âli Paşanın kendi devrinin en büyük özgürlük düşmanlarından biri olduğunu düşünmektedir (Mardin, 2017: 268). Özellikle demokrasi fikriyle Âli ve Fuat Paşalara gösterilen direniş haklı görünmektedir.

Fuat Paşa, 'millet-i hâkime' adını verdiği görüşleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun dört temel ayak üzerinde yükselmesi gerektiğini düşünmektedir. Bunlar Hanedan, Türk yönetimi, İslâm ve başkentten meydana gelmektedir. Mustafa Reşit Paşanın aksine, Âli Paşa her türlü demokratikleşmeyi reddetmiştir. Paris Konferansı'na gittiği dönemde sansür ve istihbaratçılık hakkında bilgiler toplamış daha sonra bunları Osmanlı'da uygulamaya geçirmiştir (Gençer, 2017: 91-92).

Tanzimatçı ekolün üçüncü kuşağını ise, 1865'te Yeni Osmanlılar ismiyle ortaya çıkan Âli ve Fuat Paşaların muhalifleri meydana getirmiştir. Birinci ve ikinci kuşak arasındaki devamlılık, üçüncü kuşakta sağlanamamış hatta Âli Paşa, Cevdet Paşa tarafından nesil yetiştirememekle ve başarı gösterme ışığı taşıyan yeni simalara engel olmakla suçlanmıştır (Ortaylı, 2006: 286). *Mardin*, Yeni Osmanlıların asıl muhalefedinin Sultan Abdülaziz'e değil, aksine Âli Paşaya karşı olduğunu

³⁷ En bilinen olanlar: 1858 Arazi Kanunu ve memur yetiştirmek için kurduğu okullar, 1858 Ceza Yasası, kız öğrenciler için kurduğu okullar, millî ekonomi fikri için kurduğu okullar (Akşin, 1997b: 126-145; Tanör, 1985: 16; Eryılmaz, 2010: 138-251).

belirtmektedir (Mardin, 2017: 268). Ziya Paşa, Şinasi Efendi, Namık Kemâl, Ali Suavi gibi isimler bu üçüncü kuşağın öne çıkan simalarıdır.

Üçüncü kuşak muhalefeti kendisini Avrupa'ya kaçarak kurtarabilmiştir. Zira 1863'ten beri Âli Paşaya bağlı olarak çalışan bir gizli servis meydana getirilmiş ve bu servis de gereken zamanda üstüne düşen görevi yapmıştır. Bu muhalifler sistemin dışında kalmışlar ve ihanetle suçlanarak muhatap alınmamışlardır (Ortaylı, 1985: 954). Aynı dönemde Âli Paşa tarafından hazırlanan tarihimizin ilk sansür³⁸ kanunu yürürlüğe girmiştir (Koloğlu, 1985: 81).

Namık Kemâl ise, paşaların arasındaki ilişkilerle uğraşmaktan ziyade toplumsal konularla ilgilenmiş ve halkın desteğine sahip olmayan hiçbir kurumsal projenin başarılı olamayacağını iddia etmiş bu ve benzeri fikirlerini iktidara iletebilme çabası içinde olmuştur (Öğün, 2000: 228). Muhalifler 1859'da Kuleli Vakası ismi verilen olayla yönetimi devirmeye çalışmış ve başarısız olmuşlarsa da bu olay siyasî tarihimizde modern anlamda ordunun siyasete ilk müdahalesi olarak kayıtlara geçmiş bulunmaktadır. *Kayalı*'ya göre, bu hareketin amacı Âli Paşanın Bâb-ı Âli istibdadını sonlandırmaktır (Kayalı, 1985c: 1255). Zira Kuleli Vakası'nı gerçekleştirmeye çalışan teşkilât nezdinde Sultan Abdülmecit, Âli ve Fuat Paşalar Islahat Fermanı ve benzeri icraatlarıyla şeriata aykırı hareket etmektedir ve bu nedenle öldürülmeleri gerekmektedir. *Akşin*'e göre, Veliaht Abdülaziz ve Şinasi'nin de vakaya karışıklarına dair iddialar bulunmakla birlikte bunlar henüz kanıtlanmayı beklemektedir (Akşin, 1997b: 133). *Davison* ise, Kuleli Vakası'na karışan muhalifler arasında Batılaşma yanlılarının olduğunu kabul etmekle birlikte, grubun fikir bakımından homojen bir yapıda olduğu iddiasının kanıtlanmaya muhtaç olduğunu belirtmektedir. Zira amaç daha çok şeriatın kurtarılması ve gayrimüslimlere tanınan hakların geri alınması etrafında şekillenmektedir (Davison, 1997: 117). Hareket liderinin de bir medrese hocası olan Şeyh Ahmet olması da bu iddiayı destekler görünmektedir³⁹ (Onaran, 2007: 11).

³⁸ Menaf-ı Umûmiye'ye aykırılık iddiası ile muhalefeti bastırmak. İleride muhalefetin fikirleriyle ilgili bir ipucu niteliği taşıyacaktır. Zira Mustafa Reşit Paşa dönemindeki 'Tanzimat-ı Hayriyye'ye mugayir davranma suçundan' sonra kanun yoluyla muhalefeti bastırmanın ikinci örneğini meydana getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Koloğlu, O. (1985). Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 1, s. 68-93). İletişim Yayınları.

³⁹ *Jorga* ise, bütünüyle farklı yaklaşmakta ve hareketin amacını anayasal bir parlâmenter monarşi kurmak olarak görmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Jorga, N. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Cilt 5). (E. Afyoncu, dü. N. Epçeli, çev.). Yeditepe Yayınları.

Âli Paşa dış devletlerin misyonerlik faaliyetlerinin olumsuz sonuçlarını sebep olarak göstererek (Gençer, 2017: 94) dinî faaliyetlerin propagandasını da devlet gözetimine tâbî tutmuştur. Ek olarak, o dönem ortaya çıkan birçok sorun karşısında, bu sorunlarla başa çıkabilmek adına kurulmak istenen genel meclis gibi yapılanmalara bizzat engel olmuş, açık olan meclislerin de katılımcılarını sınırlı sayıda tutmaya özen göstermiştir (Kırlangıç, 2017: 277). Sadrazamlık görevini yürüttüğü dönemlerde maliyenin rahatlatılması gerekçe gösterilerek birçok kişinin görevine son verilmiştir. Etrafında yer alan diğer devlet adamları kendisine sadakatlerinden dolayı görevde kalabilmişlerdir. Bu nedenle hakkında nepotizm ile ilgili de çeşitli olumsuz söylentiler yayılmıştır (Kırlangıç, 2017: 279). 1869'da Fuat Paşanın, 1871'de ise, Âli Paşanın ölümleri ile Tanzimat ekolünün ikinci nesli tarih sahnesinden çekilmiştir. Muhalifler Âli Paşanın ölümünü haber aldıklarında, artık ülkemize dönebiliriz düşüncesine kapılmışlardır (Ortaylı, 1985: 953).

Tanzimat'ın öncü üçlüsünün demokratikleşme yolundaki en büyük başarısı, kendisini kimseye hesap vermek zorunda hissetmeyen Osmanlı padişahını ikincil bir pozisyona indirgeyip, yürütme görevini hükûmetin üzerine almaları olmuştur. Ancak padişahın yetkiyi alan Bâb-ı Âli, bu yetkiyi merkezîyetçi politikalar çerçevesinde uygulayıp bir bürokrasi devleti meydana getirmek için kullanmıştır (Berkes, 2018: 44). Dolayısıyla, modern anlamda bir özgürleşme umudu yaratan Tanzimat, kimilerine göre yalnızca tek adamlar arası geçişlere neden olmuş ve beklenen gelişmeyi sağlayamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muhalefetin özgürlük çabalarının bir diktatörlükle sonuçlanmasına dair ilk parlâmento benzeri deneyimi o yıllara rastlamaktadır. Şüphesiz III. Selim, II. Mahmut ve Sultan Abdülmecit'in bu dönemde ardı ardına tahta çıkmış olmaları da sürece olumlu etkiler yapmıştır. Sultan Abdülmecit'ten sonra tahta çıkan Abdülaziz ise, farklı mizaç ve düşünceleriyle, Âli ve Fuat Paşalara zaten var olan muhalefeti adeta güçlendirmiştir.

B. Yeni Osmanlılar ve Muhalefet: Meşrutiyet, Anayasa ve Özgürlük Talebi

Tanzimat Dönemi'ndeki genç elitler şu olguyu deneyimlemişlerdir; yetkiler yalnızca bir insanın elinde toplanmamalı, dolayısıyla padişahın alınmalıdır, fakat bu

mantıklı taleple iktidara gelen bürokratlar da çok demokratik olmayabilirlerdi. Zira Tanzimat'ın kurucu ilk iki kuşağı, meşrutiyet karşıtı olagelmıştır. Ek olarak, halk egemenliği, halkın siyasete katılımı veya demokrasi gibi fikirlerden çok uzakta olmuşlar, dar bir elit grubuyla devlet işlerinin yürütülmesini sağlamışlardır (Odabaşı, 2005: 18).

Nitekim, Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa ve Fuat Paşa iktidarlari döneminde yetişen üçüncü nesil, taleplerin yalnızca görünüşte değişim yaratmasından ziyade, demokratik açılımlara dönüşmesinden yana tavır koymuşlardır. *Koçak*, bu yeni neslin taleplerinin, aslında ikinci kuşağın yarattığı modernleşme ikliminin beklenen sonucu da sayılabileceğini düşünmektedir (Koçak C., 2003: 72). Çeşitli farklılıklara rağmen bu dönemde de iktidardaki ve muhalefetteki isimlerin devlet memuru olma kuralı değişmemiştir (Odabaşı, 2005: 24).

Üçüncü kuşağın fikir yelpazesi olarak genel anlamıyla Fransız Devrimi'nin ortaya çıkmasına neden olduğu fikirlerin, Osmanlı içine uyarlanmasına dair bir çerçeve çizilebilmektedir. Mithat Paşa, Şinasi Efendi, Namık Kemâl, Ziya Paşa ve Ali Suavi'de ortak payda olarak bulunan fikir, modernleşmenin yanlış uygulandığı ve gözden geçirilmesi gerektiğidir (Koçak C., 2003: 73). Doğru uygulamalara başlamanın ilk koşulu ise, bir anayasanın meydana getirilmesidir. Bu kuşakta da din ile barışık olma durumu değişmez. Yalnız, önceki İslâm uygarlığı görüşünden biraz farklı olarak bu neslin anlayışında meşveret, dolayısıyla da bir parlamento ve kuvvetler ayrılığı İslâm'ın zaten özünde bulunmaktadır (Kara, 2003: 248-249). Sultan da şeriatı uygulamakla yükümlü olduğuna göre bir parlamento açması ve aynı zamanda bir anayasa ilân etmesi gerekmektedir. Kısacası Yeni Osmanlılar, Batı'dan ihraç edecekleri liberal siyasî ilkeleri İslâm dininin içinden referanslarla bezeyerek görüşlerinin meşruiyetini güçlendirmişlerdir (Söğütlü, 2018: 103).

Yeni Osmanlılar Cemiyeti, 1864'te Meslek -veya İttifak-ı Hamiyyet- ismiyle kurulmuş bir öncüsü bulunmakla birlikte, 1865 yılında kurulmuştur, ses getiren ilk eylemleri Mustafa Fâzıl Paşanın 1867'deki Saray politikalarına ithafen yazdığı açık muhalefet mektubu olmuştur (Akşin, 2011: 34). Mustafa Fâzıl Paşa istekleri yazılı olarak padişaha iletmenin yanında, gazetede de bastırarak kamuoyu yaratma güdüsüyle Osmanlı toplumunun muhalefet tarzında bir farklılık yaratmıştır. Bu noktada dikkat çeken detaylardan biri, padişahın geleneksel rolünün de dışlanmamış

olduğudur. Zira Yeni Osmanlıların erken dönemlerdeki fikri Sultan Abdülaziz'in kandırılmış olduğu ve gerçekler ile ikna edilebileceğidir (Koçak C., 2003: 79). Ancak süreç pek de Yeni Osmanlıların beklediği gibi gelişmemiş 9 Mart 1865'te Ali Suavi'nin dergisi olan Muhbir'in ve Namık Kemâl'in gazetesi olan Tasvir-i Efkar'ın yayını durdurulmuş (Odabaşı, 2005: 21), ek olarak Mithat Paşanın bir yemek sohbetinde anayasa ve parlamento kurulması gibi konularda çalışmalar yürüttüğünü yakın çevresine bahsettiğini duyan padişah, onu 1873'te Adalet Nazırı görevinden azletmiştir (Çetinsaya, 2003: 62).

Üçüncü kuşak muhalefete girişikten sonra görevlerine son verildiğinde ise, büyük kısmı gazetecilik-yazarlık mesleğini icra etmeye başlamışlardır ki bu kitle iletişim araçları kullanarak siyasî mücadeleye girişilmesi bakımından bir ilki ortaya koymalarını sağlamıştır (Odabaşı, 2005: 25).

İlginç şekilde grubun ilk önemli aktivisti olarak görülen Mustafa Fâzıl Paşa, Bâb-ı Âli ile ilişkilerini geliştirerek, zamanla Yeni Osmanlılara sırt çevirmiş, Ali Suavi ile grubun yolları bu dönemde ayrılma noktasına gelmiştir. Daha sonra Mustafa Fâzıl Paşa, Namık Kemâl ile de ters düşmüş ve grup dağılma sürecine girmiştir. Bu andan itibaren Yeni Osmanlılar ismi Namık Kemâl ve çevresi için kullanılır olmuştur (Odabaşı, 2005: 23). Zira Mustafa Fâzıl Paşa da bir üst düzey görevi üstlenerek muhalefetten tamamen kopmuştur.

Yeni Osmanlılar ilk dönemdeki fikirleri ile bir başarı sağlayamayıp Sultan Abdülaziz'i ikna edemediklerinde, yine geleneksel yollarla bir çözüm üretmeye çalışmışlar ve padişahı bir alternatifi ile değiştirme fikrinde uzlaşmışlar, zira hiçbir zaman düzeni tamamen değiştirme fikrine kapılmamışlardır (Ahmad, 2006: 46-47). Böyle bir plânı uygulamaya giriştiklerinde kendileriyle benzer fikirlere sahip olmayan Serasker Hüseyin Avni Paşa (Uysal, 2018: 47) ve Mütercim Rüştü Paşa (Saydam, 2006: 202) gibi askerleri de yanlarında bulmuşlardır. Gerçekte Hüseyin Avni Paşa meşrutiyet yanlısı dahi değildir, meclis gibi bir oluşumun var edilmesinin Hristiyanları güçlendirmekle sonuçlanacağını düşünmektedir (Gencer, 1998: 527). Ayrıca Hüseyin Avni Paşa ordunun vesayeti altında askerî bir diktatörlük kurma hevesindedir⁴⁰ (Berkes, 2018: 313). Mütercim Rüştü Paşa ise, akıl yönünden bir eksiği bulunmayan

⁴⁰ Muhalliflerin aklında özgürlükçü bir hareketin içindeki askerî kanada dair temkinli olmalarını gerektiren ilk kıvılcım. Bir sonraki İTC döneminde olacaktır.

bir padişah olduğu takdirde anayasaya ihtiyaç olmadığı görüşündedir ve Paşa'ya göre halk seçim için yeterli olgunluğa sahip değildir⁴¹ (Saydam, 2006: 202).

Yeni Osmanlıların ortak faaliyetleri sonucunda medrese öğrencilerinin isyanları gibi faaliyetler organize edilmiş ve Mahmut Nedim Paşanın sadrazamlığına son verilerek, göreve Mütercim Rüştü Paşanın gelmesi sağlanmıştır. Rüştü Paşa, Serasker olarak Hüseyin Avni Paşayı görevlendirmiş ve Mithat Paşayı da Meclis-i Vûkelâ üyeliğine atamış, böylece padişahın hal'edilmesine giden süreç, gerekli grubun bir araya gelmesi ile başlamıştır (Akşin, 1997b: 150).

Bu noktada, Sultan Abdülaziz'in şüpheli intiharı sonrası ilk olarak Şehzade Murat denenmiştir. Murat tahta geçmeden önce Yeni Osmanlılarla uzun yıllar temas hâlinde kalmış bir şehzadedir ve bu nedenle padişah olduğunda tüm grup önemli mevkilere yerleşebilmiş, hatta Namık Kemâl padişahın özel sekreteri olmuştur (Lewis, 2009: 222). Ancak ruhsal durumundaki uygunsuzluk üzerine II. Abdülhamit tahta çıkartılmıştır. Bilindiği üzere bu tercih sultan adayının meşrutiyeti ve anayasanın çıkartılmasını onaylaması üzerine yapılmıştır (Akşin, 2011: 41; Aydın, 2001: 329). Fakat Sultan Abdülhamit tahta çıktıktan sonra sadrazam Mithat Paşayı, Namık Kemâl ve Ziya Paşa ile görüşmesinden dolayı ikaz etmesi gelecekte olacalara adeta bir ipucu teşkil etmektedir (Oğuz, 2014: 59).

Nihayet 23 Aralık 1876'de ilk anayasa ilân edilmiştir. Ancak bu özgürlük havası oldukça kısa sürmüş ve Mithat Paşa kendi diktatörlüğünü kuracağı iddiası ve millete karşı sorumlu bir başbakan gibi davranması gibi nedenlerle sadrazamlık görevinden alınarak yurt dışına sürülmüştür (Çetinsaya, 2003: 63). Yeni Osmanlılar da Mithat Paşayı eleştirenler arasında yer almışlardır, üçüncü kuşağa göre Mithat Paşa da birinci ve ikinci kuşak Tanzimatçılar gibi despotik bir reformcuya dönüşmüş, özgürlükçü ve vatansever olmaktan uzak bir görüntü çizmiştir (Lewis, 2009: 231). Daha sonra ise, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı gerekçe gösterilerek Meclis de Sultan Abdülhamit tarafından kapatılmıştır. Arka arkaya yaşanan bu iki olay padişahın otoriter bir rejimi yürürlüğe koymasının başlangıcı kabul edilmektedir.

Sonuç olarak, Tanzimat'ın ilk iki kuşağının yarattığı modernleşme furyası, üçüncü kuşak muhalefeti ile düzeltilmeye çalışmış, fakat yine bir hüsrana dönüşmüştür.

⁴¹ Zira Rüştü Paşa 1876 Kânûn-ı Esâsî anayasasının yapım aşamasında da 'tutucu kanadın' içinde yer almıştır.

sonuçlanmıştır. Ancak üçüncü kuşak, bir çözüm olarak halka karşı sorumlu meclis fikrini ortaya atarak, siyasî tarihimizdeki bir dönüm noktasını meydana getirmiştir. Fakat hem anayasa ilânı konusundaki başarıları, hem de parlâmentoyu açtırabilmeleri bir tek adam yönetimi kurulmasına engel olamamış ve muhalefetin hafızasında bu gerçek de yerini almıştır.

II. BİRİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANI: TEK ADAM İSTİBDADI VE MUHALEFET

Devlet iktidarı, modernleşen her toplum tarafından sınırlanması gereken bir olgu olarak ele alınmıştır. Bu sınırlandırmayı çeşitli kurumsal yapıları oluşturan ve keyfi iktidara karşı vatandaşları koruyan anayasalar hayata geçirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden yapılandıran ve dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin de özellikle ilk yıllarının temelini oluşturan 1876 Kânûn-ı Esâsî de bu koşullarda ortaya çıkmıştır. Ancak Batı'daki benzerlerinden farklı biçimde bu anayasanın yapım sürecinde bir halk hareketi mevcut değildir daha önce de bahsedildiği gibi bürokrasinin girişimleri sayesinde var olabilmıştır (Küçük, 2005: 46).

Mardin, Kuleli Vakası'nı düzenleyenlerin padişah karşıtı olmalarından ziyade, Tanzimat bürokrasisine karşı olduklarını düşünmektedir (Mardin, 2017: 282). Bu nedenle, Kuleli Vakası'nın girişimcileri ve Yeni Osmanlılar düşünsel anlamda benzerlikleri bulunan hareketler görüntüsündelerdir. *Lewis*'e göre ise, Kuleli Vakası'nda durum programlı bir ilkesel duruş değildir, yalnızca Hristiyanlara taviz verildiğini düşündükleri için kızgınlardır bu nedenle onları özgürlükçü hareketin başlangıcı saymak yersiz bir çaba olagelmıştır (Lewis, 2009: 208).

Bu farklılaşan yorumlara rağmen Kuleli Vakası devletin merkezîleşmesine karşı verilmiş ilk tepki sayılmaktadır. Sonraki ilk hareket ise, 1865 yılında kurulan ve siviller tarafından yönlendirilen askerlerden oluşan Meslek/İttifak-ı Hamiyyet teşkilâtından gelmiştir (Uzun, 2005: 149). Başarısızlıkla sonuçlanan bu olay sonrasında muhalefet hareketi Yeni Osmanlılar isimli hareketin güdümüne girmiştir. Kimi yazarlara göre, İttifak-ı Hamiyyet ile Yeni Osmanlılar kesintisiz bir birliktelik içindelerdir ve Namık Kemâl iki örgütte de kurucu roldedir (Lewis, 2009: 209).

A. II. Abdülhamit'in Asker ve Sivil Muhalefet Tarafından Tahta Çıkarılması

Sivil aydınlar ve askerlerin meydana getirdiği Yeni Osmanlılar hareketi, medrese öğrencilerinin 11 Mayıs 1876'da baş kaldırmasıyla birlikte önce sadrazamı azlettirmiş, daha sonra ise, padişahı tahttan indirmiştir. Ardından Şehzade Abdülhamit meşrutî bir yönetimi onaylaması sebebiyle tahta çıkartılmıştır (Kuran, 1945: 26-27). *Ramsaur*, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirenlerin Yeni Osmanlılar olduğunu reddetmiş, bu değişikliğin Osmanlı asker ve sivil iç bürokrasisi tarafından finansal yapıdaki bozukluk nedeniyle gerçekleştirildiğini iddia etmiştir (Ramsaur, 2011: 20).

Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkmasıyla birlikte önceki dönemin muhalefet önderlerinden Mithat Paşa da sadrazam olmuştur. Hüseyin Avni Paşa ve Süleyman Paşa ise, hareketin askerî kanadını oluşturmuşlardır (Karal, 2007: 213). *Mardin*'e göre, darbenin başarıya ulaşmasının en önemli dayanağı Süleyman Paşanın kuvvetleridir zira sivil aydınlardan oluşan harekete topçu birlikleri ve donanma da destek verdiğinde başarı şansı keskin şekilde artmıştır (Mardin, 2008: 69). Ancak Hüseyin Avni Paşa askerî bir diktatörlük önererek daha işin en başında özgürlükçü sloganla başlayan bu hareketin nereye evrileceğine dair bir ipucu vermiştir (Kayalı, 1985c: 1255). *Mardin*'e göre, Rüştü ve Süleyman Paşalar, Âli Paşanın yolundan giden çıraqları durumundalardır (Mardin, 2017: 276).

Bu dönemde Osmanlı, yalnızca saray içerisinde çeşitli karışıklıklar yaşamakla kalmamış, aynı zamanda, özellikle Balkan eyaletlerindeki sorunlarla mücadele etmek zorunluluğu ile de yüzleşmiştir. Balkan eyaletlerindeki karışıklık doğal olarak Rusya ile Osmanlı'yı karşı karşıya getirmiş ve 1876 yılında bugün Tersane Konferansı olarak bilinen toplantının yapılması kararlaştırılmıştır. Mithat Paşa bu konferansta Osmanlı'nın elinin güçlenmesi için bir anayasa ilânını zorunlu görmüştür (Tanör, 1985: 18). Konferansın toplanacağı gün olan 23 Aralık 1876'da yabancı delegeler toplantı salonunda beklemekteyken top atışları ile yeni anayasa ilân edilmiş ve Osmanlı delegeleri durumu izah ettikten sonra konferansa gerek kalmadığını bildirerek salondan ayrılmışlardır (Tunaya, 1985: 27).

Yeni Osmanlılar bu anayasa için uzun yıllar hazırlanmışlardır. 1876 tarihli Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlanması çalışmaları başladığında bu taslaklardan da

yararlanacak olan 28 kişilik - bazı kaynaklarda 30 - bir Cemiyet-i Mahsûsa kurulu oluşturulmuştur. Bu kurulun oluşturduğu genel taslak Heyet-i Vükelânın da incelemesinden geçtikten sonra Sultan II. Abdülhamit tarafından onaylanmış ve ilân edilmiştir. Ancak tüm bunlar sürecin sancısız geçtiği anlamına gelmemektedir. Anayasa çalışmaları sırasında liberal⁴² ve tutucular⁴³ olmak üzere iki kanat ortaya çıkmış ve denge zamanla tutucular lehine sonuç vermiştir (Tanör, 1985: 19). Tutucu olan kanat padişahın yetkilerinin sınırlanmasına ve gayrimüslimler ile eşitlik ilkelerine karşı çıkmaktadır (Tunaya, 1985: 28). Özellikle tutucuları destekleyen bir kısım ulemaya göre Meclis'te gayrimüslimlerin de bulunması İslâm'a aykırılık teşkil etmektedir (Hanioğlu, 2004: 390).

Anayasa seküler/lâik olmaktan ziyade teokratik özellikler göstermiştir (Tanör, 1985: 19; Tunaya, 1985: 30). *Berkes*'e göre de bu anayasa, din-devlet ayrımı açısından geriye doğru bir adımdır. Eski Osmanlı düzeninde bulunmayan bir din-devlet bileşimi ilk kez resmîleşmiştir. Bu anayasanın meşruiyet temeli İslâm ve dolayısıyla şeriat hükümlerdir (Berkes, 2018: 334).

Padişahın yetkileri bir meşrutî monarşiye göre gayet geniş bırakılmış, iki kanattan oluşan yasama organının Heyet-i Âyan kanadının temsilcilerini seçmek bütünüyle padişah yetkisine terk edilmiştir. Seçim ile gelen Heyet-i Mebûsan kanadının yetkileri ise, sınırlı bırakılmıştır. Bakanlar Meclis'e değil, padişaha karşı sorumluluğa tâbî tutulmuşlardır. Padişaha Heyet-i Mebûsanı feshetme yetkisi (Gözübüyük ve Kili, 1982: 28) tanınmış ve bu koşullar pek de zor oluşmayacak türden tayin edilmiştir (Tanör, 1985: 19). Kısaca, sistemde yürütme güçlü kılınmış ve yürütmenin başı olarak da padişah tasarlanmış, sultan kutsal ve sorumsuz sayılmıştır (Gözübüyük ve Kili, 1982: 27). Anayasaya göre mebuslar vatana sadakatin yanında padişaha da sadakat yemini ederek göreve başlamışlardır (Aybay, 1985: 41).

Tüm bunların yanında 113. madde kolluk kuvvetlerinin sorgusu sonrası padişaha 'hükûmetin güvenliğine aykırı hareket edenleri' sürgün yetkisi vermektedir (Gözübüyük ve Kili, 1982: 42). Din özgürlüğü tanınmakla birlikte, basın özgürlüğü için 'kanun sınırları içerisinde' şerhi düşülmüştür (Gözübüyük ve Kili, 1982: 28).

⁴² Mithat Paşa, Süleyman Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemâl gibi isimlerden oluşan Yeni Osmanlı olarak nitelendirilebilecek grup (Tanör, 1985: 19; Berkes, 2018: 312).

⁴³ Rüştü Paşa, Cevdet Paşa gibi muhafazakârlardan ve Sultan II. Abdülhamit'in de desteği ile oluşan grup (Tunaya, 1985: 32; Berkes, 2018: 313).

Özellikle 113. madde, önceki dönemlerde de bulunan bir soruna işaret etmektedir. Tanzimat'ın ilk kuşağının döneminde 'Tanzimat'ı Hayriyye'ye mugayir davranma' suçu, ikinci kuşağının döneminde ise, 'Menaf-ı Umûmiye'ye aykırılık' suçlarını hatırlatan bir çizgide görünmektedir. Nitekim Mithat Paşa 113. madde dolayısıyla görevden alınmış ve sürgüne yollanmıştır.

Mithat Paşanın görevi sonlanmasına rağmen, seçimler yine de iki dereceli ve oy vermek için belirli miktar servet şartı arayan bir yapıya sahip olarak gerçekleştirilmiştir. Pek çok çevrede ilk derece seçim yapılamamış ve başka görevler için seçilenler bu genel seçimde ikinci seçmen olarak görev almışlardır (Tanör, 1985: 21). Bu maddeler dolayısıyla seçim ülke geneline yayılamamış ve sistem belirli bir elit içinde sıkışmaya devam etmiştir. Ayrıca bu seçimler dört yıl için öngörülmesine rağmen, bir yıllık görevlendirme ile sonuçlanmış, ikinci yıl için tekrar seçimler yapılmıştır. İki ayrı seçim sonucunda oluşan meclislerin toplam görev süreleri beş ayın biraz üzerinde olabilmıştır (Tanör, 1985: 21). 14 Şubat 1878 günü Meclis son kez toplanmış ve Sultan II. Abdülhamit, önceki Osmanlı padişahlarının elinden alınan yetkileri yeniden üzerinde toplayarak 1908'e kadar iktidarını sürdürmüştür. 1878'de Ali Suavi bir darbe ile Sultan Abdülhamit'in yerine V. Murat'ı tekrar tahta çıkarmayı denemiş ve çıkan olaylar sırasında kendisi ölmüş hareket de başarısızlığa uğramıştır (Lewis, 2009: 239).

Sonuç olarak, muhalefet bir kez daha özgürlük söylemiyle başlayan sürecin tek adam yönetimine evrilmesine seyirci bırakılmıştır. Tanzimat Dönemi'nde padişahтан alınan yetki bürokrasinin tekeline geçmişken, I. Meşrutiyet'e giden süreçte de meclis ve anayasa talepleri önce karşılığını bulmuşsa da, verilen sözler tutulmamış ve tekrar tek adam rejimiyle sonuçlanmıştır.

B. II. Abdülhamit Döneminde Muhalefet

Sultan II. Abdülhamit, reformcuları görevden tek tek uzaklaştırıp, şahsî yönetimini kurmuşsa da, aslında onların taşıyıcısı oldukları modernleşmeye bağlı fikirlere tamamen sırt çevirmemiş, hatta bir anlamda onların devamını sağlamıştır. Sadrazam Sait Paşanın da giriştiği reformlar neticesinde eğitim, ulaşım ve iletişim

konularında ciddî aşama kaydedilmiş, bu yolla devletin merkezîleşmesi açısından ilerleme elde edilmiştir (Lewis, 2009: 243-244).

Belki de kaçınılmaz şekilde her yenilikçinin başına gelen son, *Ahmad*'ın 'kendi mezarını kazmak' olarak nitelendirdiği, yetişmesine ön ayak olduğu genç kadrolar tarafından eleştirilme geleneği, bu dönemin elitinin de başına gelmiş ve özellikle eğitim reformları sayesinde modern kurumlarda yetişen asker-sivil yeni jenerasyon, gerçek bir muhalif kimliğe sahip olmuştur (Ahmad, 2006: 56). Bu muhalif kimliğin oluşmasında, jenerasyonun seçildiği çevrenin de etkisi bulunmaktadır. II. Mahmut döneminden sonra özellikle sıradan ailelerin çocuklarını askere alma geleneği bu dönemde terk edilmiş ve soylu ailelerin çocukları subaylığa kabul edildiği gibi, kıdem kazanma sürecinde ek terfilerle ödüllendirilerek, taşranın çocukları küstürülmüştür. Bu taşralı çocuklar büyük ölçüde Jön Türkleri meydana getirmiştir (Mardin, 2008: 73). *Georgeon*'a göre, Jön Türk hareketi başkentin kozmopolit yapısına taşranın tepkisidir⁴⁴ (Georgeon, 2006b: 24).

Ancak taşralı olması bu muhalefetin tek ortak dinamiği olarak açıklanmaya çalışılırsa, büyük eksiklikler kalmış olur. Modern okullarda eğitim gören nesiller padişahaa sadakat ile, bağlı bulundukları millete sadakat arasında bir ikileme düşmüşler ve genelde tercihlerini ikinci seçenekten yana kullanmışlardır (Berkes, 2018: 393). Ulema da bu dönemde beklenmedik şekilde pasif hâle getirilmiş ve muhalefet saflarında yer almaya itilmiştir (Mardin, 2008: 74). Zira Jön Türkler için dinin yerini bilim almış, dinin değeri araçsallaştırılmış ve sağladığı fayda nispetinde önemsenmiştir. Jön Türklerin önceki muhalif nesillerden temel farkı bu noktada belirmektedir zira din meşruiyetin yegâne kaynağı olmaktan uzaklaşmıştır (Georgeon, 2006a: 15).

O yıllarda farklılığı yaratan bir başka neden ise, Rusya'dan Osmanlı'ya göç eden Müslüman Türkler olmuş, bu göçmenler Osmanlının düşünsel arka plânında değişimler yaratmışlardır (Keyder, 2015: 68). Zira bu Rusyalı Türklerin, Türk olma bilinçleri Osmanlı Türklerine kıyasla son derece gelişmiş durumdadır (Ahmad, 2006: 53). Ayrıca Jön Türkler Rusya'dan gelenlerle birlikte birinci kaynaktan Rus-Japon Savaşı gibi gelişmeler hakkında bilgiler edinebilmiş ve bu savaşın sonucunda ortaya

⁴⁴ Bir Jön Türk olan Mustafa Kemâl Paşa da benzer şekilde İstanbul'a karşı Anadolu'nun sözcülüğünü üstlenmiştir (Georgeon, 2006a: 25).

çıkan 1905 Rus Devrimi, Asya kıtasının modernizasyonu gibi süreçleri daha yakından takip edebilmiştir (Georgon, 2006b: 24). Son faktör ise, Sultan II. Abdülhamit'e muhalefet eden askerlerin görev yeri devamlı Balkanlar olarak tercih edilmiş⁴⁵ ve subayların Saray'dan uzak şekilde fikir alışverişleri yapabilecekleri bir ortam oluşmuştur (Mardin, 2008: 71).

Yasaklı olmasına rağmen öğrenciler tarafından okunan Yeni Osmanlılara ait metinler yıllar sonra aradığı tabana ulaşip etki alanlarını genişletmiştir. Kimi yazarlar bu durumu bir adım daha öteye taşıyarak Jön Türklerin doğrudan Yeni Osmanlıların devamı olduğunu iddia etmektedir (Kocaoğlu, 2006: 14; Mardin, 2008: 33; Ramsaur, 2011: 40; Söğütü, 2018: 103). Kâzım (Karabekir) Paşanın anıları incelendiğinde, hem Sultan Abdülaziz'e hem de Sultan Abdülhamit'e karşı beslediği olumsuz duygular açıkça görülmektedir ve bu duyguları İTC'nin kuruluşunu doğuran şartların arkasındaki temel neden olarak varsaymaktadır (Karabekir, 2000: 27).

1889'da bu okulların öğrencileri olan İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukûti ve Hüseyinzade Ali tarafından bir yer altı örgütü meydana getirilmiştir (Lewis, 2009: 267). Bu yapılanma ilk olarak İttihad-ı Osmanî ismiyle kurulmuş, örgütün kurulduğu yıllarda Paris'te bulunan Jön Türk lideri Ahmet Rıza Bey ile iletişime geçerek birleşme kararı almış, akabinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır. Amaçları anayasa ve parlâmentoyu tekrar faaliyete geçirmek olarak özetlenmektedir (Tunaya, 1988: 19).

1. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İçindeki Mücadele

Örgüt 1889'da kurulduğunda Paris'teki sürgün gruplarıyla iletişim hâlinindedir ve Bursa Maârif Müdürü Ahmet Rıza Bey de bir sergi ziyareti bahanesiyle gittiği Paris'te yapılanmaya dâhil olmuştur. Bu yapılanma 1896'da bir darbe girişiminde bulunmuşsa da başarısız olmuş ve faaliyetin başındaki Kâzım Paşa sürgüne gönderilmiştir. Buna rağmen Harbiye içindeki yapılanmalar devam etmiş, dikkat çekecek bir şekilde kurulan gruplara Hüseyin Avni Paşa ve Süleyman Paşanın ismi

⁴⁵ Bu tercihin nedeni, bu subayların görece daha az sadık olmalarının yanında iyi eğitilmiş olmalarıdır. Zira Balkanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun 'duyarlı' olduğu önemli noktalardan biridir (Akşin, 1997b: 177).

verilerek adeta Yeni Osmanlılarla olan bağlantı resmîyete dökülmüştür (Lewis, 2009: 270).

Bir aralık Mizan isimli yayın organıyla ünlenen Murat Bey örgütte Ahmet Rıza Bey ile yarışabilecek güce ulaştıysa da, daha sonra Sultan ile uzlaşarak muhalefeti sonlandırmış ve Cenevre'deki faaliyetlerini askıya alarak İstanbul'a yerleşmiştir. 1899'da Cenevre şubesi olarak faaliyet gösteren Tunalı Hilmi, İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet de Sultanla anlaşp çeşitli devlet görevlerine atanarak, muhalif etkinliklerini sona erdirmişlerdir. Ancak beklenmeyen bir şekilde, yalnızlaşan Ahmet Rıza Bey'e destek Sultan soyundan gelmiştir (Akşin, 2011: 50).

Heper'e göre, Tanzimat, Türk devlet geleneğinde büyük bir farklılık yaratmamıştır. Sultan II. Mahmut'a kadar gelen dönemden kendisine 'aşkını' bir devlet mirası kalmıştır. Tanzimat Dönemi'nde ise, aşkını devlet, bürokratik bir 'aşkını' devlete dönüşmekle yetinmiştir. Sultan II. Abdülhamit ve Jön Türk dönemleri de yalnızca ılımlı aşkını devlete evrilerek bu geleneği sürdürmüştür. Ancak *Mardin*'den de aldığı güçle, *Heper*'in iddiasına göre Jön Türklerin kendilerine has bir katkıları olmuştur ki, o da şu şekilde özetlenebilir; bu dönemde artık bürokrasi yalnızca devleti kurtarmaya odaklanmakla kalmamış, halkın esenliğini de göz önünde bulundurmaya başlamıştır (Heper, 2012: 88).

a. 1902 Paris Jön Türk Kongresi

Osmanlı soyundan gelen katılım başlangıçta örgüte büyük prestij sağlamışsa da, daha sonra Prens Sabahattin hem kişisel hem de ideolojik bir rakip olarak Ahmet Rıza Beyin karşısına çıkmıştır. Bu ayrılığın bir neticeye varabilmesi adına 4 Şubat 1902'de Paris'te bir evde toplanılarak, küçük bir kongre düzenlenmiştir.

Toplantının iki temel konusu; devrimci hareketin sözlü hâlden sıyrılıp silâhlanarak yapılması ve Batılı devletlerin müdahalesi ile ihtilâl gerçekleştirilmesi fikirlerinden meydana gelmiştir. Fakat kongrede bu iki temel konu üzerinde uzlaşabilmek bir yana dursun, ayrılıklar daha da derinleşmiştir (Tunaya, 1988: 21).

Mardin'e göre, zaten ilk günlerinden beri ideolojik anlamda İTC'nin bütün üyeleriyle tek ve kapsayıcı bir ideolojiye sahip olduğunu iddia edebilmek mümkün gözükmemektedir (Mardin, 2008: 23). *Tunaya*'ya göre, bu kongrede çatışan iki fikir

Ülkemize bir dualite olarak giriş yapmış ve tüm meşrutiyet boyunca siyasi tartışmaları şekillendirmiştir (Tunaya, 1988: 21). *Aydın*'a göre de, İTC bu kongrede belirgin bir ideolojik kopuş yaşamıştır. Ayrıca ayırım daha önce Ahmet Rıza Bey ve Mizancı Murat arasında oluşmuş, bu aşamada Türk olmayan Osmanlıların haklarını savunan taraf da ilginç şekilde Ahmet Rıza Bey ve çevresi olmuştur (Aydın, 2009: 119).

(1). Ahmet Rıza Bey ve evresi

Ahmet Rıza Beyin büyük dedesi, III. Selim'in kâtipliğini yapmış bir üst düzey memurken, babası da İngiliz Kemâl isimli bir brokrattır. Anlaşıldığı zere Batıcılık ideali ailenin birkaç nesildir sıkıca tutunduğu bir düşünce biçimidir (Mardin, 2008: 178).

Ahmet Rıza Bey, Paris'e Fransız Devrimi'nin yüzüncü yıl dönümü konulu bir sergiyi gezmek üzere gittiğinde dönmemiş, *Auguste Comte*'un ğrencisi *Pierre Latiffe*'in etkisi altında pozitivist felsefe ile tanışmış ve benimsemiştir (Akşın, 2011: 48; Lewis, 2009: 268). Kimi kaynaklar ise, henüz İstanbul'dayken pozitivism ile tanıştığını ve *Comte*'a ilgi duyduğunu kaydetmektedir (Malkoç, 2007: 97). Fransa'da kaldığı süre içerisinde dönemin ruhuna uygun olarak anti-emperyalist düşüncelere de meyletmiştir. Son olarak ise, elitist fikirleri olduğu söylenebilmektedir (Mardin, 2008: 216).

1895'te ünlü yayın organı Meşveret'i faaliyete geçirmiştir. Daha önce de bahsedildiği üzere kendisi İTC'deki pozitivist kanadın kanaat önderidir, bu nedenle kendi fikirlerinin doğruluğundan emin olduğu ve bunu herkesin kabul etmesi gerektiğini düşünmesinden daha doğal bir sonuç beklenmemelidir (Mardin, 2008: 195). Grubu daha çok Türklerden meydana gelmiştir. Örgüt içindeki merkeziyetçi eğilimleri temsil etmişler, bu nedenle Prens Sabahattin ve çevresinin federasyon fikrine kesinlikle karşı çıkmışlardır (Erkan, 2019: 83).

Ahmet Rıza Bey, Yeni Osmanlılara benzer şekilde, meşrutiyet ve anayasanın İslâm'ın özünde bulunduğu tezini ne sürmüş ve çeşitli yazılarıyla bunu Sultan II. Abdülhamit'e de iletmiştir (Berkes, 2018: 394). Sultan II. Abdülhamit'e ilettiği yazıları iki başlıkta toplanabilmektedir: teknokrasi olarak ifade edilebilecek, devleti uzmanlardan oluşan özel bir kurulun yönetmesi gerektiği fikri ve İslâm'ın aslının

gelişmeye engel olmaması hatta Hristiyanlıktan daha uygun olması, ama o güne kadar gerekli birliğin sağlanamamış olduğu düşüncesi (Mardin, 2008: 189).

Ahmet Rıza Bey ve çevresi silâhlı direniş konusunda bir sorun yaşamamış, Batılı devletlerden gelecek bir dış müdahaleyi ise, kendisi ve arkadaşlarından Halil Ganem, Dr. Nazım ve Yusuf Akçura kesinlikle reddetmişlerdir (Akşin, 2011: 50; Erkan, 2019: 82). Ahmet Rıza Bey, şiddet karşıtı bir tavır sergilemiştir ve *Mardin*'e göre, bu tavrı sergilemesinde bunun Batılı devletlerden gelmesi muhtemel bir dış müdahaleye bahane oluşturacağı kaygısı önemli yer tutmaktadır (Malkoç, 2007: 101; Mardin, 2008: 205). Farklı bir yorumda ise, Ahmet Rıza Beyin şiddet karşıtı olması, onun pozitivist, dolayısıyla da evrimci bir görüşe sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu görüşe göre, radikallik ve şiddete karşı, itidali tercih etmesi olası görünmektedir (Ramsaur, 2011: 56). *Akşin* de benzer bir görüşle, Ahmet Rıza Beyin şiddet karşıtlığını pozitivist olmasıyla alâkalı görmektedir. Zira 'ittihat ve terakki' tabiri, 'düzen içinde gelişme' anlamına gelmektedir ve dolayısıyla düzeni tamamen ortadan kaldıracak önlemler reddedilmelidir (Akşin, 1997a: 57).

(2). Prens Sabahattin ve Çevresi

Prens Sabahattin de yine bir Fransız olan *Edmond Demolins*'in fikirlerinden etkilenmiştir (Lewis, 2009: 276). Bu fikirlere göre, federalizm, adem-i merkeziyet ve bireylerin kişisel gelişimlerine odaklanarak öz güvenlerini destekleyen politikalar yürürlüğe konulmalıdır. Prens Sabahattin'e göre, birey ve aile toplumu oluşturan temel birimlerdir ve dolayısıyla toplumu düzenlemek - veya düzeltmek - isteyen bir düşünür işe bu noktadan başlamalıdır (Mardin, 2008: 295).

Prens Sabahattin'in temel kaygısı Sultan Abdülhamit'ten kurtulmak değil, Osmanlıları Doğulu kolektif toplum modelinden Batılı birey merkezci toplum modeline geçirebilmektir (Berkes, 2018: 397). Prens Sabahattin'in yıkmak istediği bu kolektivist bakışın sorumlusu ise, ne Osmanlı İmparatorluğu ne de Jön Türklerdir. Türklerin kolektivizmi steplerde yaşamış olan Orta Asyalı soylarından dolayı belirmiş ve yaşadıkları coğrafya, iklim gibi özellikler nedeniyle oldukça gelişmiştir. Bir toplumun soyu değiştirilemeyeceğine göre, sosyoloji ilminin kurallarına göre toplum ve ona ait kültür değiştirilmelidir (Durukan, 2009: 152).

Bireyi merkeze alan bir toplum ise, işe eğitim ile başlamalıdır. Zira birey daha küçük yaşlarda iyi eğitilirse, gelişmiş bir toplum meydana getirilmiş olmaktadır. Aksi hâlde ise, bireyi geliştirmeyen toplumlar, merkeziyetçi eğilimler göstermekte ve bu merkeziyetçi devletler mecburen genişleyip büyük memur topluluklarını istihdam etmekte, memurların sayısının fazla olması da yine merkeziyetçiliği beraberinde getirerek toplumu kısır bir döngüye hapsedmektedir (Mardin, 2008: 295-296). Bu niteliğiyle belki de ilk kez muhalefet bürokrasinin varlığına karşı topyekûn bir karşı tavır geliştirmiştir. Asker-sivil bürokrasiye karşı geliştirdiği bu tavır, önce İttihatçılar sonra da Mustafa Kemâl Paşa ve çevresi tarafından kendilerine yapılmış bir saldırı olarak algılanmış olması muhtemeldir (Durukan, 2009: 144).

Prens Sabahattin'e göre, Osmanlı'nın alt sınıfları hem bilgidен yoksun hem de yoksul oldukları için durumlarını düzeltememekte, orta sınıflar da memuriyet ile yetinmekte ve gerekli eğitimi de alamadıklarından, bir girişimcilik sergileyememektedir. Batılı birey merkezci toplum oluşturulabilirse, liberal serbest ekonomi politikalarıyla desteklenerek güçlendirilebileceğini iddia etmiştir. Prens Sabahattin, Tanzimatçıların başarısızlıklarının nedenini Osmanlı toplumundaki bu kolektif tarzı yıkmak yerine güçlendirmeye çalışmalarında aramıştır (Erkan, 2019: 81-82).

Prens Sabahattin, Ahmet Rıza Beyin aksine Batılı devletlerin Osmanlı'ya müdahalesini zorunlu görmüştür ve bu noktada örgüt içindeki Ermenilerden destek almış, hatta dış müdahale teklifi bizzat Arnavut ve Ermeni üyeler tarafından ortaya atılmıştır. Prens, adem-i merkeziyetçi fikirlerin kanaat önderi pozisyonunu üstlenmiştir (Reyhan, 2008: 125). Azınlıkların İTC ile birlikte hareket etmeleri dönemin koşulları gereği garip karşılanmamalıdır. Azınlıklar, özellikle de Balkanlı azınlıklar Sultan II. Abdülhamit devrilene kadar İttihatçılarla iyi ilişkiler kurmuşlardır. Ancak istibdat devrildiğinde bu birliktelik son bulmuştur (Tunaya, 1989: 8).

(3). Kongrenin Sonuçları

Kongre sonucunda Prens Sabahattin ve çevresi ayrılarak Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet isimli bir cemiyet kurmuştur. Ahmet Rıza Beyin grubu ise, Kongre'de yaşanan ayrılık nedeniyle Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında

teşkilâtlanarak yollarına pozitivizm savunuculuğu ile devam etmiştir (Tunaya, 1988: 21).

İTC'nin ilk günlerinden itibaren herkes bir elit yaratılması gerektiğinin farkında olmuştur, fakat Ahmet Rıza Bey ve grubu için bu elit siyasal nitelikte bir önderler kulübüken, Prens Sabahattin ve çevresi için entelektüel anlamda bir elittir (Mardin, 2008: 306). Zira Ahmet Rıza Bey halkın yönlendirilmesi gereken bir topluluk olduğunu düşünmektedir, aksine Prens Sabahattin ise, kendisi bir taşralı olmamasına rağmen, halkın gerekli eğitimi aldığı anda başarılı tercihler yapabileceğine ve nitelikli faaliyetler gerçekleştirebileceğine inanmıştır. Ancak Ahmet Rıza Beyin eğitim yoluyla ilerleme sağlanabileceğine bütünüyle karşı olduğu anlamı da çıkarılmamalıdır, bilim ve eğitim yaygınlaştırılması gereken değerlerdir (Akşin, 1997a: 57).

Ahmet Rıza Bey, Prens Sabahattin'e kıyasla taşralı bir aileden gelmesine rağmen, en azından bir yurttaş olma bilincine ulaşacak derecede iyi eğitim alana kadar bireye güvenmeyen otoriter eğilimleri açıkça daha yoğun olmuştur (Özden, 2009: 122). Ahmet Rıza Bey millî iktisattan yana iken, Prens Sabahattin kişisel teşebbüs vurgulu bir iktisat politikasını önermiştir (Aydın, 2009: 124).

Sonuç olarak, 1902 Kongresi'ni Ahmet Rıza Bey kazanmış gözükmektedir. Bu nedenle muhalefet, halkın düşüncelerinin de hesaba katılıyor olması gibi bir gelişim elde etmişse de, genel anlamda merkezîyetçi ve devletçi fikirleri ağır basan taraf kazanmıştır. Prens Sabahattin ve onun kaybeden durumunda olan ekolü, gelecek yıllarda oluşacak tüm muhalefet hareketlerinin sahip olduğu liberalizm ve çoğulculuk fikirlerinin bir öncüsü durumundadır. 1902-1906 arası İTC askerî okul öğrencileri arasında yayılmaya devam etmiştir. 1908 Devrimi sonrası ise, kişisel olarak ne Ahmet Rıza Bey, ne Mizancı Murat Bey ne de Prens Sabahattin herhangi önemli bir rol üstlenememişlerdir (Berkes, 2018: 393). *Durukan*, Prens Sabahattin'in pasif hâle getirilmesinin altındaki nedenin yalnızca fikirleri olmadığı, mensup olduğu soy bağı nedeniyle de tehlikeli görüldüğünü düşünmektedir (Durukan, 2009: 143).

2. Terakki ve İttihat ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Birleşmesi

1906 yılına kadar daha çok öğrencilerin ve gazetecilerin ilgi gösterdiği örgüte, bu tarihten sonra kıtalarda hizmet veren subayların arasında oluşan hücrel

yapılanmalar katılmaya başlamıştır. Şüphesiz bunların arasında en çok ilgiyi Mustafa Kemâl Paşanın da dâhil olduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti (VHC) çekmektedir. Örgüt Şam’da, Dr. Mustafa (Cantekin) tarafından Vatan ismiyle kurulmuş, Mustafa Kemâl Paşanın da katılmasıyla isim son hâlini almış ve yönetim kendisine geçmiştir (Akşin, 2011: 51). Bölgedeki askerler arasında ilgi görerek Yafa ve Kudüs’te de şubeler açılmıştır (Sediroğlu, 2017: 477). Daha sonra ise, Mustafa Kemâl Paşa Selânik’e atanmış ve örgütün bir şubesini de burada faaliyete geçirmiştir. 1906 yılında Selânik’te örgütlenen tek bir örgüt VHC olmamış; İsmail (Canbulat), Mithat Şükrü (Bleda), Bursalı Tahir Bey, Edip Servet (Tör), Kâzım (Duru), Yüzbaşı Ömer Naci ve Talât Bey tarafından önce Hilâl Cemiyeti ismiyle kurdukları daha sonra OHC adını alan teşkilât meydana getirilmiştir. Örgüt bünyesinde hem sivilleri hem de askerleri barındırmaktadır (Hanioğlu, 2001: 479).

1907’de VHC ile OHC Selânik’te birleşmiş ve Paris’teki şubenin görevlendirdiği Dr. Nazım Beyin girişimleriyle Terakki ve İttihat çatısı altına girmişler, daha sonra ise, İttihat ve Terakki olarak anılmaya başlamışlardır (Tunaya, 1988: 22). Dr. Nazım Selânik’e gitmeden önce kendisine Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahattin gruplarını incelemesi görevi verilmiştir. Dolayısıyla Selânik’teki askerî grubun Ahmet Rıza Beyi kendilerine daha yakın bulmuş olduğu anlamı çıkartılabilmektedir (Akşin, 1980: 60).

Birleşme ile birlikte İTC hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar tarafından desteklenen bir niteliğe kavuştuğundan hızla büyümüştür (Karpas, 2013: 101). Aynı yıl yapılan II. Jön Türk Kongresi’nde dış müdahale konusu gündemden uzak tutularak bir anlaşma zemini yaratılmış ve Ahmet Rıza Bey ile Prens Sabahattin’in fikrî ayrılığına son verilmiştir (Reyhan, 2008: 126).

a. Paris Yapılanması: Ahmet Rıza Bey ve Siviller

İTC, kuruluş aşamasında iki büyük genişleme yaşamıştır. Bunların ilki 1889’da kurulur kurulmaz gerçekleşen ve Paris’teki merkez tarafından organize edilen birleşme olmuş, ikincisi de yine Paris’teki merkezin girişimleriyle gerçekleşmiştir. Mutabakat sonucunda Selânik merkez olarak seçilmiş, Paris bir şube olma özelliğini kabullenmiştir. Hatta *Tunaya*’ya göre, Paris’in Selânik’tekiler üzerindeki etkisi yok

denecek kadar azalmıştır. Paris'teki yapılanma büyük oranda sivil kişilerden oluşma özelliğini sürdürmüş, Selânik ise, hızla daha da askerileşen bir yapılanmaya evrilmiştir (Tunaya, 1989: 16-17).

1905'te Bahaettin Şakir'in Avrupa'ya firar etmesi ile ise, yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Prens Sabahattin ve çevresinin örgüte katılımı başarısız olma da, Makedon, Yunan ve Ermeni komitacılar ile anlaşma sağlanarak örgüt genişletilmiş, bir de nizamname yürürlüğe konulmuştur (Hanioglu, 2001: 479). Ahmet Rıza'nın fikirleri lâiklik gibi eğilimler sergilemiş ve 1896-1897 yılları arasında İTC üyeliğinden çıkartılmış ancak uzun süre geçmeden dönebilmıştır (Akşin, 1997b: 174).

1906 yılından itibaren, Ahmet Rıza Bey ve ekolü Selânik'teki askerî grup karşısında güç kaybetmiş ve son olarak 1907'deki kongrede yönetimde sözlerinin geçerliliği büyük oranda düşmüş ve örgüt içinde azınlıkta kalmışlardır (Gün, 2016: 267). Zira birkaç yıl sonra, 1908'de Selânik'teki askerî ağırlıklı grup silâhlı güçlerini kullanarak Sultan II. Abdülhamit'i indirdiklerinde, Paris şubesinin bu olaydaki rolü oldukça kısıtlı görünmekte ve görev dağılımında da bu kısıtlılık açıkça göze çarpmaktadır. Bahsi geçen sürecin yaşanmasında küçük de olsa Ahmet Rıza Beyin kişiliğinin etkisi bulunmaktadır; zira bağlı bulunduğu prensiplerine göre eğitim yoluyla gerçekleştirilecek bir toplumsal değişim, siyasî hedeflerden daha büyük bir değer taşımaktadır (Söğütü, 2018: 105).

Ancak Ahmet Rıza Beyin devrime giden yolda şiddet kullanılmasına dair karşı çıkışlar Prens Sabahattin ve çevresiyle sınırlı kalmamıştır. Teşkilâtın içerisinde Ahmet Rıza Beyden farklı düşünen askerî üyeler ve üst düzey memurlar 1907 Kongresi'nde öne çıkmış ve ihtilâlcî/komitacı eylemleri yeniden İTC'nin hareket plânları içerisine eklemeyi başarmışlardır (Akşin, 1997b: 178).

b. Selânik Yapılanması: Paşalar ve Diğer Memurlar

II. Abdülhamit'in baskıları nedeniyle telâşlanan cemiyetin kendisini koruma amacıyla su yüzüne çıktığı da iddia edilmekle (Ahmad, 1999: 16) birlikte, genel kanıya göre ise, Reval Görüşmeleri'nin yarattığı kızgınlık sonrası Selânik'teki silâhlı grup dağa çıkarak isyan başlatmış ve gönderdikleri ultimatoma ile Sultan II. Abdülhamit'in 23 Temmuz'da anayasayı yürürlüğe koymasını sağlamışlardır (Kansu, 1995: 127).

Kâzım Paşa (Karabekir) anılarında, Enver Paşanın kendisine Sultan Abdülhamit'ten sonra tahta geçmesi için oğlu Şehzade Burhanettin'in hazırlandığını ve bunun engellenmesi gerektiğini söylediğini belirtmekte, dolayısıyla kardeşlerine göre sakın bir tabiata sahip olan Şehzade Mehmet Reşat'ın tahta geçmesini garanti altına almak da hareketin temel nedenlerinden birisi olarak öne sürülebilir görünmektedir (Karabekir, 2000: 132).

Paris'teki grup ise, Abdülhamit'in tahttan indirilişini onaylamamış ve bu nedenle iki yapı arasında bir soğukluk oluşmuştur (Tunaya, 1988: 20). Zira Ahmet Rıza Bey daha 1896'da Jön Türklerin hiçbir zaman şiddete başvurmayacağını açıkça belirtmiştir (Mardin, 2008: 202). Daha önce Sultan Abdülhamit'e bir suikast girişimini de desteklemeyerek kimi Jön Türklerle sorun yaşamayı dahi göze almıştır (Malkoç, 2007: 102).

Balkanlarda başlayıp ülkenin diğer bölgelerine de sıçrayan olaylar Osmanlı Sarayı'nı şaşırtmıştır. Zira ilk kez asker ayaklanmasının yanına bürokrasi ve halk desteği de eklenmiştir (Tunaya, 1989: 19). II. Meşrutiyet'in ilânının yarattığı olumlu atmosfer içinde 1902 Kongresi'nde ayrı düşen Prens Sabahattin odaklı Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile de kaynaşıldığı ilân edilmiştir (Tunaya, 1988: 24).

Ancak daha sonraki dönemde, İTC'nin 1908'de yaptığı ihtilâl ile birlikte oluşan özgürlükçü hava çok sürmemiş ve defalarca tekrarlanan, özgürlükçü sloganla gelip otoriter bir yönetim kurma geleneği bu iktidar tarafından da sürdürülmeye başlanmıştır. Muhalefet, İTC'nin bir bütün olarak orduyla özdeşleşmesini tasvip etmemiştir (Türkmen, 2018: 519). Kendisi de bir İttihatçı olan - ancak liberal fikirleri ağır basan - Ahmet Ağaoğlu dahi 1908 İhtilâli'ni topluma inmeyi başaramamış askerî bir devrim olarak nitelemektedir (Georgeon, 2006c: 126).

Muhalefetin gözünden bakıldığında, art arda hem Sultan Abdülaziz'i indiren ordu güçleri, hem de Sultan II. Abdülhamit'i indiren askerler, iktidara geldikten sonra verdikleri sözlerin aksi istikamette uygulamalarla sistemi kilitlemiş ve baskıcı rejimler kurmuşlardır (Aydın, 2009: 124). Bu nedenle gelecekteki tüm muhalif hareketlerin, askerlerin müdahalesi ile gelecek bir ihtilâlden çıkacak sonuçlara karşı şüpheli davranmış olmaları anlaşılır gözükmektedir.

Tüm bunların yanında, ihtilâl sonrası birçok subayın siyasî etkinliklerini sürdürmesi, ordunun iç disiplinini de büyük erozyona uğratmıştır. Bu sayılan nedenler ilerde, bir başka subay olan Mustafa Kemâl Paşa tarafından önderliği yapılan harekete karşı oluşacak muhalefetin izdüşümlerini barındırmaktadır. Aynı şekilde o dönem muhalefet tarafından askeriye'nin siyasetle iç içe olmasına karşı getirilen eleştiriler de, daha sonraki dönemlere atıflar barındırmaktadır. Bu tartışmaların sonucunda bilindiği üzere Meclis'teki askerlerin, ordudaki görevlerinden istifa etmesi veya yalnızca askerlikle uğraşmasına dair seçim yapılmasını zorunlu kılacak hukukî düzenlemeler hayata geçirilmiştir.

Sonuç olarak başlangıçta Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahattin gibi sivillerce yönlendirilen örgüt, zamanla Selânik merkezli askerlerin hükmü altına girmişlerdir. *Aydın* ise, İttihatçıların radikal kolunun Selânik'ten çıkmasını yalnızca oraya şans eseri atanmış olan askerlere bağlamayı yetersiz bulmaktadır. Zira Selânik, Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalan kısmına kıyasla her zaman daha kozmopolit - Musevîlerin burada bulunuyor olması ve İttihatçılarla yakın ilişkileri ayrıca önemli - bir kent hüviyetinde olmasına ek olarak, sanayileşmiş bir mekândır ve orta sınıf oluşturabilmiş olmasıyla da fark yaratmaktadır (Aydın, 2009: 125). *Toprak* da Selânik'in bir burjuva sınıfına ve burjuva kültürüne sahip olduğunu belirtmektedir (Toprak, 2012: 38). Dolayısıyla, *Kongar*'ın kavramlarını ödünç alarak bir açıklama yapılmaya çalışılırsa; Selânik diğer tüm Osmanlı kentlerden farklı olarak önce teknolojik gelişmeyi sağlamış daha sonra da ideolojik değişmeyi zorlamıştır. Bu da halktan siyasal kurumlara doğru aşağıdan yukarıya bir hareket tarzının ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

İTC, 1895 yılında oluşturduğu ilk tüzüğünde kendisine karşı çıkanlardan vatan haini olarak bahsetmektedir (Akşin, 2011: 48). Dolayısıyla Cemiyet, muhalefetteyken dahi gelecekte sergileyebileceği tavırların ipuçlarını sergilemekten kendisini alıkoyamamıştır.

III. İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLÂNİ: İTTİHAT TERAKKİ İSTİBDADI VE MUHALEFET

İTC ilk olarak askerî öğrenciler tarafından kurulmuş, daha sonra sivillerin fikrî kontrolü altına girmiş, son olarak ise, muzavvaf askerlerin eklenmesiyle oluşumunu tamamlamıştır. İktidara geliş sürecinde de gözlemlenebildiği üzere, siviller inisiyatifi yavaş yavaş askerlere karşı kaybetmiş, 1908 İhtilâli'yle birlikteyse yönetim tamamen askerlerin eline geçmiştir. *Lewis* bu dönemin yönetici grubunu Jön Türk askerî oligarşisi olarak tanımlamaktadır (*Lewis*, 2009: 286).

Ayrıca kuruluş aşamasında azınlıkları içinde barındıran, hatta kurucu unsur sayan İTC, ihtilâl sonrası dönemde milliyetçi ve militerleşmenin getirdiği katılıkla birlikte politik anlamda sert bir üsluba bürünmüştür. Örneğin, ihtilâl sonrasında ilk iş mektepli olmayan, dolayısıyla İttihatçılığa uzak subaylar ya tenzili rütbe ile etkisiz hâle getirilmiş ya da ordudan ihraç edilmişlerdir. Sadrazam Kâmil Paşa gensoru neticesinde çekilmeye zorlanırken kimi subayların Meclis'e gelmesi ve donanmanın protestoları sebebiyle, ordu kararlara doğrudan etki etmiş ve Meclis askerlerin güdümünde karar alan bir yapı görüntüsü çizmiştir (*Akşin*, 2011: 57).

Akşin'e göre, ihtilâl sonrasında İTC'si beş temel özellik ile açıklanabilmektedir: Türkçülük, gençlik, yönetenler sınıfından olmak, mekteplilik ve burjuva zihniyetli olmak (*Akşin*, 2011: 55). Özellikle genç olmaları 1913'e kadar iktidarı ele geçirmelerini engelleyen temel nedeni meydana getirmiştir. 1908-1913 yılları arasındaki hiçbir sadrazam doğrudan İTC içerisinde olmamıştır (*Akşin*, 2011: 56). Bu dönemde İTC perde arkasından hükûmeti yönlendirmekle yetinmiştir. Bu niteliklerden daha da önemli olan, İttihatçıların avukat, doktor, subay ve memurlardan oluşmasıdır. Perde arkasından yönetmek zorunda kalmalarının da temel nedeni bu olgudur (*Ahmad*, 2011: 10).

Sonuç olarak, İTC sert bir yönetim tarzını benimsemiş ve muhalefetin hafızasına yeni bir detay eklenmiştir: Özgürlükçü zemin üzerinde ilerlediği düşünülen bir harekette dahi askerler aniden inisiyatifi ele alarak devrimi rayından çıkartabilmekte ve kendi yönetimlerini kurabilmekteledir. Bu olgu öyle baskın bir niteliğe sahip olmuştur ki, aşağıda açıklanmış olduğu üzere İTC iktidarını kesin ve sağlam bir niteliğe büründürebildikten sonra, Enver Paşa gibi askerler İTC içindeki

sivillere güvenmeyip, gerektiği anda hükûmet darbesi yapabilecek bir gizli cunta oluşturup, bu yapılanmanın başına da Hakkı Paşayı görevlendirmiştir (Kabacalı, 2011: 5).

A. İttihat ve Terakki'nin İhtilâlden Sonraki Evrimi

İttihatçılar Rumeli'de sağlam temeller üzerinde oturabilmelerine rağmen, bu prestijlerini ülkenin geri kalanına henüz hissettiremediklerinden, Sultan II. Abdülhamit'i hemen iktidardan indirememişlerdir. Artık gelenekselleşmiş olan bir Yeni Osmanlı/Jön Türk taktiği kullanarak⁴⁶ padişahın aslında kendisinin iyi ama çevresindekilerin kötü olduğu propagandası ile bir süre ilerlemişlerdir (Akşin, 2011: 56).

Padişaha doğrudan müdahale etmeden hükûmeti, meclisteki çoğunluğa dayanarak yönlendirme ve gerekli temizliği gerçekleştirme furyası Sait Paşanın düşürülüp, Kıbrıslı Kâmil Paşanın göreve getirilmesi ile başlamıştır. Yukarıda açıklandığı üzere yine İttihatçıların tercihiyle Kâmil Paşa da görevden düşürülmüştür (Gazel, 2019: 64). Dolayısıyla muhalefet bir kez daha özgürlükçü sloganla ve dolayısıyla özgürlükçülerin desteğiyle iktidara gelip, tek adama - veya üç adama - dönüşme örneğini seyretmek zorunda bırakılmıştır.

1. Ahrar Fırkası'nın Kurulması ve Görüşleri

İhtilâl günlerinin hissettirdiği genel olumlu havayla İTC'nin içerisinde yer almaya çalışan Prens Sabahattin ve çevresi, yönetici elite aralarında yıllardır var olan gizli çatışmayı uzun süre saklayamamış ve henüz 1908 yılında ayrılarak Ahrar Fırkası'nı kurmuşlardır. Ancak Prens Sabahattin parti genel başkanlığı koltuğuna oturmayı, kendisine doğrudan teklif edilmesine rağmen, tercih etmemiştir (Tunaya, 1988: 143). Gerçekte partinin bir genel başkanı da hiçbir zaman olmamıştır. Partinin mebusları arasında, daha sonra İkinci Grup'ta yer almış olan Dr. Rıza Nur ve Celâlettin Arif Bey de bulunmaktadır.

⁴⁶ Yeni Osmanlılar da Abdülaziz'in aslında iyi biri olduğu, ricâlinin onun doğruları duymasını engellediğini düşünmüşler ve Sultan'ı ikna etmeye çalışmışlardır.

Bu arada Ahmet Rıza Bey de açılan Meclis-i Mebûsanın başkanı seçilmiş ve Prens Sabahattin ile eski rakibi tekrar karşı karşıya gelmiştir. İttihatçıları Saray’a karşı desteklemiş olan Ahrarcılar, devrimin siyasal çerçevenin dışına çıkmasına ve devrimci bir azınlığın tüm gücü sınırsızca kullanmasına karşı tepki koymuşlardır. Zira onların Cemiyet’ten beklentisi, Sultan II. Abdülhamit’i devirmesi ve anayasayı tekrar yürürlüğe koyduktan sonra kendisini lağvetmesi olmuştur (Ahmad, 2011: 9-23).

Ahrar Fırkası’nın kurucuları İttihatçılardan daha yüksek bir toplumsal zümreden gelmekteledir ve adem-i merkeziyetçilikten, etnik özerklikten ve serbest ekonomiden dolayısıyla şahsî teşebbüsten yana bir ideolojiye sahiplerdir (Ahmad, 2011: 10; Tunaya, 1988: 11). Özellikle etnik özerklikten bahsetmeleri, İttihatçılardan rahatsız olan gayrimüslim ve Müslüman azınlıkları kendi yanlarına çekmeleri konusunda başarılı olmalarını sağlamıştır. Ayrıca devletçi ve kapitülasyon karşıtı İTC’nin yerine, serbest ekonomi taraftarı olan Ahrarcılar⁴⁷ gayrimüslimlerden oluşan burjuvaziye cazip görünmüşlerdir (Yıldırım ve Bıçakçı, 2019: 217).

Ahrar Fırkası’nın bir diğer özelliği ise, 1908 seçimlerinde bir mebusluk kazanabilmiş olmasına rağmen Bâb-ı Âli bürokrasisine hâkim olmasıdır, ki bu özellikleri sayesinde hükûmette etkin olan Ahrar Fırkası, en azından görünürde bir iktidar sürdürebilmiştir (Birinci, 1998: 507). Bu hâkimiyete güvenerek Sadrazam Kâmil Paşa tarafından girilen hükûmet içindeki İttihatçıları tasfiye hareketi ters tepmiş ve yukarıda da belirtildiği üzere İttihatçıların güvensizlik oyu ile düşürülmüştür (Ahmad, 2006: 64-65).

Sonuç olarak İTC iktidarı ele geçirdiğinde bölünmüş ve devletçi/merkeziyetçi/militer grup gücü bünyesinde toplayarak, Prens Sabahattinci muhalefetin de ilk kez partileşmesine neden olmuştur. Bu ayrılık, Türk siyasal hayatının gelecek yıllarını büyük orada şekillendirmiş olan bir kırılma noktasını meydana getirmiştir. Zira Ahrar’ın birkaç üyesi doğrudan HİF’in bünyesinde de görev almış ve muhalefet partileri arasındaki sürekliliğin ilk halkasını meydana getirmiştir (Tunaya, 1988: 154).

⁴⁷ Ahrar sözcüğü, ‘hür’ sözcüğünün çoğuludur. Dolayısıyla etnik ve ekonomik dâhil olmak üzere her açıdan ‘özgürler’ anlamına gelmektedir (Yıldırım ve Bıçakçı, 2019: 217).

2. Serbestî Gazetesi ve Hasan Fehmi'nin Öldürülmesi

II. Meşrutiyet'in ilânı ve 31 Mart Vakası arasında geçen süredeki en dikkat çekici olay, sert muhalefetiyle ün yapmış gazeteci Hasan Fehmi'nin öldürülmesi olmuştur (Akşin, 2011: 58). Cinayeti işleyen kişinin bir subay pelerini giyiyor olduğu fısıltısı dahi ordunun olayla ilişkisine dair bir fikir verebilmektedir. Zira suikast İTC ile ilişkili olarak görülmüştür (Lewis, 2009: 291). Cinayet gerçekleşmeden beş gün önce İttihad-ı Muhammedî isimli ortodoks bir din anlayışını savunan muhalif hareket de faaliyete geçmiştir. Hareketin ücretsiz şekilde dağıtılan Volkan isimli bir gazetesi de bulunmaktadır. *Ahmad* bu gazetenin ücretsiz dağıtılmasını, Saray'ın veya özgürlükçü muhalefetin böylesi yayınları fonlamasına dayandırmaktadır (Ahmad, 2011: 18).

Serbestî gazetesi ve Hasan Fehmi'nin başına gelenler, muhalefetin aklında yer eden başka bir olguyu meydana getirmiştir; özgürlükçü sloganlarla gelenler, bir süre sonra kendilerinin de sert bir şekilde muhalefet ettikleri basın özgürlüğüne karşı faaliyetleri hayata geçirebilmektelerdir. Özellikle birkaç yıl sonra Ali Şükrü Beyin Tan gazetesindeki yazıları yüzünden başına gelenler değerlendirildiğinde durum daha da netleşecektir.

3. 31 Mart Vakası, Ahrar Fırkası'nın Kapatılması ve Ordunun Muhalefeti Bastırması

Hasan Fehmi'nin cenaze töreni muhalefet tarafından bir kitle mobilizasyonuna çevrilmiş ve cenazeden beş gün sonra da 31 Mart Vakası meydana gelmiştir. Çavuş ve erlerin organize ettiği ayaklanma önce İttihatçıları korkutup sindirmeyi başarmış ve II. Abdülhamit'in zımnen desteği ile başarıya ulaşmış gibi gözükmiştir. *Akşin*'e göre, 31 Mart Vakası'nı düzenleyen Sultan II. Abdülhamit değildir, ayaklanma Prens Sabahattinci muhalefetin işidir (Akşin, 2011: 60). İlginç şekilde isyancı hareketin fikir kaynakları arasında Mizancı Murat Beyin de ismi geçmektedir. Ancak süreç bekledikleri gibi gelişmemiş ilk anlarda Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey görevden uzaklaştırılabilmişse de, isyancılar kontrolden çıkarak bir terör havası estirmişler ve hareketin meşruiyetine gölge düşürmüşlerdir. Bu sırada Prens Sabahattin'in Sultan II.

Abdülhamit'i devirme plânı da, isyancılar tarafından engellenmiştir (Lewis, 2009: 292).

İTC'nin meclis grubu sindirilmişse de, cemiyetin asıl güç kaynağı Balkanlar'da bulunan asker üyeler erken bir yenilgiyi kabullenmemiştir. İlk olarak Ahrarcıların tutuklanması talep edilmiş, ardından III. Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşanın komutasında faaliyete geçirilen Hareket Ordusu 24 Nisan'da İstanbul'a gelmiş ve isyanı bastırmakla birlikte Sultan II. Abdülhamit'i de tahttan indirmiştir. Daha sonra ise, sıkıyönetim ilân edilerek askerî rejim belirtileri sergilenmiştir (Lewis, 2009: 297). *Ahmad*'a göre, üç ordunun aynı anda genel müfettişliğini üstlenen özel nitelikteki görevi tanımı sebebiyle, Mahmut Şevket Paşa yeni rejimin diktatörü olmuştur (Ahmad, 2006: 67). Bu sırada İTC'nin sivil üyeleri de Hareket Ordusu'nun yanına Ayestefanos'a gelmiş ve ihtilâl havasından etkilenerek yeniden İttihatçı kimliğe bürünmüşlerdir. Askerî kanat, Meclis'in artık ordunun bulunduğu bölgede toplanacağını belirtmiş ve anayasaya göre çift meclisli olan yapıyı Meclis-i Umûmî-i Millî adı altında birleştirmiştir (Akşin, 1997a: 72). İttihatçılar Millî Mücadele döneminde muhalefete geçtiklerinde, muhtemelen sivil kanadın yönetimde olmasının da etkisiyle çift meclis fikrinin temel savunucusu olmuşlardır. Dolayısıyla tek meclisli yapı İttihatçıların içindeki askerî kanadın bir ideali gibi görünmektedir. Bu durum Mustafa Kemâl Paşa ve Karakol Cemiyeti ayrımı düşünüldüğünde ilginç ipuçları barındırmaktadır⁴⁸.

Hareket Ordusu'nun o günlerde küçük rütbeli olan üç subayı, gelecekte isimlerini çokça duyurmuştur. Bu üç subay; Mustafa Kemâl Paşa, Kâzım (Karabekir) Paşa ve Enver Paşadır. Hareket Ordusu'nun 1909 yılındaki faaliyetleriyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda, çağdaş bir hukuk devletinde görülmekte olan⁴⁹ birçok düzenleyici işlem yürürlüğe konulmuştur (Akşin, 2011: 63). Ancak Mahmut Şevket Paşa gibi önemli bir askerin İTC'nin yol göstericisi olması, askerî kanadın tüm yetkiyi eline geçirmesi anlamına gelmektedir ki bu durum hukuk devletine doğru ilerleyen gelişmelerin sürdürülebilirliğine dair karamsar olunması gerektiği gerçeğini

⁴⁸ *Akşin*'in tek meclisi savunan askerî kanadın Fransız Devrimi'nin Jakoben ideallerinin etkisinde bu girişimlerde bulunduklarını ifade etmektedir (Akşin, 1997a: 72). Bu detay ise, ilginç bir benzerlik üzerinden *Timur*'un Jakoben/Thermidor ayrımını hatırlatmaktadır.

⁴⁹ Basın Kanunu, Toplantı Kanunu, Grev Kanunu vb.

beraberinde getirmektedir⁵⁰. *Akşin* ise, duruma bu açıdan bakmamakta ve Hareket Ordusu'nun gelmemesi durumunda sonucun Sultan II. Abdülhamit'in yeniden bir baskı rejimi kurması olacağını düşünmektedir (Akşin, 1997a: 69).

1910 yılında bir diğer gazeteci Ahmet Samim öldürülmüş ve Rıza Nur'un da içlerinde bulunduğu elli kadar muhalif tutuklanmıştır. 31 Mart Vakası sonrası İTC'ye muhalefet edilebilecek bir ortam olmamış ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda muhalefet ordunun siyasî gücünün arttığı durumlarda neler yaşanabileceğini görmüş ve daha sonraki dönemde de sürekli bu hatıra karşısında ürkmüştür (Akşin, 1985: 1429). Ayrıca, İTC içinde 31 Mart Vakası'nı köylün sınıfının cemiyete sırt çevirmesi olarak algılamaya dair de bir eğilim oluşmuş ve köylünün kazanılması için bir çaba gösterilmesi kararlaştırılmıştır (Odabaşı, 2011: 62). Bu çabadan çıkarılabilecek bir sonuç da, Osmanlı İmparatorluğu'nda köylünün muhalefet sınırları içinde yer almaya başlamış olduğudur. İlerleyen yıllarda kurulacak muhalefet partilerinde köylü yanlısı eğilim açıkça gözlemlenebilecektir.

B. Hürriyet ve İtilâf Fırkası

Trablusgarp Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra yeni bir Prens Sabahattinci muhalefet partisi olan HİF kurulmuştur. Ahrar Fırkası'nın bir devamı niteliği taşıyan HİF'in genel başkanı Damat Ferit Paşadır ve üyeleri arasında Dr. Rıza Nur, Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Bey, Miralay Sadık Bey gibi isimler bulunmaktadır (Ahmad, 2006: 69). Bu fırkayı oluşturan çeşitli fraksiyonların temel amacı İTC iktidarını sonlandırmaktır. Meclis içinde kurulmuş olan bir parti olması sayesinde, mebuslardan meydana gelen bir muhalefet özelliği taşımıştır (Lewis, 2009: 300).

HİF kendi içerisinde homojen bir görüntü sergileyememesine rağmen Meclis'i, bir bağımlılar topluluğu olmaktan çıkartma vizyonunda bir birlik sağlayabilmiştir. Ahrar Fırkası gibi, HİF de adem-i merkezîyetçi, liberal ekonomi ve dolayısıyla şahsî teşebbüs yanlısı bir çizgide olmuştur (Tunaya, 1988: 268).

⁵⁰ *Akşin*, İttihatçıların askerî kanadının ağabeyi rolündeki Mahmut Şevket Paşayı Millî Birlik Komitesi'nin başkanı Cemâl Gürsel'e benzetmektedir (Akşin, 1997a: 74). Gürsel'in ise, *Timur*'un Thermidor'u olan DP'ye karşı gerçekleştirilen darbenin lideri olması da başka bir ilginç detayı meydana getirmektedir.

HİF'in yarattığı muhalefet gücü nedeniyle İttihatçılar 1912'de Meclis'in feshini gerçekleştirmeye odaklanmışlar ve padişahın kararının bu yönde çıkmasını sağlayarak Meclis'i kapattırmış ve HİF'i tasfiye etmişlerdir (Gürdoğan, 1959: 102). Dolayısıyla, Prens Sabahattin görüşlere sahip ikinci muhalefet partisi de tarihe karışmış ve belki de güçlü şekilde girebileceği 1914 seçimlerine katılma şansı bulamamıştır.

1. 1912 Seçimleri: Sopalı Seçim ve Halâskâran Zâbitanları

1910 yılından itibaren çeşitli yapılanmalar altında muhalefet etmeye çalışan muhalifler, 1911 yılında HİF çatısı altında toplanmıştır. Ara seçim yenilgisi sonrası İTC erken seçim kararı alarak muhalefeti hazırlıksız yakalamaya çalışmıştır. Erken seçim için gerekli olan Meclis içindeki faaliyetlerden sonra, Sultan V. Mehmet Reşat'a Meclis feshettirilmiş ve sonuca ulaşılmıştır. 1912 yılında yapılan seçimlere yalnızca İTC ve HİF katılmıştır. Seçim, ülke genelinde ocak ve mart aylarında yapılarak tamamlanmışsa da, kimi seçim bölgelerinde mayıs ayına kadar uzanmıştır (Olgun, 2014: 3).

İTC bu seçimlere iktidar partisi olarak girmenin bütün avantajlarından yararlanmıştır. Kimi yerlerde seçimin kaderine etki edebilecek düzeyde yetkili yöneticiler değiştirilmiş, seçimler sırasında muhaliflere karşı sert önlemler uygulanmış hatta yer yer şiddet olayları yaşanmış ve dolayısıyla 1912 seçimleri, 'sopalı seçim' ismiyle siyasal hayatımızdaki yerini almıştır (Zürcher, 2000: 153). Seçim sonucunda bu çabalarının karşılığını almış, 285 mebus sandalyesinin 270'ini kazanan İTC'liler ezici bir üstünlük sağlamışlardır (Tunaya, 1989: 164).

Aslında HİF 1911 yılında kurulmuş olan tek muhalif örgüt değildir. İTC'nin aşırı milliyetçiliğinden ve lâik politikalarından dolayı küskün hâle gelmiş İttihatçı Miralay Sadık, subayların siyasete karışmasına engel olmak isteyen⁵¹ Hizb-i Cedid isimli örgütü kurmuştur (Zürcher, 2000: 151). Kurucu beş subay barındırmasına rağmen grup, tüm subaylar adına konuşmakta olduğu izlenimi yaratmıştır (Akşin, 2011: 73). Sopalı Seçim sonrası HİF'in de yenilerek muhalifleri bütünüyle Meclis

⁵¹ 1909'daki İttihat ve Terakki Kongresi'nde Mustafa Kemâl Paşanın öne sürdüğü ve İttihatçı yönetimle arasını açan fikir.

dışında faaliyet göstermeye mecbur bırakması sonrası, Miralay Sadık ve arkadaşları İTC’li hükûmete askerî müdahale tehdidinde bulunmuş ve Halâskâran Zâbitanı isimli örgütü meydana getirmişlerdir. Solu temsil eden bir kısım İttihatçılar da Hizb-i Terakki ismiyle yine bu dönemde faaliyete geçmişlerdir (Tunaya, 1988: 31). Bu aşırı derecede sert siyasî mücadele, Meclis’in önce kendisini askıya alması, sonrasında da dağılmasıyla sonuçlanmıştır. Tam bu sırada Trablusgarp Savaşı’nın başlamasıyla süreç bir miktar daha bulanıklaşmış ancak İTC’lilerin devletin savunmasının felç olması sonrası hâlâ bir komitacıymışcasına verdikleri mücadele ile bölgeyi savunmaları prestijlerini artırmıştır.

Halâskâran Zâbitanları’nın amacı, 1912 seçimleri sonucunda oluşmuş ‘gayrimeşru’ meclisi askerî güç kullanarak dağıtıp, serbest bir seçim ile birlikte yenisini kurmaktır. Zâbitanlar bu fikir nedeniyle içlerine hiç sivil üye kabul etmemiş, ihtilâli gerçekleştirdikten sonra tek ve aslî görevleri olan yurt savunması için birliklerine dönmek, yönetimi sivillere devretmek düşüncesine olan bağlılıklarını kanıtlamak istemişlerdir (Lewis, 2009: 302).

Halâskâran Zâbitanları girişimlerinde başarılı olmuş ve Meclis’in feshini sağlamış, İTC’yi iktidardan uzaklaştırmışlardır. Ek olarak, askerlere kışlaya döndükten sonra siyasete karışmayacaklarına dair birer yemin metni imzalatarak, gelecekteki sivil yönetimi garanti altına almaya çalışmışlardır. Ancak tam Trablusgarp Savaşı’nın devam ettiği sırada, Balkan devletlerinden gelen ultimatom üzerine hükûmet İtalyanlarla bir an önce anlaşıp, ilgisini Rumeli topraklarına çevirmiştir. Edirne’nin Bulgarlara verileceği söylentisi üzerine ise, Enver Paşa ve beraberindeki İttihatçılar kabinenin toplantısını basarak bugün Bâb-ı Âli Baskını olarak anılan bir askerî darbe ile yönetime el koymuşlardır. Bu hareket tarzı, cuntacı siyasî görüşlerin, daha ilk siyasî parti deneyimlerimizden beri gündemde olduğunu kanıtlamaktadır (Kayalı, 1985a: 1443). Önce Mahmut Şevket Paşa göreve atanmış, onun ölümüyle birlikte ise, Enver, Talât ve Cemâl Paşalar’dan oluşan ünlü üçlü, iktidarı bünyelerinde toplamışlardır. Bu sırada Halâskâran Zâbitanları’nı meydana getiren askerler de birliklerinin başında Balkan Savaşı ile ilgilendiklerinden herhangi bir direniş sergileyememişlerdir (Lewis, 2009: 304).

Sonuç olarak, muhalefet, ordunun siyasetle iç içe olmasına, herhangi bir şekilde müdahale etmesine sürekli şekilde karşı çıkmanın yanında, seçim kanunlarının

da değişimine özel bir ilgi gösterilmesi gerektiğini öğrenmiştir. Zira, 1912 seçimleri döneminde yaşananlar, göstermelik bir seçim olmasının anlamı olmadığını muhalif çevrelere kanıtlamıştır. Bu nedenle muhalefet, seçim yasasının her bir detayının inceliklerle düşünülerek demokratik şekilde tasarlanması gerektiğini kavramış ve programlarında dile getirmiştir.

2. Birinci Balkan Savaşı: Ordu Siyaset Birlikteliğinin Sonuçları

1878 yılındaki Berlin Anlaşması Balkanlardaki toprakların büyük bölümünün Osmanlı egemenliğinden çıkmasıyla sonuçlanmış ancak Sultan II. Abdülhamit Balkanlardaki kiliseler üzerindeki tartışmanın çözümüne engel olarak olası bir Osmanlı karşıtı Balkan devletleri ittifakının önüne geçmiştir. Fakat bu çatışma İTC iktidarı tarafından çözüme kavuşturulmuştur (Fujinami, 2007: 119). Aralarındaki en önemli sorun da çözülmüş olan Balkan devletlerinin 1912 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilân etmemesi için hiçbir neden kalmamıştır. Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ bir araya gelerek Balkan İttifakını oluşturmuşlar ve yerel siyasal haklara dair ultimatomlarını İstanbul'a iletmışlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun talepleri reddetmesiyle başlayan savaş on beş gün içinde ağır bir yenilgiyle sonuçlanmıştır (Akşin, 1997a: 87).

Mahmut Şevket Paşanın yaptığı yatırımlar orduyu teçhizat bakımından geliştirse bile, savaş ortamında yürütülen fırkacılık faaliyetleri yüzünden ordu koordinasyonsuzluk içerisinde darmadağın olmuştur (Akşin, 2011: 76). Aslında daha 1909 yılında Mahmut Şevket Paşa, askerin siyasete karışmasını ve herhangi bir yerde nutuk vermesini engellemek üzere bir emir yayınlamıştır. Hâlbuki bu emirde İTC'nin ordu ile ilişkisini ihtilâlden hemen sonra kestiği de belirtilmiştir ancak yaşananlar göz önünde bulundurulduğunda bu pek de gerçekçi gözükmemektedir (Tunaya, 1988: 315).

Özellikle 31 Mart Vakası, ordu ile hükûmetin bütünleşmesine dair müthiş bir etki yapmıştır. Hareket sonrası sıkıyönetim ilân edilmiş ve yıllarca uygulanmış, bitmesi için 1912 yılının beklenmesi gerekmiştir. Bu nedenlerden dolayı İkinci Meşrutiyet, *Tunaya* tarafından askerî meşrutiyet olarak isimlendirilmiştir. Bu döneme

özel yetkili mahkemeler damgasını vurmuş ve muhalefet bu yolla susturulmuştur (Tunaya, 1988: 317).

Ordu içindeki ayrılıklar öyle bir boyut almıştır ki, İttihatçı olan ve olmayan subaylar arasındaki üniformalarda dahi farklılıklar göze çarpmaktadır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa da memurların ve ordunun siyasete karışmasına engel olmayan çalışan bir dizi karar hayata geçirmek zorunda kalmış, hatta askerlerin seçme ve seçilme hakları dahi ellerinden alınmıştır (Akşin, 1980: 213). Ancak Balkan Savaşları'nda alınan kötü sonuçlar Ahmet Muhtar Paşanın istifasıyla sonuçlanınca bu icraatlar⁵² yarıda kalmış, ordu içindeki siyasî ayrılıkların büyük tahribatları sonucunda savaş kesin bir yenilgiyle sonuçlanmıştır.

Sonuç olarak muhalefet, ordunun siyasetle iç içe olmasının yalnızca siyaseten kötü sonuçlar yaratmakla kalmadığını, askerî anlamda da başarısız bir yönetime neden olduğunu deneyimlemek zorunda kalmıştır. Muhtemelen bu nedenle gelecekteki muhalefet argümanlarında askeriye ve siyasetin birbirinden uzak tutulmasına özel bir yer ayrılmıştır. Talât Paşaya göre, Balkan Savaşları'nın çıkmasının nedenlerinden biri bizatihi Osmanlı İmparatorluğu içindeki fırkaların aralarındaki hiziplerdir (Kabacalı, 2011: 20). Bu nedenle Balkan Savaşı'nın, siyasetin askeriyeye bulaşmış olması yüzünden kaybedilmesi bir yana, tamamen bu karışıklık nedeniyle çıkmış olduğu da iddia edilebildiğine göre, muhalefet açısından gelecek dönemde bu durumun ortaya çıkmaması için mücadele etmenin ne kadar hayati olduğunu görmek zor olmasa gerektir.

3. 1913 Tarihli Bâb-ı Âli Baskını ve HİF'in Kapatılması

Balkanlardaki kötü gidişattan cesaret alan İTC, 1913'te Bâb-ı Âli Baskını ile bu kez kendi kadrolarına dayanarak yönetmek üzere, yine bir darbe sayesinde iktidarı ele almıştır. Artık yeni bir manevî ağabey figürüne de gerek kalmadığını düşünen genç subaylar, bizzat yönetimde görev alarak kabineyi oluşturmuşlardır.

İTC'nin iktidarı ele geçirmesi artık tanıdık olan 'geçici bir özgürleşme furyası' başlatmış ve Balkan Savaşları'ndaki yenilgide payı bulunanlar hariç tutularak siyasî af

⁵² Ahmet Muhtar Paşanın icraat ve ıslahatlar hakkındaki yazılarıyla ilgili bkz: Uğuz, S., ve Çaparlar, E. (2019). Ferik Ahmed Muhtar Paşa'nın Malûmat Dergisi'nde Yayımlanan Harp Tarihi ve Savunma Sanayiine Dair Yazıları. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2). 337-359.

ilân edilmiştir (Akşin, 2011: 78). Daha sonra Edirne'nin alınması için bir girişimde bulunulmuş ancak başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu girişim sırasında aynı dönemde birbirlerine yakın bölgelerde görevli olan Enver Paşa ve Mustafa Kemâl Paşa arasındaki ayrılık harekât taktik ve tercihlerindeki anlaşmazlıklar nedeniyle bir kat daha büyümüştür (Zürcher, 1987: 114).

Adem-i merkeziyetçi muhalefet bir darbe girişimi denemiş ve bu girişim sırasında Mahmut Şevket Paşanın ölümü gerçekleşmiştir. Bu önemli haberin yayılması üzerine İTC tekrar militer kodlarına dönüş yapmış ve muhakeme sonucunda Prens Sabahattin'in de aralarında bulunduğu on bir kişiyi idama mahkûm edip, iki yüzü aşkın kişiyi de tutuklatmıştır. Bu yaşananlarla birlikte, İTC artık açıkça perde arkasındaki görevi reddetmiş ve bizzat yönetimi eline almıştır (Akşin, 2011: 79-80).

Sonuç olarak, muhalefet bir kez daha özgürlükçü sloganla ve özgürlükçülerin gücüyle iktidara gelen bir hareketin gücü ele geçirdikten sonraki dönüşümüne şahit olmuş, sert mizaçlı bir tek parti yönetiminin kuruluşunu seyretmek zorunda bırakılmıştır. *Georgon*, 1913 yılı sonrasındaki dönemi bir 'diktatörlük' olarak tanımlamaktadır (Georgon, 2006b: 26).

C. 1909-1918 Arasında Meclis'in Rolü

Literatürde genellikle İTC'nin iktidarı iki ayrı parçaya ayrılarak incelenmektedir. 1908 yılında ilân edilen II. Meşrutiyet ile başlayan ve 1913 yılındaki Bâb-ı Âli Baskını ve onu izleyen Mahmut Şevket Paşa suikastı ile sona eren ilk dönem bir denetleme iktidarı olarak ifade edilirken; 1913 yılından I. Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanmasının kesinleştiği 1918 yılına kadar olan bölüm ise, tam iktidar dönemi olarak tanımlanmaktadır (Akşin, 1985: 1432). Dolayısıyla, Meclis-i Mebûsan 1908-1913 arasını çok partili, 1913-1918 arasını da tek partili olarak geçirmiştir (Tunaya, 1988: 7).

1908-1913 yılları arasındaki Meclis, görece demokratik bir ortamda faaliyet göstermiştir. Sonuç olarak da Meclis içinden bir muhalefet partisi olarak HİF kurulmuştur. Her sosyal olay gibi HİF'in kurulması da bir günde meydana

gelmeyeceğine göre, kurulduğu yıl olan 1911 yılına kadar Meclis'te çeşitli konularda muhalefet etmiş mebuslar bulunmuş olmalıdır. Fırkanın kurulmasına yol açan temel mesele anayasanın değiştirilmesi konulu tartışmalar olmuştur (Kayalı, 1985a: 1437).

1911 yılında HİF'e karşı İstanbul ara seçimini kaybeden İTC, Meclis'i kontrol altına alması gerektiğinin farkına varmıştır. İTC, Meclis'i kontrol altına alamayacağını fark ettiğinde ise, yürütmeyi yasama karşısında güçlendirmek adına anayasa üzerinde bir değişiklik yapmaya ve bu yolla Meclis'i feshetmeye yönelmiş, dolayısıyla özgürlük ortamını anayasayı kullanarak Meclis içinden sonlandırmaya çalışmıştır. Sürecin sonunda İTC, Kânûn-ı Esâsî'nin 35. maddesine dayanarak Meclis'i feshettirmiş ve muhalefetin zincirlerinden kurtulmuştur. 1912 seçimlerinden sonra ise, muhalefet yalnızca Meclis dışında yaşam alanı bulabilmiştir. Ancak meclisteki muhalefet gücü ve imkânlarından doğal olarak yoksun kaldığından, sürekliliğini sağlayamamış ve yavaş yavaş yok olmuştur. HİF'in tekrar faaliyete geçebilmesi ancak mütareke döneminde mümkün olabilmıştır (Kayalı, 1985a: 1438-1439).

Tunaya'ya göre, 1908-1918 arasında Meclis'in işleyişini bozan temel değişkenler; sıkıyönetim idaresi, meclis fesihleri ve 1912-1914 yılları arasında işletilen parlâmentosuz dönemde çıkartılan geçici kanunların sürekli hâle getirilerek yürürlükte bırakılması olmuştur (Tunaya, 1988: 8-9). Yasama ve yürütme arasındaki ayırım netleştirilmemiş, hatta bulanıklaştırılmıştır. Örneğin 1917 yılında bir mebus olan Talât Paşa, İTC'nin kararıyla sadrazamlığa atanmış ve bir mebusun sadrazam olması Osmanlı meclis tarihinde bir ilki meydana getirmiştir (Hanioğlu, 2010: 503).

Bu dönemde yaşananların muhalefetin temel argüman havuzuna katkısı, meclisin üstünlüğünü savunmak şeklinde tezahür etmiştir. Bu günden sonra muhalefet, meclisin iç işleyiş kurallarına dair çok hassas davranmış ve meclisin yetkilerinin yürütmede - özellikle tek başlı bir yürütmede - toplanmasının sakıncalarına karşı diken üstünde beklemiştir.

D. İttihat ve Terakki İktidarı Döneminde Devletin Merkezîleşmesi

Bu dönemde iç gümrük vergileri ve sanayi yatırımlarına uygulanan ithal vergisi gibi uygulamalar kaldırılarak millî ekonomi geliştirilmeye çalışılmıştır. 1912 yılında çıkartılan kanunlarla yerli malların kullanımını özendirme çalışmaları yapılmıştır.

1900'lerin başındaki eğitim bütçesi, imparatorluk toprak kayıpları nedeniyle küçülmesine rağmen 1914 yılında altı kat artırılmış, öğrenci ve öğretmen sayısının artışı desteklenmiştir (Akşin, 2011: 81). *Toprak*'a göre, İttihatçıların Osmanlı ekonomisine getirdikleri yeni vizyon, malî açıdan ekonomiye bakan bir perspektif yerine ekonomi politikalarına iktisadî açıdan bakan bir devlet perspektifini yerleştirmelidir. Devlet artık yalnızca vergi toplamak ve bütçede dengeyi sağlamaya çalışmak yerine, ülke ekonomisi üzerindeki makro dengeleri gözetmekte ve bireye girişim yapabileceği bir ortamı hazırlamaya çalışmaktadır (Toprak, 2012: 35).

Değişen yeni vizyonla birlikte, ulusal pazarın bütünleştirilmesi çalışmaları yürürlüğe konulmuş, loncalar kapatılmış ve serbest girişimin önü açılmıştır (Toprak, 2012: 40). I. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından iktisadî ve idarî kapitülasyonlar kaldırılmış, böylece merkeziyetçi politikalara girişilebilmek üzere ilk adım atılmıştır. 1917'de İtibar-ı Millî Bankası kurulmuş ve daha sonra merkez bankasına dönüşmesi vizyonuyla faaliyetlerine başlamıştır (Akşin, 2011: 99). 1916 yılının mart ayında tüm şirketlerin Türkçe defter tutması zorunlu hale getirilerek merkezî bir dil birliği sağlanmaya çalışılmış, bunların yanında korumacı bir millî ekonomi öngören Listçi politikalar⁵³ yürürlüğe konulmuştur. Savaş yılları İTC'nin devletçi ekonomi politikalarını hayata geçirebilmesi için uygun olan zemini hazırlamıştır (Akşin, 1985: 1435). Devletçi ve millî ekonomi politikaları bağlamında, sosyal devlet uygulamaları gündeme gelmiş, demiryolları inşa projeleri oluşturulmuş, limanların millîleştirilmesi gündeme gelmiş, para reformu ve sanayileşme vizyonu fırka programına dâhil edilmiştir (Toprak, 2012: 49). Millî ekonominin gelişmesini sağlayacak kurumların kurulması vizyonu 1916 yılındaki parti kongresinin karar metnindeki maddelerden birini meydana getirmektedir (Tunaya, 1988: 31). Bu yeni vizyon ile sermayenin gayrimüslimlerin elinden Türklere geçişi de organize edilmiştir. Küçük üreticiler bir araya getirilerek anonim şirketler kurulmuş, kooperatifler aracılığıyla da Türk unsur örgütlenerek gayrimüslim ticaret burjuvazisinin fiyatları belirleyebilme ihtimali elinden alınarak kontrol sağlanmıştır (Toprak, 2012: 46).

⁵³ Sanayileşmekte geç kalmış ülkeler için bir öneri niteliğinde olan, dışa kapalı bir ekonomi modeli. Bu modelde devlete ekonomide büyük rol düşmektedir. Devlet doğrudan bir aktör olarak ekonominin çarkları arasında yer almakta ve hayata geçirdiği düzenlemeler yoluyla ekonomiye müdahale ederek yörengiyi belirlemektedir (Toprak, 2012: 45).

Yeni bir taşra teşkilâtı ve belediye yönetimi sistemi geliştirilmiş ve bu ufak değişikliklerle birlikte Türkiye Cumhuriyeti döneminde de yürürlükte kalan uygulamaların kaynağını meydana getirmiştir. Polis, itfaiye ve toplu taşıma teşkilâtları yeniden yapılandırılmıştır. Jandarma teşkilâtı ülke geneline yayılmış ve çeşitli şehirlerde bu teşkilâta personel yetiştiren okullar açılmıştır. Takvim yenilenmiş ve yirmi dört saatlik gün uygulamasına geçilmiştir (Lewis, 2009: 308).

Hukuk alanında ise, Şeriat Mahkemeleri, Adliye Nezaretine bağlanarak hukukî yapıda birlik meydana getirilmiştir. Nikâh kısılması sistemi ile ilgili düzenlemeler yapılmış, kadınlara yeni haklar tanınmıştır. Bunlara ek olarak 1916 yılındaki parti kongresinde lâiklik ilkesi kabul edilmiştir⁵⁴. *Georgon*'a göre, İTC içindeki lâiklik vurgusundaki güçleniş 1916 yılındaki Arap İsyanı ile ilişkilidir. İttihatçılar son Müslüman azınlık da isyan ettikten sonra İslâm'ın araçsal değerini rahatça göz ardı edebilmişlerdir (Georgon, 2006b: 34). İTC iktidarı döneminde, kültürün de tekleşmesine dair merkezî önlemler alınmıştır (Tunaya, 1988: 31). Millî Kütüphane, Millî Arşiv, Millî Musiki gibi kurum ve girişimler bu yolda birer etkinlik olarak ele alınabilmektedir.

Sonuç olarak, tüm bu sayılan değişimler, muhalefet üzerinde bir korku ve tepki yaratmıştır. Bu yüzden muhalefet, adem-i merkeziyet yanlısı ve liberal bir tavır takınmıştır. Ek olarak, keskin ve ani devrimlerdense, süreç içinde evrimden yana olmuşlar, bürokrasinin karşısında halkın yanında izlenimi vermeye özel bir önem atfetmişlerdir.

E. İttihatçıların Son Hamlesi: 1918 Yılında Kurulan Karakol Cemiyeti

İTC önde gelenleri I. Dünya Savaşı'nın sonu yaklaşırken, savaşın neticesindeki yenilgiyi sezdiklerinde cemiyetin geleceğini konuşmak için bir kongre organize etmişlerdir. 1-4 Kasım 1918 tarihinde düzenlenen son İTC Kongresi'nde temel başlık, teşkilâtların sürece nasıl karşılık vermesi gerektiği olmuştur. Ek olarak, Ali Fethi Bey (Okyar) gibi İTC'nin yönetici grubuna muhalif olan İttihatçılar dahi, İttihatçılığın

⁵⁴ Örneğin, eğitimdeki dinî-sivil ayrımının sona erdirilmesi kararlaştırılmış ve Evkâf Nezâretine bağlı olanlar da dâhil olmak üzere tüm okullar Maârif Nezâretine bağlanmıştır (Yağcıoğlu, 1992: 8). Ayrıca adlî yapıda da bu yönde değişiklikler gündeme gelmiş, Şer'i Mahkemeler, Adalet Nezâretine bağlanmıştır. Ayrıca yeni bir medenî kanun yürürlüğe konulmuştur (Toprak, 2012: 49).

bağımsız bir devletin var olabilmesi için yaşatılması gerektiğini düşünmektedir. Neticede, fırkanın isim değiştirerek devamına karar verilmiş ve adı Teceddüt Fırkası olarak değiştirilmiştir. Yeni fırka öncekine kıyasla liberal bir özellik taşımaktadır (Kocaoğlu, 2006: 70).

I. Dünya Savaşı sonrası İTC'nin Enver Paşa, Cemâl Paşa, Talât Paşa, Cavit Bey ve Bahaettin Şakir gibi önde gelenleri yurt dışına kaçmış, diğer üyeler ise, yurt içinde kaçak durumuna düşmüşlerdir. *Tunaya* göre, bu kaçışların iki temel nedeni bulunmaktadır. İlk olarak, İstanbul'da İtilâf Devletlerinin işgal birlikleri bulunmaktadır ve bunlar Osmanlı'daki gayrimüslim azınlık temsilcileriyle zımnen iş birliği yürütmektedirler (Toprak, 2012: 38). İkinci olarak ise, İttihatçılar ülkede bulunmaya devam ettiklerinde, İtilâf Devletleri İTC'nin tehdit oluşturmaya devam ettiğini iddia edebilecektir. Dolayısıyla Anadolu'nun işgaline yönelik çeşitli girişimler için ellerinde güçlü bir bahaneleri bulunacaktır. İttihatçı liderlerin kaçış fikri Kara Kemâl'in bu nedenleri öne sürerek yaptığı ısrarlarına dayanmaktadır (Tunaya, 1989: 566).

İtilâf Devletleri faaliyetlerinin aleyhinde yürüttüğü mücadele sebebiyle, Cemiyet ile birlikte Teşkilât-ı Mahsûsa isimli fedaî örgütünün de yaşam şansı kalmamış ve isim değiştirerek yer altı örgütü durumuna getirilmiştir. İki farklı yer altı örgütü oluşturulmuş, ilk örgüte Enver Paşa tarafından verilen isim Umûm Âlem-i İslâm İhtilâl Teşkilâtı, görev ise, İttihatçı fedailerin İstanbul dışına kaçışlarını sağlamak olarak dikte edilmiştir. Uygulamada ise, örgüt bu görevin yayında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan cephaneliklerinin İtilâf Devletleri'ne teslim edilmemesi ve bunların yurt içinde dağıtılması gibi misyonlar üstlenmiştir. Bu örgütün merkezi Berlin olarak düşünülmüş ve yönetici listesinde Enver Paşanın dışında, Talât Paşa, Bahaettin Şakir, Dr. Nazım gibi isimleri barındırmıştır (Er, 1985: 1128).

Ancak Talât Paşa, bu girişimle yetinmeyerek - belki de artık diğer yöneticilere güveni kalmadığından - Karakol Cemiyeti isimli bir yer altı örgütü kurulmasına ön ayak olmuştur. Talât Paşa ile Enver Paşanın manevî olarak birbirlerinden koptuğu o dönem bilinen bir gerçektir. Ahmet İzzet Paşa, Sultan Vahdettin'e İTC'nin Enver Partisi'nden ve Talât Partisi'nden oluştuğunu ve bunlardan ikincisinin desteklenmesi gerektiğini ima etmiştir (Kocaoğlu, 2006: 23). Talât Paşa, Berlin'e gittikten sonra

İttihatçılara ithafen yazdığı mektuplarda Enver Paşa yerine Mustafa Kemâl Paşanın desteklenmesi gerektiğini açıkça belirtmiştir (Tansu, 2016: 176).

Karakol Örgütü'nün yöneticiliklerine, Kara Vâsıf ve Kara Kemâl uygun görülmüştür. Zira örgüt ismi konusunda da ortak 'kara' sözcüğünden yola çıkılarak ilham alınmıştır (Er, 1985: 1129). Üyeleri arasında Baha Sait, Galatalı Şevket, Yenibahçeli Şükrü, Halil Paşa (Kut), Hüseyin Cahit (Yalçın), Kel Ali (Çetinkaya), Çerkes Reşit, Edip Servet (Tör), Kâzım Özalp, Dr. Lütü Kırdar, Nevzat Tandoğan, Dr. Adnan (Adivar), Hüsamettin Bey (Ertürk), Bahriyeli Şevket, Celâlettin Arif Bey, Çolak Selâhattin (Köseoğlu) Bey, Rauf ve Kâzım Orbay gibi kişilerin isimleri sayılmaktadır. Bu süreçte İsmail (Canbolat) İTC'nin 1918 Kongresi sonrası isim değiştirerek devam kararı aldığından, yeni bir isimle fırka oluşturma telâşındadır (Demirbaş, 2013: 133).

O günlerde iktidarda olan Damat Ferit hükûmeti İttihatçılardan kalan tüm şirketlere el koyulmasına dair kararlar almış ve yıllardır oluşturulmaya çalışılan orta sınıfın tasfiyesine girişmiştir. Böylece orta sınıf da ülke içinde kalan İttihatçılarla iş birliğine girmeye hevesli olmuştur. İstanbul'da yoğunlaşan orta sınıf Karakol Cemiyeti'nin kontrolünde kalırken, Anadolu'daki orta sınıf da Mustafa Kemâl Paşanın Millî Mücadele girişimine doğal bir müttefik olmuştur (Toprak, 2012: 64).

Bu örgüt, hem İttihatçılar hakkında yürütülen soruşturmalara dair istihbarat toplayarak onları korumak hem de Anadolu'daki Millî Mücadele'ye insan gücü sağlamak görevlerini üstlenmiştir. Erzurum Kongresi'nde Rauf Orbay bulunduğundan temsilci göndermeye gerek görmeyen Cemiyet, Kara Vâsıf'ı Sivas Kongresi'ne Karakol Cemiyeti'ni temsilen katılmakla ve Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti (MHC)'nin genel kurulunda bulunmakla görevlendirilmiştir (Tevetoğlu, 1988: 8). Görevlerinin yurt içine yayılmış maddelerden oluştuğu da göz önünde bulundurulduğunda, Karakol Cemiyeti'nin İstanbul'da kurulan bir örgüt olmasına rağmen tüm Anadolu'ya yayılmayı kendisine amaç olarak seçtiği fark edilmektedir. Bu yayılma gücü ve derecesi Mustafa Kemâl Paşanın Müdâfaa-i Hukuk ekibiyle ters düşmelerini beraberinde getirmiştir (Kocaoğlu, 2006: 262).

Daha sonraki süreçte Mustafa Kemâl Paşanın İttihatçı geçmişini kendi kurmakta olduğu hareketinin üzerinden temizlemek için bir girişimde bulunması gerekmiş ve bu sırada Baha Sait'in Paşa'ya sormadan Bolşeviklerle bir anlaşma

imzalaması üzerine Karakol Cemiyeti'ne biçilen ömrün sonuna gelinmiştir. Karakol Cemiyeti, Erzurum ve Sivas Kongreleri tarafından oluşturulan Heyet-i Temsiliye tarafından 1920 yılında lağvedilmiştir. Karakol Cemiyeti'nin dağıtılmasıyla birlikte İstanbul'da Müdâfaa-i Millîye isimli bir teşkilât kurulmuş ancak bu yapı da Mim Mim Grubu⁵⁵ ve Müsellah Müdâfaa-i Millîye Teşkilâtı⁵⁶ olarak ikiye ayrılmıştır (Aydoğan ve Özkan, 2012: 326).

Aslında Mustafa Kemâl Paşa ve Ali Fethi (Okyar) daha 1913 yılında İTC içinde yönetici üçlüye muhalif bir konumda yer almışlardır. Ali Fethi Bey, İTC Genel Sekreterliği yaptığı 1913 yılında İTC'nin sıradan bir siyasî parti olması için bir dizi girişimde bulunmuş ve bu sırada fedailere firkadan ödenen maaşları kesmiş, dolayısıyla Karakol Cemiyeti gibi yer altı teşkilâtlarını oluşturacak kadrolarla Mustafa Kemâl Paşa ve Ali Fethi Beyin arasına daha o günlerde bir soğukluk girmiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2017: 14).

⁵⁵ Karakol Cemiyeti'nin Topkapı şubesinin ardılı olan yapı. Topkapılı Mehmet (Cambaz) ve Hüsamettin (Ertürk) tarafından yönetilen şube. Mustafa Kemâl Paşanın liderliğine bağlı faaliyet yürütmüştür (Aydoğan ve Özkan, 2012: 325).

⁵⁶ Karakol Cemiyeti'nin Üsküdar şubesinin ardılı olan yapı. Yenibahçeli Şükrü ve Tevfik Sükûti tarafından yönetilen şube. Enver Paşa ve eski İTC geleneğine bağlı faaliyet yürütmüştür (Aydoğan ve Özkan, 2012: 325).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1919-1950 ARASINDAKİ SİYASAL GELİŞMELER

I. BİRİNCİ MECLİS: BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN KURULMASI

1918 yılında İTC iktidardan kısmen düşmüş olmakla birlikte ılımlı bir İttihatçı olan Ahmet İzzet Paşa kabinesi Sultan VI. Mehmet Vahdettin tarafından onaylanmıştır. Ancak 21 Aralık 1918'de yine Sultan'ın emriyle Meclis feshedilmiş ve anayasada fesihten dört ay sonra seçimler öngörülümüşse de bu madde uygulanmamıştır. Yedinci maddenin uygulanmamasına sebep olarak, ülke topraklarının bir kısmının işgal altında olması ve bu bölgelerden mebus çıkartılamaması durumunda uluslar arası hukuk önünde toprakların kaybedilmiş olduğunun tescil edileceği öne sürülmüştür (Koçak M. F., 2018: 197).

Meclissiz kalan imparatorlukta yerel komiteler oluşmuş ve kendi sahalarında idarenin devamını sağlamışlardır. Bu dağınık görüntü Erzurum ve Sivas Kongreleri'ndeki cemiyetleri birleştirme kararlarıyla son bulmuştur. Yerel meclislerin Müdâfaa-i Hukuk çatısı altında birleştirilmesi ve Anadolu'da bir yasama örgütünün de facto şekilde meydana getiriliyor olması İstanbul'daki hükûmeti ürkütmüş ve 1919 yılında seçimlerin yapılması kararını almaya zorlamıştır. Dolayısıyla 'günümüz Türkiye'si' olarak adlandırılabilen bir seçim bölgesinden elde edilen oylarla son Meclis-i Mebûsan meydana getirilmiştir. MHC adına Meclis'te Felâh-ı Vatan isimli bir grup teşkil edilmiş ve Ankara ile sürekli irtibatla tutulmuştur (Tunaya, 2016: 38). Seçimler geleneksel iki dereceli usûle göre icra edilmiş ve sonuç olarak 12 Ocak 1920'de Meclis faaliyete geçmiştir (Goloğlu, 2014: 47).

A. İstanbul'un İşgali ve Meclis-i Mebûsanın Kapatılması

Seçimlerin yapılması ve Meclis'in açılmasına giden süreç büyük oranda Ali Rıza Paşa kabinesi dönemine rastlamaktadır. Ali Rıza Paşa kabinesi döneminde Anadolu'daki MHC ile diyalog geliştirilmiş ve resmî olarak muhatap alınmıştır. ılımlı bir kabinenin görevde olmasının getirdiği fırsatlar sonucunda seçimleri büyük oranda

MHC adayları kazanmış ve bu durum doğrudan Meclis'in aldığı kararlara yansımıştır⁵⁷ (Tunaya, 2016: 14).

Ancak büyük oranda MHC adaylarının kazanmış olmasından bu mebusların Mustafa Kemâl Paşayla bütünüyle emir komuta ilişkisi içinde olduğu anlamı çıkartılmamalıdır⁵⁸. Zira Mustafa Kemâl Paşa, Meclis-i Mebûsandaki grubun isminin MHC olmasını ve kendisinin de Meclis Başkanı seçilmesini istemiş - süreç içinde Meclis Başkanlığına Paşa'nın gelecekteki muhalifi Celâlettin Arif Bey seçilmiştir - fakat bu istekleri gerçekleştirilmemiştir⁵⁹. Bu nedenle Rauf (Orbay) Bey ile Mustafa Kemâl Paşa arasına soğukluk girmiş ve Meclis'te bulunan mebuslar korkaklıkla suçlanmıştır⁶⁰ (Tunçay, 1981: 39). Rauf Bey, Mustafa Kemâl Paşaya kendisinin İstanbul'da olmamasından dolayı başkanlığını mebuslara onaylatamadığını bildirmiştir. Ancak aldığı yanıtta Paşa'nın bu görevi üstlendikten sonra istifa edebileceği belirtilmiş, zira önemli olanın Ankara'daki Millî Mücadele'cilerin ülke çapındaki saygınlığının kanıtlanması olduğu vurgulanmıştır (Goloğlu, 2014: 62).

Ünlü İttihatçı Kara Vâsıf Bey Sivas'tan, Dr. Rıza Nur da Sinop'tan mebus seçilerek Meclis'e girebilmiştir⁶¹ (Goloğlu, 2014: 51). Seçilen mebusların geçmişteki kimliklerinin etkisiyle, İstanbul mebusluğuna seçilen Lütfi Fikri Bey bu sürecin bir 'İttihatçı komplosu' olduğunu öne sürerek seçimlerin hemen ertesinde istifa etmiştir (Demirel A., 2010: 46).

1920 yılının ocak ayında faaliyete geçen Meclis, 28 Ocak 1920'de Mîsâk-ı Millî'yi kabul etmiş, 18 Mart 1920 günü Meclis-i Mebûsanın İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi üzerine ağnam vergisini tartıştığı sırada alınan bir karar ile tatil edilmiştir. Mebuslar arasında tehlikeli görülenler Malta'ya sürülmüşlerdir. Sultan Vahdettin ise, bu askıya alınma durumunu devam ettirmemiş ve 11 Nisan 1920 tarihinde Meclis'i feshetmiştir. Meclis-i Âyan üyelerinin maaşları ise, 1922 yılına

⁵⁷ MHC doğrudan aday göstermemiş, ancak seçilmesi umulan adaylara perde arkasından destek verilmiştir (Demirel A., 2010: 44).

⁵⁸ Bu arada Mustafa Kemâl Paşanın kendisi de Erzurum bölgesinden ilk sırada mebusluğu elde etmiştir (Demirel A., 2010: 70).

⁵⁹ Mustafa Kemâl Paşanın isteğine rağmen Sultan VI. Mehmet Vahdettin'in Meclis'e, gönderdiği mektupta geçen bir ifadeye atıfla, grubun adı Felâh-ı Vatan olarak seçilmiştir (Goloğlu, 2014: 61).

⁶⁰ İstanbul'a mebus olarak giden Rauf (Orbay) Beyin yerine Heyet-i Temsiliyeye İsmet Paşa katılmış ve Ankara'da sevinçle karşılanmıştır (Goloğlu, 2014: 56).

⁶¹ Dr. Rıza Nur, Meclis dağıldıktan sonra Ankara'ya giderken dahi Mustafa Kemâl Paşa tarafından şüphe ile karşılanmış ve gözaltına alınmıştır (Goloğlu, 2014: 141). Ahrar ve HİF'in üyeliğini yapmış bir mebusa karşı Mustafa Kemâl Paşanın taşıdığı şüpheyi göstermesi bakımından ilginç bir örnek olmaktadır.

kadar İstanbul hükûmeti tarafından ödenmeye devam etmiştir (Koçak M. F., 2018: 203).

Birleşmiş MHC ise, Mustafa Kemâl Paşanın emriyle Anadolu'da bir Meclis kurulması için harekete geçmiştir. Meclis için gönderilen emirde, ilk olarak 'kurucu meclis' ifadesi kullanılmışsa da bu ifade daha sonra 'olağanüstü yetkilere sahip bir meclis' ifadesiyle değiştirilmiştir⁶² (Aydoğan ve Mahmutoğlu, 2013: 114). Ayrıca, bu yeni toplanacak mecliste İstanbul'daki Meclis-i Mebûsan üyelerinin kendiliğinden Büyük Millet Meclisi (BMM) üyesi kabul edileceği belirtilmiştir. Zira Meclis-i Mebûsanın Meclis Başkanı Celâlettin Arif Bey, henüz İstanbul'daki Meclis dağılmadan önce, Meclis'in kapatılması durumunda Anadolu'ya geçerek Meclis'i orada toplantıya çağıracağını bildirmiştir (Tunaya, 2016: 38).

Meclis yalnızca eski Meclis-i Mebûsan üyelerinden meydana getirilmemiş, 1920 yılında yapılan seçimlerle mebusluğun ikinci meşru kaynağı oluşturulmuştur. Son olarak ise, yurt dışına sürgüne gönderilmiş olan kimi isimlerin BMM üyeleri arasına eklenmesine izin verilmiş ve böylece üçüncü kaynak da ortaya çıkmıştır (Koçak M. F., 2018: 204).

Seçimler iki dereceli olarak öngörülmüş ve adaylık serbest bırakılmıştır. Her cemiyet veya fırkadan adaylar seçime kabul edilmiş ve kritik bir dönemden geçen BMM'nin meşruiyeti de artırılmaya çalışılmıştır. Ek olarak adayların arasında bir ayırım yapılmamış ve hizipçiliğe engel olmaya çalışılmış, bu yolla İstanbul hükûmeti tarafından propaganda malzemesi olarak kullanılan İttihatçılık suçlamasından kurtulmak amaçlanmıştır (Tunaya, 2016: 59).

Seçimler sonucunda mazbatalarını alan 252 mebus, İstanbul'dan gelen 92 mebus ve sürgünden kurtulan 14 mebusun da eklenmesiyle, 337 üyenin bulunduğu Birinci Meclis faaliyetine 23 Nisan 1920'de başlamıştır (Tunaya, 2016: 50). İstanbul'un işgaliyle yarım kalan ağnam vergisi görüşmeleri devam ettirilerek, adeta Meclis-i Mebûsanın devamı niteliğinde olduğu vurgulanmış ve dolayısıyla Birinci Meclis'in kanunlaştırdığı ilk karar da bu vergi yasası olmuştur. 24 Nisan'da alınan bir kararla da Kânûn-ı Esâsî'nin yürürlükte olduğu ilân edilmiştir (Koçak M. F., 2018: 204).

⁶² Mustafa Kemâl Paşa tarafından gönderilen emirlerdeki 'kurucu meclis' tabirine Kâzım (Karabekir) Paşa ve - İkinci Grup'ta yer almış olan - Selâhattin (Köseoğlu) Bey itiraz etmişlerdir (Demirel A., 2010: 74).

B. Eski İttihatçıların Durumu

Eski İttihatçıların bir kısmı Müdâfaa-i Hukuk içinde yer almışlarsa da, Mustafa Kemâl Paşanın ekibiyle hiçbir zaman anlaşmamışlardır (Tunaya, 2016: 176). İTC resmî olarak lağvedilmiş olmasına rağmen tamamen yok olmuş değildir. Henüz Birinci Meclis oluşturulmamışken dahi, Sivas Kongresi'nde toplanan temsilcilerin ilk üç günü tamamen İttihatçılık ve onun reddinin sağlam gerekçelere dayandırılması ile meşgul olarak geçmiştir (Güneş, 1997: 46).

Ayrıca İstanbul'dan ümidi kesmiş gibi görünüp Anadolu'ya silâh ve direnişçi kaçırmaya devam eden İTC, bir yandan da siyasal taleplerinden vazgeçmemiş iktidarı yeniden elde etmek adına mücadelesini sürdürmüştür⁶³. Bir dönem İttihatçılarla beraber yürümüş ancak artık İTC bünyesi dışında bir hareket meydana getirmeye çalışan Mustafa Kemâl Paşa ve Ali Fethi Bey gibiler ise, gazeteler yoluyla toplumu Millî Mücadele'ye ve sonrasında cumhuriyete hazırlamaya çalışmaktadırlar (Demirel A., 2010: 18).

İttihatçıların yurt dışına kaçmayan liderlerinden Kara Vâsıf Bey, Alaşehir Kongresi sürecinde tüm bölgesel direniş örgütlerini tek çatı altında toplamakla görevli 'umum kumandan' tayin edilmiştir (Demirel A., 2010: 26). Ayrıca Karakol Cemiyeti 1919'da bir nizamname bastırıp ordu birliklerine göndermiş ve varlığını duyurmuştur. Mustafa Kemâl Paşa tarafından açıkça liderlik mücadelesine girildiği şeklinde yorumlanan bu faaliyet, Müdâfaa-i Hukuk Kongreleri'nin karar metinlerini halka da dağıtmak yoluyla tereddüde mahal vermeden aşılmaya çalışılmıştır (Demirel A., 2010: 30). Bunun üzerine Alaşehir Kongresi'nde bahsedilen umum kumandan vasfı, Sivas Kongresi'nde geri alınmıştır (Demirel A., 2010: 32). *Kongar*'ın tezine göre, İTC, CHF'ye dönüşen grubu büyük oranda kendi bünyesinden çıkartmış olsa da, henüz Karakol Cemiyeti döneminde dahi resmî ideolojinin dışında yer almış ve dolayısıyla da önce yer altına itilmiş, daha sonra saf dışı bırakılmıştır.

Zürcher'e göre, Karakol Cemiyeti ile MHC arasındaki mücadele İttihatçı direnişçilerin bir iç çekişmesidir. Dolayısıyla mücadele iki hareketin çekişmesinden

⁶³ İttihatçıların stratejisi kendi isimlerini geri plânda tutarak direnişi tüm halka yaymak ve hareket başarıya ulaştığında tekrar kendi isimleriyle iktidara gelmektir (Demirel A., 2010: 27).

ziyade, üzerinde uzlaşıya varılmış olan tek bir bağımsızlık mücadelesinin İttihatçıların hangi hizbi tarafından yönetileceği üzerinedir (Zürcher, 1987: 132).

İzmir İstiklâl Mahkemesi'nin 'üç Ali'sinden' biri olan Kılıç Ali ve Topçu İhsan 1922 yılında MHC'nin İstanbul şubesini teftiş bahanesiyle şehre gitmiş ve ilginç şekilde Kara Kemâl'le de görüşmüştür. Ankara'nın temsilcileri bu görüşmede Kara Kemâl'in teklifiyle Mustafa Kemâl Paşa taraftarları ile İkinci Grup üyelerini uzlaştırma pazarlığı gerçekleştirmiştir (Zürcher, 2003: 43). İstanbul'da güçlü bir muhalefetin barınması, çevre öğelerinin aslında Saray'ın dışında kalan başkent topraklarına da hâkim olduğunu iddia eden *Mardin*'in görüşlerini desteklemektedir. İstanbul, çelişkili şekilde hem İTC'nin merkezini hem de çevrenin odağını oluşturmakta ve dolayısıyla Mustafa Kemâl Paşaya her iki koldan muhalefetin karargâhını meydana getirmektedir.

1. Karakol Cemiyeti ve Dokuz Umde: Radikal İttihat ve Terakki

İTC, 1918'deki son kongresinde, radikal devrimcilikten liberalliğe doğru bir kayma sergilemiştir (Akşin, 1985: 1435). Bu kayma ilerleyen yıllarda Karakol Cemiyeti tarafından açıklanacak olan 'Dokuz Umde' isimli programlarında gözlemlenebilmektedir. Cemiyetin kendisini 1920 yılının nisan ayında feshettiğini düşünen araştırmacılar bulunmakla birlikte (Hanioğlu, 2001: 483), genel kanıya göre bu örgütün tasfiyesi 1926'da İzmir Suikastı sonrası kurulan İstiklâl Mahkemeleri ile gerçekleşmiştir. Karakol Cemiyeti, Bakû'de teşkilâtlanan Enver Paşayla ilişki kurmuş ve maddî yardımda bulunmuştur. Karakol, Enver Paşanın İTC'yi diriltmeye çalıştığı 1921 Batum Kongresi'ne⁶⁴ Yenibahçeli Nail⁶⁵, Dr. Nazım gibi isimlerle katılım sağlamıştır (Tunaya, 1989: 589).

Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasına giden süreçte, 1922'de Cavit Beyin evinde toplanan Cemiyet, Mustafa Kemâl Paşanın kendi 'Dokuz Umde' ilânına karşı kendi oluşturdukları 'Dokuz Umde' isimli programlarını yayınlamışlardır (Hanioğlu, 2001: 483). Bu Dokuz Umde, liberal fikirleriyle tanınan eski İttihatçı

⁶⁴ Kongre İTC adına tertiplenmiştir ki bu 1918'den sonraki dönemde İttihat ve Terakki adını taşıyan ilk toplantıdır (Zürcher, 2003: 40).

⁶⁵ Eskişehir İTC sekreteri, Trabzon'daki Teşkilât-ı Mahsûsa'nın komutanı, Enver Paşa yurtdışına çıktıktan sonra ise, Paşa'nın temsilcisi rollerini üstlenmiştir (Zürcher, 2003: 39).

Maliye Nazırı Cavit Bey tarafından hazırlanan bir taslağa sahiptir ve programın kendisi de liberal maddeler içermektedir, ancak önceki İttihatçı tavidan farklı bir duruş ile dikkat çekmekte, Kara Kemâl'in korporatizm fikirlerinden herhangi bir örnek bulunmamaktadır (Zürcher, 2005f: 248). Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey de Karakol Cemiyeti'nin üyelerindendir ve uzun yıllar liberal fikirlerin Türk muhalefesindeki etkili kalemlerinden birisi olmuştur (Avan, 2015: 39).

İlk maddesinde belirttiği üzere bu program 'radikal' bir siyasî fırka olarak İTC'yi yaşatmayı amaçlamaktadır ve bu 'radikal' İTC 'bütün hürriyetlere' taraftardır. İTC, programın 5. maddesinde yeni bir anayasa yapmayı ima ederek şeriattan ayrılan maddelerin ıslahı ile meşgul olmayı vadetmiştir. Programın 2. maddesinde geçen 'münhasıran' ifadesi savcı tarafından 1926 İstiklâl Mahkemeleri sürecinde kullanılmış ve 'hâkimiyet münhasıran millettir' ifadesinin ne olduğu doğrudan Cavit Bey'e sorulmuştur. 'Özellikle millete ait' olduğu ifadesinin Mustafa Kemâl Paşa hakkında bir eleştiri taşıdığı düşünülmüş olması muhtemeldir (Yüksel, 1962-1963: 236). 3. maddede yasama, yürütme ve yargı ilişkileri açısından kuvvetler ayrılığı prensibinin gerekliliği belirtilmiştir. 4. maddede ise, meclis yapısı ve seçim uygulamasına değinilmiş, çift meclis ve tek dereceli seçim talep edilmiştir. 6. madde hükûmetin merkezinin İstanbul'da olması gerektiğini belirtmiş ve Ankara'daki hükûmetçe olumsuz karşılanacağı kesin sayılabilecek ilginç bir girişim meydana getirilmiştir. 7. maddede vatandaşların hepsinin eşitliğinin bir vatanî görev olduğu belirtilmiş ancak aynı maddeye göre, İttihatçılığa düşman olan kesimler bu birlikteliğin istisnasını meydana getirmiştir. 8. maddeye göre, 'kuram ve hayal' peşinde koşmadan icraat üreten bir hükûmetin kurulması gerekmektedir. Aynı maddeye göre, memleketin bütün sınıf ve fertleri arasında uyum tesis edilmeli, 'hırslar' ve istekler yatıştırılmalıdır (Tunaya, 1989: 643)⁶⁶.

İzmir Suikastı olayından sonra kurulan İstiklâl Mahkemeleri'nde on dört İttihatçı idama mahkûm edilmiştir. Bu mahkûmiyet kararlarından dört tanesi uygulanmış, Dr. Nazım, Cavit, Hilmi ve Yenibahçeli Nail Beyler idam edilmiştir. Cavit Bey ve Dr. Nazım Beyin evlerinde birkaç kez toplanılarak oluşturulan bu

⁶⁶ Tam metin için bkz: Tunaya, T. Z. (1989). *Siyasal Partiler: İttihat Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* (Cilt 3). Hürriyet Vakfı Yayınları.

İttihatçı Dokuz Umde 1926 yargılamalarının da temelini oluşturmuş, umdelerin TCF'nin programını meydana getirdiği iddia edilmiştir (Erman, 1971: 100).

2. İttihatçıların Dergi ve Gazete Aracılığıyla Muhalefeti

İttihatçılar 1922-1925 yılları arasında Tanin gazetesi üzerinden fikirlerini beyan etmeye devam etmişlerdir. Gazete, cumhuriyetin ilânına ve hilâfetin kaldırılmasına karşı olan yazılarıyla öne çıkmış ve Millî Mücadele'ye mesafeli olmuştur (Koçak C., 2005: 247). Gazeteyi çıkartan Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, sonraki süreçte İsmet Paşanın destekleriyle önce çeşitli bürokratik görevler üstlenmiş, sonra CHP mebusu olarak 1938 yılında -Mustafa Kemâl Paşanın ölümü sonrası- Meclis'e girmiştir (Koçak C., 2005: 250).

Fikir Hareketleri dergisi ise, İTC çizgisinin muhalefetini yansıtmakla birlikte Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey tarafından 1933-1940 yılları arasında çıkartılmıştır. Yalçın, 1938 yılındaki yazılarında dahi İttihatçılığı övmekten vazgeçmemiş, İTC'nin, cumhuriyetin kuruluşunu önce kendi girişimleri daha sonra da içinde bulundurduğu kadroların Millî Mücadele yıllarındaki yardımlarıyla desteklediğini iddia etmiştir (Koçak C., 2005: 246).

Yalçın'ın dergideki yazıları büyük oranda otoriter yönetimlerin eleştirisi, teşebbüs hürriyeti ve liberalizm üzerinedir. Yalçın, liberal parlâmentarizmin diktatörlük ve kişisel yönetimler karşısındaki üstünlüklerini vurgulamıştır. İTC muhalefetinin susmasından sonra tek parti döneminde de Yalçın liberalizm bayraktarlığı yapmaya devam etmiştir (Avan, 2015: 41). Ancak Tanin gazetesindeki çizgisini Fikir Hareketleri dergisinde devam ettirmemiş olduğu da aşikârdır. İttihatçıların Tanin gazetesi ve diğer İstanbul basını TCF'nin muhalefet sürecinde Rauf Bey ve dolayısıyla TCF'yi de desteklemiştir (Zürcher, 2003: 79).

C. Birinci Meclis'te Ayrışma: Birinci ve İkinci Grup

Birinci Meclis'in kurulması bütünüyle pürüzsüz süreçlerden geçerek gerçekleşmemiştir. Örneğin, boş kalan İstanbul mebusluğu için 1921 yılında bir ara seçim yapılmış, İstanbul'daki Müdâfaa-i Millîye örgütüne gelen ilk emirle

Yenibahçeli Şükrü desteklenmiş, fakat ilerleyen aylarda emir değiştirilmiş ve kendisine mazbata teslimi yapılmadan, yerine Sakallı Nurettin Paşanın seçilmesi istenmiştir. Karakol Cemiyeti'nin ardıllarından biri olan Mim Mim Grubu'nun, Yenibahçeli Şükrü'nün seçilmesine karşı çıkmak için ortaya attığı iddia kendisinin ve onu destekleyenlerin Enver Paşa taraftarlığı ve yakınlığı olmuştur (Aydoğan ve Özkan, 2012: 331). Görüldüğü üzere, Meclis'in meydana getirilmesi aşamasında dahi Ankara ile eski İttihatçıların arasında bir çekişme bulunmaktadır.

İkinci Grup isimli meclis içi muhalefette yer almış ve 1926'da İzmir Suikastı davası sonucunda idam edilmiş olan Lazistan Mebusu Ziya Hurşit Meclis'teki konuşmasında Yenibahçeli Şükrü'nün mebusluğunun onaylanması gerektiğini belirtmiştir. Aynı şekilde İkinci Grup içerisinde yer almış olan Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey ve Kütahya Mebusu Cemil Bey, Yenibahçeli Şükrü'nün mebusluğunun onaylanmasını teklif etmiştir. Sonuç olarak Yenibahçeli Şükrü Beyin mebusluğu onaylanmış ve meclis çalışmalarında İkinci Grup'un üyesi olmuştur (Aydoğan ve Özkan, 2012: 338-339).

Birinci Meclis, literatürde radikal cumhuriyetçi Birinci Grup ve saltanatçı/hilâfetçi İkinci Grup arasındaki mücadeleye sahne olmuş gibi aktarılmaktadır. Örneğin *Kongar*, gelenekçi-liberallerin İkinci Grup'u meydana getirdiğini ve bu grubun hilâfet/saltanat savunusu uğruna ulusal bağımsızlığı gözden çıkartabildiğini iddia etmektedir (Kongar, 2004: 360). *Demirel* ise, bu görüşe karşı çıkmakta ve bu grubun içerisinde muhafazakârların olduğunu kabul etmekle birlikte, İkinci Grup'un birçok liberal fikrin altında da imzası olduğunu belirtmektedir. *Demirel*'e göre, aslında tartışma, yürütmenin üstünlüğüne dayanan bürokratik anlayış ile yasamanın üstünlüğüne dayanan liberal anlayış arasında yaşanmaktadır (Demirel A., 2005: 167).

Mardin'in çevre ögeleri olarak adlandırdığı kesimin ilk muhalif hareketi ise, böylece ortaya çıkmış gözükmektedir. Zira İkinci Grup tasfiye edilmiş memurlardan - halk ulemasının muhalefete katılmasında bu tasfiye edilme sürecinin olduğu hatırlanmalı - ve topraktan gücünü alan eşraf sınıfından oluşmuştur. Çevre ögelerinin bir temsilcisi olduğundan, doğal olarak dinî söylem benimseyen, halkın sözcüsü olduğunu iddia eden, adem-i merkezîyetçi ve liberal bir tavır sergilemesi normal gözükmektedir. *Berkes*'in fikirleriyle uyumlu şekilde, dünyevîleşme sürecinden zararlı

çıkan ulema, topraktan güç elde eden kesimlerle din şemsiyesi altında bir birliktelik meydana getirmiştir. *Timur*'a göre de Mustafa Kemâl Paşanın karşısındaki muhalefet İTC kalıntılarının, ulemanın ve köylü sınıfının ortaklığı olarak tarif edilmektedir. İkinci Grup, *Kongar*'ın fikirleri bağlamında değerlendirildiğinde ise, teknolojik açıdan henüz toplum değişmediğinden, İkinci Grup tabandan yoksun bir hareket olarak değerlendirilmektedir. Zira sanayileşme tamamlanmamış ve sermaye birikimi yeterli ölçüde gerçekleşmemiştir. Bu nedenle Birinci Grup, ideolojik olarak değişmeyi zorlayan taraf olmuştur. Birinci Grup'un ideolojik olarak hayata geçirdiği lâiklik yönündeki adımlar, *Kongar*'ın 'İslâm'ın meşruluk kaynağı olmaktan çıkması ve Müslümanlığın bir ideoloji olarak belirmesi' olarak tanımladığı süreci başlatmış görünmektedir. *Keyder* ise, bürokrasinin bu dönemdeki alternatifsizliğini vurgulayarak, Birinci Grup'un başarısının anahtarını sunmuştur.

1. İkinci Grup'un Kuruluş Süreci

Birinci Meclis'in tamamen homojen bir yapıda olmadığından yukarıda bahsedilmiştir. Mustafa Kemâl Paşa 1921 yılında kendi grubunu meydana getirdiğinde, iç tüzükte saltanat ve hilâfete yer ayırmamış ve durum diğer mebuslardan tepki çekmekte gecikmemiştir. Hoşnut olmayanlar da kendi aralarında birleşerek 1922 yılının temmuz ayında İkinci Grup'u meydana getirmişlerdir. *Avan*'a göre, Meclis göz önüne alındığında Birinci Grup'a kıyasla İkinci Grup liberalizmin temsilcisi olarak gözükmektedir (Avan, 2015: 38).

Grubun kuruluş iddiası Mustafa Kemâl Paşanın kişisel egemenlik tesis etmesine engel olmak şeklinde ifade edilmektedir (Aydoğan ve Mahmutoglu, 2013: 116). İkinci Grup'un liderlerinden Celâlettin Arif Beyin Mustafa Kemâl Paşayla görüş ayrılıkları açıkça bilinmektedir. Kâzım (Karabekir) Paşa bir süre Celâlettin Arif Beyi Erzurum valiliği ve çift meclis⁶⁷ gibi önemli konularda desteklemiş ancak daha sonraki faaliyetleri nedeniyle bu desteğini geri çekmiştir (Gülsoy, 1993: 247).

İkinci Grup bir muhalefet odağı olarak geçmekle birlikte herhangi bir iktidar mücadelesi yürüttüklerinden söz edilememektedir. Zira İcra Vekilleri Heyeti zaten

⁶⁷ Kâzım (Karabekir) Paşa da çift meclisi savunanlardan birisidir, ancak teklif Mustafa Kemâl Paşa tarafından reddedilmiştir (Tunaya, 2016: 183).

görevdedir ve boşalan her vekillik için bizzat Meclis Başkanı tarafından bir aday gösterildiğinden herhangi bir muhalifin icra heyeti adayı/üyesi olabilmesi zor gözükmemektedir. Meclis tarafından tek tek adayların gösterildiği aksi durumda da muhalefet olan tarafın doğal olarak sayıca az olması icra heyeti üyesi çıkartabilmelerini ihtimal dışı bırakmaktadır. İkinci Grup kendisine bir başkan ve bir grup ismi bulmakta dahi zorlanmıştı⁶⁸ (Güneş, 1997: 8).

Demirel'e göre İkinci Grup'un yedi kurucusu bulunmaktadır (Demirel A., 2005: 172). Grubun önde gelenleri arasında Celâlettin Arif Bey, Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, Ali Şükrü Bey ve Selâhattin (Köseoğlu) Bey gösterilmektedir. Özellikle Hüseyin Avni Bey, Birinci Meclis'deki liberalizm savunucuları arasında dikkat çeken bir figürdür. Konuşmaları büyük oranda halk egemenliği⁶⁹, yasamanın üstünlüğü, kişi hak ve özgürlükleri, kanun hâkimiyeti ve hukukun üstünlüğü gibi konularda yoğunlaşmaktadır (Avan, 2015: 40).

a. Meclis Başkanlığı Seçimi: Celâlettin Arif Beyin Adaylığı

Osmanlı İmparatorluğu'nun son meclisinin başkanı, İkinci Grup'un da önde gelen mebuslarından biri olan Celâlettin Arif Bey zannedilenin aksine Mustafa Kemâl Paşa karşısında Meclis Başkanlığına aday olmamıştır. Meclis Başkanlığının yanında bir de Meclis İkinci Başkanı -reis-i sâni- seçimi yapılmış ve bu iki başkan aynı pusulada oylanarak birlikte seçilmiştir. Meclis Başkanlığına Mustafa Kemâl Paşa 110 oy ile getirilirken, aynı pusulada İkinci Başkanlığa Celâlettin Arif Bey 109 oyla seçilmiş ve birlikte göreve başlamışlardır (Tunaya, 2016: 88).

Celâlettin Arif Bey, biraz da ilginç bir şekilde Meclis'teki ilk beyanatlarında yasama ve yürütmeyi bağlayan kuvvetler birliğinin taraftarı sözler sarf etmiş, daha sonra 1921 Anayasası görüşmelerinde bu fikirlerinin tam aksi istikâmette icraat ve fikir beyanlarında bulunmuştur (Tunaya, 2016: 94).

Birinci Meclis, ilk Meclis Başkanını ve İcra Vekillerini meclis üyeleri arasından tek tek aday gösterme usûlüyle seçmiştir. 4 Kasım 1920'de ise, bir kanun çıkartılarak bu uygulamaya son verilmiş, İcra Vekilleri Meclis Başkanının göstereceği

⁶⁸ Hüseyin Avni Bey kendisine yöneltilen İkinci Grup'un lideri olduğu iddiasını, grubun bir lideri olmadığını anlatan konuşmasıyla yalanlamıştır (Güneş, 1997: 187).

⁶⁹ *Demirel'e* göre, saltanata karşı çıkacak kadar halk egemenliği taraftarıdır (Demirel A., 2005: 173).

adaylar arasından seçilmeye başlanmıştır (Demirel A., 2005: 168). Aşağıda da bahsedildiği üzere, bu değişiklik en fazla tepki çeken konulardan birisini meydana getirmektedir.

b. 1921 Anayasası'ndaki Kuvvetler Birliği

Birinci Meclis, yürütme ve yasama erklerini bünyesinde toplamasının yanı sıra, yargı erkinin de sahibi konumundadır⁷⁰. Mebuslar bir araya gelerek İstiklâl Mahkemeleri gibi çeşitli yargı mekanizmaları kurabilmişler ve diğer mahkemeler tarafından verilen kararları kaldırma gibi uygulamalar vasıtasıyla yargı mercilerine hâkimiyetlerini resmîleştirmişlerdir. Meclis bu yetkilerini kanunlar yoluyla yapabildiği gibi kararlar yoluyla da yapabilmektedir (Demirel A., 2005: 167; Tunaya, 2016: 98).

Demirel'e göre, İkinci Grup yalnızca İstiklâl Mahkemeleri'ne karşı çıkmakta, ilkesel olarak yargı erkinin kuvvetler birliğine dâhil olmasına karşı görünmemektedir. Zira Hüseyin Avni Bey, kuvvetler birliği ile ilgili konuşmalarında, Meclis'in gücünün sınırının ve sonunun olamayacağını, bunu sınırlandırmak isteyen vatan haini ilân edilme ihtimali olduğunu belirtmiştir (Demirel A., 2005: 175). Bu konunun İkinci Grup açısından bir ikilem meydana getirdiği iddia edilebilir gözükmemektedir. Zira İkinci Grup'un Meclis'teki söylemleri kuvvetler birliğinin sonlandırılmasına yönelik olmuştur.

2. İkinci Grup ve İttihat-Terakki İlişkisi

Tunaya, İkinci Grup'un genel olarak İttihatçılardan meydana geldiğini düşünmektedir ve bu grup Enver Paşanın Anadolu'ya geçmesi konusunda da destekçi pozisyonunda olmuştur (Tunaya, 1989: 587). Bu düşünce İzmir Suikastı davalarında mahkeme üyeleri tarafından da değerlendirilmiş ve İkinci Grup, TCF gibi oluşumların doğrudan İttihatçı birer nifak olduğu ifade edilmiştir (Tunaya, 2016: 192). Hüseyin Avni Bey Meclis'teki konuşmalarında da 1876 Meşrutiyetini ve meşrutiyeti ilân eden

⁷⁰ Meclis'in doğal olan yasama yetkisinin yanında yürütme yetkisini de bünyesinde barındırmasına neden olarak, yürütmenin başı olan Padişah ve Halife'nin İstanbul'da işgal altında olması ve dolayısıyla gelip Meclis'in başına geçmesinin mümkün olmaması gösterilmiştir (Tunaya, 2016: 101).

kadroların vatanperverliğini hürmetle anmıştır. *Kayalı*'ya göre, Birinci Meclisteki muhalefetin İttihatçı geleneği temsil eden konuşmaları bununla da sınırlı değildir (Kayalı, 1985b: 1163). İkinci Grup'un üyelerinden Trabzon mebusu Hafız Mehmet de Enver Paşa taraftarları arasında yer almaktadır ve bu kişi İzmir Suikastı davası sonucunda idam edilenler arasındadır (Zürcher, 1987: 233).

İTC ile Bolşevizm arasında bir yakınlaşmanın olduğu iddia edildiği sırada Birinci Meclis'teki İkinci Grup, bu fikre uzak gözükmemektedir. Örneğin, Hüseyin Avni (Ulaş) Bey Bolşevizmi zehirli bir din olarak görmektedir (Güneş, 1997: 133). Ancak Hüseyin Avni Beyin de mebusu olduğu Trabzon ise, İttihatçıların o dönemki karargâhı olarak bilinmektedir⁷¹ (Güneş, 1997: 163). Enver Paşayı destekleyen Trabzon MHC, Halk Fırkası'nın (HF) Trabzon şubesini meydana getirme konusunda da açıkça direnç göstermiştir (Zürcher, 2003: 46).

Ancak İTC-Karakol-Bolşevik ilişkisine dair olarak öne sürülecek çeşitli örnekler de bulunmaktadır; İkinci Grup üyesi ve Karakol Cemiyeti önderlerinden Kara Vâsıf Bey, 1920 yılında İttihatçı Baha Sait tarafından -Birinci Meclis adına- Bolşeviklerle imzalanan bir anlaşmayı Mustafa Kemâl Paşaya iletmiş ve Karakol Cemiyeti'nin Ankara'daki Meclis adına vekâleti üstlendiği iddiasını içeren bu görüşme Mustafa Kemâl Paşanın yoğun tepkisiyle karşılaşmıştır⁷² (Goloğlu, 2014: 263). İkinci Grup'tan Mustafa Lütfi Bey de, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Neriman Nerimanov'la yakın arkadaş olduğunu Meclis'te açıklamıştır (Goloğlu, 2014: 277).

Güneş, İkinci Grup'un kurulma sürecinde İttihatçıların Malta'daki sürgünden kaçmasına İngilizler tarafından göz yumulduğu iddiasından bahsetmektedir. İkinci Grup'tan Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey de grubun büyük çoğunluğunun eski İttihatçıları olduğunu belirtmektedir (Güneş, 1997: 182). Karakol Cemiyeti'nden Kara

⁷¹ İTC'nin Trabzon şubesi Enver Paşayı yurda geri getirmeye çalışmış, bu girişimin başındaki Yahya Kâhya, Mustafa Kemâl Paşanın muhafız alayının komutanı olan - Ali Şükrü Beyin ölümüne de ismi karışmış olan - Topal Osman tarafından öldürülmüştür (Zürcher, 1987: 169). Kardeşi Yenibahçeli Nail İzmir Suikastı nedeniyle idam edilen, Karakol'un kurucularından Yenibahçeli Şükrü de 1920-1921 yılları arasında Trabzon'da yaşamaktadır (Zürcher, 2003: 39). Yukarıda Mustafa Kemâl Paşanın emrinin aksine İstanbul'dan mebus seçilmiş olmasına dair süreç anlatılmıştır. Ayrıca TCF'nin kapatılmasına giden süreçteki Şeyh Sait İsyanı döneminde doğu illeri sıkıyönetim ile yönetilsin teklifine İstanbul ve Trabzon illeri de eklenmiştir (Zürcher, 2003: 121). Bu ilginçlik İTC'nin güçlü olduğu illere karşı süregelen şüpheyi gözler önüne sermektedir.

⁷² Baha Sait daha sonra Bakû'de Küçük Talât ve - Enver Paşanın amcası - Halil (Kut) Paşa gibi İttihatçıları tarafından kurulan Türk Komünist Fırkası'nın üyeleri arasında yer alacaktır (Akal, 2001: 280).

Vâsıf ve Selâhattin (Köseoğlu) Bey İkinci Grup'un kurucuları arasında yer almış ve Yenibahçeli Şükrü Bey de grubun üyeleri arasına katılmıştır (Demirel A., 2007: 70).

Tüm bunlar dikkate alındığında Zürcher'in İTC ve İkinci Grup hakkındaki tezi için sağlam kanıtlar bulunmaktadır. Bolşevizm konusu dışında, İttihatçıların muhalif kısmı büyük oranda İkinci Grup ile birlikte hareket etmiştir.

3. İkinci Grup Muhalefedinin Yoğunlaştığı Temel Konular

İkinci Grup'un kuruluş amacı tek kişinin yönetimi ele geçirmesini engellemek olmuşsa da, temel muhalefeti şekillendiren birkaç başlık sayılabilmektedir. Aşağıda incelenen başlıkların yanı sıra, İkinci Grup, Kânûn-ı Esâsî'nin yerine 1921 Teşkilât-ı Esâsiye anayasasının yapılmasına da karşı çıkmıştır (Tunaya, 2016: 105). *Karpat*'a göre bu karşı çıkışın nedeni, muhalif grubun yeni bir anayasa yapımının saltanatın kaldırılması ile sonuçlanacağını tahmin edebilmiş olmasıdır (Karpat, 2013: 124-125). Hâlbuki *Demirel*'e göre, 1921 Anayasası açıkça yasamanın üstünlüğünü garanti altına alan liberal bir metindir ve İkinci Grup, Birinci Grup'un hamlelerine karşı bu anayasanın ruhuna sahip çıkmaya çalıştığı için muhalefettedir (Demirel A., 2005: 168). Ayrıca 1923 seçimlerine giden süreçte Hıyânet-i Vatan Kanununa eklenen, saltanatın tartışılmasını yasaklayan madde⁷³, İkinci Grup'un yoğun muhalefetiyle karşılaşmıştır (Güneş, 1997: 100).

İkinci Grup'un kimi söylemleri, İcra Heyetini 'Yunan'dan daha zararlı' şeklinde yaftalamaya kadar varabilmiş ve Türkiye'de bir ihtilâl olacağı havasını yaratmıştır. Hatta İkinci Grup'a göre Meclis padişahı dahi geri getirebilecek güçtedir (Güneş, 1997: 186). Ayrıca Ali Şükrü Bey, Meclis'in kararlarında dine gerekli ehemmiyetin verilmediği kanısındadır (Güneş, 1997: 199). *Berkes*'in tezi bu noktada İkinci Grup için anlamlı görünmektedir, zira muhalefetin korumaya çalıştığı olgu 'halk egemenliği' gibi farklı iddialarla desteklenmekte dahi olsa, temelde korumaya çalıştıkları şey 'geleneksel sistem'dir. Zira saltanat, hilâfet ve benzeri argümanların halk egemenliği ile bir kesişimi bulunmamakta, bu makamlar seçimle elde

⁷³ Kanunun birinci maddesinde yapılan değişikliğe göre, TBMM'nin kuruluşu ve saltanatın kaldırılması aleyhinde yayın yapan veya girişimlerde bulunanlar vatan haini ilân edilmektedir. Kanun üzerinde değişiklik yapan ek düzenleme için bkz: https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/kanunlar_kararlar/kanun-tbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100334.pdf.

edilmemekte ve Meclis tarafından görev süresi veya fesih hakkı gibi yetkilerle sınırlandırılmamaktadır.

Temel ayrışma noktalarından bir diğeri de 1921 Anayasası'nın 9. maddesidir. Madde, Meclis Başkanı ve Heyet-i Vekilenin imza ve karar yetkileri ile ilgilidir ve metinde 'irâde-i millîye' kavramı geçmektedir. İkinci Grup mebuslarından Hüseyin Avni Bey bu maddedeki kavramın 'meclis kararı' olduğu şeklinde yorumda bulunmuş ve Selâhattin Bey de kendisini desteklemiş ancak Birinci Grup mebusları tarafından irâde-i millîye, Müdâfaa-i Millîye Vekili'nin kararı olarak yorumlanmıştır (Demirel A., 2005: 170). İkinci Grup'un demokratik talepler etrafında birleştiğini düşünen *Demirel* de genel olarak 'demokratik' olan bu anayasaya karşı çıkışı şaşırtıcı bulduğunu ima etmektedir (Demirel A., 2010: 107).

Son olarak ise, İkinci Grup'un oluşma nedenleri arasında Selâmet-i Umûmiye Komitesi sayılmaktadır. Bu komite Birinci Grup'un içinde istedikleri kararlarının alınmasını sağlamak için - muhtemelen Mustafa Kemâl Paşanın emriyle - örgütlenmiştir. Muhalif mebuslar bu komitenin Meclis'in çoğunluğunu ele geçireceğine dair bir endişeye kapılmışlar ve İkinci Grup'u meydana getirmişlerdir (Demirel A., 2010: 126).

a. Meclisin İşleyişi İle İlgili Değişiklikler

Anayasaya göre, Birinci Meclis'in İcra Vekilleri, Meclis içinden salt çoğunlukla seçilmektedir. Ancak 2. madde daha sonra değiştirilmiş ve Meclis Başkanının meclis üyeleri arasından adaylar göstermesi, Meclis'in de bu adaylar arasında seçim yapması öngörülmüştür (Tunaya, 2016: 106). Zira Meclis Başkanının adayları gösteremediği durumda Mustafa Kemâl Paşanın birlikte çalışmak istemediği kişilerin vekil seçilme durumu oluşabilmektedir, nitekim Nazım (Resmor) Bey ve Abdülkadir Kemâlî (Öğütçü) Bey vekâletlere seçilmiş ancak istifa etmek zorunda kalmışlardır (Demirel A., 2010: 106).

Bu tartışmaların sonucunda İkinci Grup vekil seçimlerinde oy kullanmamak gibi yöntemlerle seçim süreçlerini tıkamayı başarmış ve 8 Temmuz 1922 tarihinde vekiller yeniden Meclis tarafından tek tek seçilmeye başlanmıştır (Demirel A., 2005: 176). İkinci Grup ayrıca 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye'de yasa ile yapılacağı

kararlaştırılmış olmasına rağmen Heyet-i Vekilenin görev ve sorumluluklarının bir kanunla somutlaştırılmamasını da eleştiri konusu yapmışlardır (Demirel A., 2010: 117).

İlginç şekilde İkinci Grup'un mebusları, 1876 tarihli Kânûn-ı Esâsî'nin padişah haklarını kapsayan ilk yedi maddesini ise, tartışmasız şekilde kabul ettiklerini bildirmişlerdir. *Güneş*'e göre, bu söylem İkinci Grup'un meclisin üstünlüğünü savunduğuna dair iddiasına gölge düşürmektedir (Güneş, 1997: 187). İkinci Grup, Lozan'a gidecek Türkiye temsilcilerinin de Heyet-i Vekile tarafından seçilmesine karşı çıkmış ve bu sorumluluğun Meclis'e ait olmasını talep etmişlerdir (Demirel A., 2010: 145).

b. Başkumandanlık Kanunu

Başkumandanlık Kanunu, Birinci Meclis'in tüm yetkilerini Başkumandana devretmekte ve bu nedenle Başkumandanın emirleri birer kanun niteliği taşımaktadır. İkinci Grup'a göre, Başkumandan makamının hesap vermeden görevini ifa edebilmesi demokratik yasama faaliyeti için bir zaaf oluşturmaktadır (Demirel A., 2005: 176). İkinci Grup'a göre, Başkumandan en azından Meclis Başkanlığı makamını terk etmelidir (Kayalı, 1985b: 1164).

İkinci Grup'un Başkumandanlık Kanununun geçerlilik süresinin üçüncü kez uzatılması görüşmelerinde ortaya çıkmış olması bu tartışmanın öncesinde muhalefetin var olmadığını düşündürmemelidir. Zira Meclis içindeki muhalefet daha önceki kararlarda da gözlemlenebilmektedir (Tunçay, 1981: 47). Birinci Millet Meclisi başkumandanlık görevi de dâhil olmak üzere, üzerindeki yetkileri paylaşmakta oldukça temkinli davranmıştır. Örneğin, başkumandanlık görevi üç ayla sınırlandırmış ve Meclis gerekli gördüğünde bu geçici yetkilendirmeyi geri alabilme yetkisine sahip kılınmış, görevin dayandığı kanunu yürütmekle görevli merci de açıkça Meclis olarak belirlenmiştir (Tunaya, 2016: 102).

Demirel'e göre, İkinci Grup'un karşı çıktığı şey 'başkumandanlık' unvanı değildir⁷⁴. Zira bu olağan üstü yasa yürürlükten kaldırılırken de unvanın süresiz devam

⁷⁴ *Demirel*, bu iddiasına rağmen İkinci Grup'un unvanı 'Başkumandan Vekili' olarak değiştirmeyi teklif ettiklerini de söylemektedir (Demirel A., 2010: 120).

etmesi - bugün hâlâ Cumhurbaşkanına aittir - kabul edilmiştir. Ancak 2. madde Meclis'in sahip olduğu yetkilerin tamamının Başkumandan tarafından kullanılmasına dairdir ki, sorun burada ortaya çıkmaktadır. İkinci Grup, bu maddeye meclisin üstünlüğü ilkesi adına gizli celselerde - 13 ret oyu ile - karşı çıkmış buna rağmen savaş döneminde Meclis'te bir ayrışma görüntüsü ortaya çıkmaması adına kanun oy birliği ile kabul edilmiştir⁷⁵ (Demirel A., 2005: 180).

c. Lozan Antlaşması'nın Maddeleri

Meclis'te iki grubu karşı karşıya getiren diğer bir temel mesele Lozan Barış Antlaşması'nın maddeleri üzerindeki anlaşmazlık olmuştur. İkinci Grup'un tezi, hükûmetin Lozan Anlaşması nedeniyle Mîsâk-ı Millî'den taviz vermekte olduğudur (Ateş, 1994: 53). Zira bu durum Mustafa Kemâl Paşanın Meclis'teki mebuslardan ümidini kesmesini ve seçimlerin yenilenmesini beraberinde getirmiştir. Bu sıralarda, Seçim Yasasında da çeşitli değişiklikler yapılmış ve yeni değişikliklerle 1923 seçimleri icra edilmiştir. Seçimler yapılmadan Birinci Grup, HF'ye dönüşeceğini açıklamış ve 'Dokuz Umde' isimli programını ilân etmiştir (Aydoğan ve Mahmutoğlu, 2013: 117).

Hüseyin Avni Bey, İsmet Paşanın Lozan Anlaşması sürecini kötü yürüttüğünü açıkça belirtmiş ve Mîsâk-ı Millî'den taviz vermeden anlaşmayı sağlayamayacak olanların bu görevi yerine getirebilecek kişilere devretmesi gerektiğini dile getirmiştir (Ateş, 1994: 55). Ali Şükrü Bey de Mehmetçiğin süngüsüyle kazanılan zaferin masa başında kaybedildiğini iddia etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi (GC) 4. Cilt, 1920-1923: 130).

d. Hıyânet-i Vataniyye Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri

Savaş döneminin ağır koşulları altında kararlar almaya çalışan Birinci Meclis'i ilgilendiren bir diğer konu da asker kaçakları olmuştur. Bu kaçışları önlemek adına

⁷⁵ Üç ay sonraki görevi uzatma görüşmelerinde ise, karar oy çokluğu ile kabul edilmiştir. Muhalefet artık açık toplantılarda da aleyhte oy kullanmaktan çekinmemeye başlayacak seviyeye ulaşmış gözükmektedir. Üçüncü kez uzatılması ile ilgili görüşmeler ise, önce muhalefet tarafından tıkanmış daha sonra ise, Mustafa Kemâl Paşanın 'sert' konuşmasının ardından yine oy çokluğuyla kabul edilmiştir (Demirel A., 2010: 122-125).

Hıyânet-i Vataniyye Kanunu kabul edilmiş ve sekiz ayrı bölgede İstiklâl Mahkemeleri kurulmuştur. Mahkemeler kurulduktan sonra asker kaçaklarının yanında vatan hainliği ve memleketin gücünü kırmak gibi konularda faaliyet göstermeye başlayan olağan üstü mahkemeler muhalefetin yoğun tepkisiyle karşılaşmış ve kapatılmıştır. Ancak Kütahya-Eskişehir Savaşı'ndaki yenilgi üzerine tekrar gündeme gelmiş ve üç ayrı bölgede yeniden faaliyete geçirilmiştir. İlerleyen süreçte İstiklâl Mahkemeleri Başkumandanın emrine verildiğinde, durum daha da kritikleşmiş ve İkinci Grup'un girişimleri sayesinde Başkumandanlık Kanunu ile birlikte kaldırılmıştır. Ayrıca tekrar kurulması hâlinde, bu yeni mahkemelerin Meclis denetiminde olacağı hüküm altına alınmıştır (Demirel A., 2005: 181).

Muhalliflerin mahkemelere olan tepkisi birkaç olay üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlar arasında asker kaçaklarının yerine yakınlarını silâh altına almak, yakınları yoksa o mahallede oturanlardan para cezası tahsil etmek, kaçağın mal ve mülküne zarar vermek veya el koymak gibi uygulamalar bulunmaktadır. Bu nedenler İstiklâl Mahkemeleri'nin kaldırılması talebinin temel dayanağını meydana getirmektedir (Demirel A., 2010: 106).

Yine bu dönemde Fevzi (Çakmak) Paşa tarafından öne sürülen Olağanüstü Savaş Komisyonu teklifi de İkinci Grup tarafından eleştirilmiştir. Başkumandanın yetkilerini kullanması beklenen bu komisyona İkinci Grup üyelerinden Yusuf Ziya Bey ve Hüseyin Avni Bey bunun Mustafa Kemâl Paşanın diktatörlüğü anlamına geleceğini ve meclisin üstünlüğü ilkesine aykırı olacağını belirtmiş, teklifin yasalaşmasını engellemişlerdir (Demirel A., 2005: 182).

e. Tan Gazetesi

İkinci Grup'un bir de yayın organı bulunmaktadır. Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey tarafından Ocak 1923'de çıkartılmaya başlanan gazetenin ilk sayısı bulunamamaktadır. Bu sayıda muhtemelen grubun programı - Yolumuz isimli yazı - yer almaktadır, *Tunçay* sayının kaybolmuş olmasını da bu ihtimale bağlamaktadır. Ali Şükrü Beyin cansız bedeni 2 Nisan 1923 tarihinde bulunmuş ve gazete de yayını durdurmak zorunda kalmıştır (Tunçay, 1981: 61).

Gazetede çeşitli İttihatçı şirketlerin reklâmları da bulunmaktadır ki bu da İttihatçılarla olan ilişkilerine dair bir ipucu niteliği taşımaktadır. Grup, ileride fırkaya dönüşme plânının olduğundan bahsetmişse de bunu gerçekleştirebilme fırsatı bulamamıştır (Tunçay, 1981: 62). Mustafa Kemâl Paşaya göre, İkinci Grup mebuslarından İsmail Şükrü Bey, yayınlamış olduğu risalesinde saltanat ve hilâfetin bir olduğunu iddia etmekte, dolayısıyla saltanatın kaldırılmasına karşı çıkmaktadır. Bu durum ise, İkinci Grup'un çok önem verdiği millet egemenliği iddiasıyla bağdaşmamaktadır (Tunçay, 1981: 64).

Tan gazetesi, muhalefetin yayın organı olmakla birlikte, BMM'deki görüş ayrılıklarını reddetmek üzerine bir hassasiyetinin bulunduğu da gözlemlenmektedir. Neredeyse her sayısında kişi hak ve özgürlüklerine dair vurguların yer aldığı Tan gazetesi, altmış sekiz sayı çıkartabilmiş ve Ali Şükrü Beyin ölümünden sonra 8 Nisan 1923'te yayın hayatına son vermiştir (Demirel A., 2010: 134).

4. Ali Şükrü Beyin Öldürülmesi

Ali Şükrü Bey, 1914 yılında askerlikten istifa etmiş bir subaydır. Trabzon'dan mebus olarak seçilmiş ve hitap yeteneğiyle dikkatleri çekmiştir. Konuşmalarının yanında 19 Ocak 1923'ten itibaren yazılarını da eklemiş ve Tan gazetesini çıkartmaya başlamıştır. İçki Yasağı Kanununun mimarlarından biri olarak ün yapmış olsa da, *Demirel* onun zannedildiği gibi saltanat taraftarı - kişisel yönetimin her türlüüne karşı olduğu için - olmadığını iddia etmektedir (Demirel A., 2005: 185).

İkinci Grup'un öncülerinden Ali Şükrü Beyin 27 Mart 1923'te kaybolması Meclis'teki gerginliği artırmış ve yurt geneline yaymıştır (Güneş, 1997: 93). Cansız bedeninin bulunmasından sonra ise, ölüme neden olan kişinin Mustafa Kemâl Paşanın muhafız alayı komutanı Topal Osman olduğu anlaşılmış, dolayısıyla Meclis artık çalışamaz hâle gelmiş ve 1 Nisan 1923'te seçim kararı alınmıştır (Demirel A., 2010: 148).

Ali Şükrü Bey ve yine Meclis'te öldürülen Deli Halit Paşanın ortak yakın arkadaşlarından biri, daha sonra İzmir Suikastı'nın elebaşlarından olan Ziya Hurşit'tir. Zürcher, suikastın plânlanmasında bu ölüm olaylarının etkisi olabileceğini iddia etmektedir (Zürcher, 1987: 281).

II. İKİNCİ MECLİS: TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

1923 yılında yapılan iki dereceli seçimle oluşan İkinci Meclis bir önceki Meclis'teki İkinci Grup muhalefetinden herhangi bir iz taşımamaktadır (Güneş, 1997: 96). Zira İkinci Grup seçimlere fırka olarak katılmama kararı almış ve İttihatçıların da kendi adlarına seçimlere katılmaları yasaklanmıştır.

Bursa seçim çevresinden Nurettin Paşa (Sakallı), bağımsız şekilde aday olarak kazanmıştır (Aydoğan ve Mahmutoglu, 2013: 118). Yukarıdaki bölümlerde Yenibahçeli Şükrü Bey ile Nurettin Paşanın İstanbul mebusluğu için yarışması ve Mustafa Kemâl Paşanın Nurettin Paşayı desteklemiş olması anımsandığında, iktidar mücadelesi sırasında ittifakların ne kadar hızlı değişebildiği anlaşılmaktadır.

A. İkinci Meclis'in Yapısı ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

İkinci Meclis bütünüyle kontrol altında olan bir görüntü sergilememekle birlikte, Gümüşhane Mebusu Zeki Bey hariç tutulduğunda mebuslar resmî olarak HF - Birinci Grup seçim sonrası firkalaşmıştır - üyesi olmuşlardır. Meclis Başkanlığına Mustafa Kemâl Paşa, Meclis İkinci Başkanlığına ise, Ali Fuat Paşa seçilmiştir. Meclis çalışma takviminin ilk basamağına İkinci Grup ile sorun olan Lozan Anlaşması'nın kabulünü almıştır (Tunçay, 1981: 57). *Lord Kinross*'un Halide Edip Hanımdan aktardıklarına göre, Mustafa Kemâl Paşa İzmir'i aldıktan hemen sonra dışarıdaki savaşların bittiğini, artık yurt içerisinde kendisine muhalefet edenlerle veya kendisinin liderliğini kabullenemeyenlerle mücadelesinin başladığını belirtmiş, dolayısıyla TCF'nin kuruluşuna gidecek süreci önceden sezdiğini ima etmiştir (Kinross, 1990: 433). Bu düşünce *Keyder*'in TCF'yi bürokrasi içi bir çatışma olarak tanımlayan teziyle de oldukça uyumlu gözükmektedir.

Meclis ilerleyen süreçte Meclis İkinci Başkanlığına Rauf (Orbay) Beyi seçtiğinde, Mustafa Kemâl Paşa bakanların istifasını sağlamış ve - daha önce de İkinci Grup ile Birinci Grup arasında sorun olan - bakanların tek tek Meclis tarafından değil, Başvekil tarafından seçilmesini sağlayan düzenlemeyi hayata geçirmiştir (Tunçay, 1981: 60). TCF'yi kuracak olan paşalardan biri ve dönemin Başvekili Rauf Bey ile İsmet Paşa arasındaki ilk soğukluk Lozan Görüşmeleri sırasında oluşmuş, bu sorunlar

Mustafa Kemâl Paşanın girişimleri sonucunda zımnî olarak çözülmüştür (Babaoğlu, 2012: 67). Ancak Rauf Bey anlaşmanın imzalanmasından sonra başvekillikten istifasını sunmuş ve Ali Fuat Paşa da Mustafa Kemâl Paşaya durumla ilgili çekincelerini aktarmıştır (Ateş, 1994: 67).

İkinci Meclis'te doğrudan ilk muhalif tavır ise, İstiklâl Mahkemeleri'nin dayanağı olan kanun ile ilgili gelişmiştir. Bu kanunun aleyhinde oy kullanan mebusların büyük kısmı TCF'yi meydana getirmiş, Rauf (Orbay) Bey de oylamaya katılmayarak tepkisini dolaylı yoldan ortaya koymuştur (Tunçay, 1981: 79). Bu oylama sonrasında İkinci Grup'un argümanlarını hatırlatan bir şekilde, gelecekte TCF'yi meydana getirecek mebuslar da İstiklâl Mahkemeleri'nin kararlarının Meclis tarafından onaylanması gerektiğine dair bir önerge vermiştir⁷⁶ (Zürcher, 2003: 59).

İkinci Meclis, 1924 Anayasası'nın yapım sürecinde de Cumhurbaşkanının yetkilerinin artırılmasını engelleyen ve hatta kimi yetkilerini törpüleyen bir tavır sergilemiştir (Tunçay, 1981: 89). İlerleyen dönemde Cumhurbaşkanının partili olması dahi eleştiri alır olmuş ve muhalefet açıkça ortaya çıkmaya başlamıştır (Tunçay, 1981: 94). Ayrıca bu dönemde Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Refet (Bele) Paşa ve Kâzım (Karabekir) Paşa⁷⁷ da askerî görevlerinden istifa edip Meclis'e dâhil olmuş, muhalefet fırkasının kuruluşunun sinyallerini vermişlerdir (Tunçay, 1981: 100). Zürcher'e göre, TCF'nin kuruluşundaki temel neden ise, cumhuriyetin ilânıdır. Bu nedenle Mustafa Kemâl Paşa cumhuriyetin ilânını Ali Fuat Paşa, Rauf Bey ve Refet Paşa Ankara'da değilken baskın bir kararla gerçekleştirmiştir (Zürcher, 2003: 53).

TCF henüz kurulmadan Refet Paşa dönemin gazetelerine çeşitli demeçler vermiş, bu konuşmalarında Mustafa Kemâl Paşa ve onunla birlikte Millî Mücadele'yi gerçekleştiren 'arkadaşlarının'⁷⁸ iktidara gelmesi için mücadele edeceğini belirtmiştir. Doğal olarak Mustafa Kemâl Paşanın cumhurbaşkanı olduğu bir dönemde yapılan bu açıklamalar İsmet Paşa ve çevresi tarafından şiddetle eleştirilmiştir (Akcan ve Gecikli, 2017: 29). Dolayısıyla TCF, Mustafa Kemâl Paşadan ziyade çevresindekilerle mücadele etmeyi düşünmekte, hatta onun kurtarılması gereken bir kuşatılma hâliyle

⁷⁶ 1924'teki İstanbul İstiklâl Mahkemesi'nin soruşturduğu üç olaydan birisi İttihatçıların Mustafa Kemâl Paşaya karşı hazırladıkları bu suikast plânıdır (Zürcher, 2003: 60). Bu plân İzmir Suikastı davasından önceki bir sürece ait olmasına rağmen, ilginç bir tesadüf meydana getirmiştir.

⁷⁷ Kâzım Paşa askerlikten değil, ordu müfettişliğinden istifa etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz: Tunçay, M. (1981). *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması*. Ankara: Yurt Yayınları. s. 114.

⁷⁸ Refet Bey, Rauf Bey, Ali Fuat Paşa, Kâzım Karabekir (Akcan ve Gecikli, 2017: 39).

karşı karşıya olduğu ima edilmektedir. Hüseyin Cahit (Yalçın) ise, Refet Paşanın eleştirilmesini hükûmette güçlü şekilde bulunan ‘İttihatçı karşıtlığına’ bağlamaktadır (Akcan ve Gecikli, 2017: 35).

Keyder’e göre, hükûmetin Meclis’e karşı sorumluluğu ve yasama inisiyatifi mevcut değildir (Keyder, 2015: 110). TCF bu durum karşısında kendisini otoriterlik ve merkeziyetçilik karşıtı, kuvvetler ayrımından yana, yeniliklerin hayata geçirilme tarzı bakımından evrimci ve açıkça liberal bir parti olarak tanımlamaktadır (Avan, 2015: 38). TCF, kuvvetler ayrılığının yanında meclisin üstünlüğünü de savunmakta, İstiklâl Mahkemeleri gibi keyfi yargı uygulamalarına son verilmesini talep etmektedir (Keyder, 2015: 109).

Mardin’in çevre öğeleri hakkındaki beklentisi TCF ile de uyumlu görünmekte ve Fırka, İkinci Grup ile yalnızca fikrî açıdan da olsa bir miktar organik bağ bulundurmaktadır. Adem-i merkeziyetçilik, dinsel gericilik ve etnik yerelcilik bir araya gelmekte, ‘patrona tipi’ bir hareket olan Şeyh Sait İsyanı ile de benzerlik tamamlanmaktadır (Mardin, 1973: 182). *Timur*’un Thermidor tanımına en uygun yapı belki de TCF olmuştur. Devrimi yapan askerlerin bir iç bölünmesi, karşı devrim ihtimalini meydana getirmiştir.

1. Fırkanın Daha Önceki Muhalif Hareketler ile İlişkisi

TCF’nin önceki muhalif hareketlerle ilişkisi bağlamında iki farklı tez öne sürülmektedir, ilkinde göre TCF’liler açıkça İttihatçılardır, ikinci teze göre ise, TCF, Birinci Meclis’teki İkinci Grup’un yeni dönemdeki devamını teşkil etmektedir (Özalper, 2014: 122). Benzer bir görüşü *Babaoğlu* da savunmaktadır (Babaoğlu, 2012: 89). *Ateş*’e göre de, İttihatçılar 1919 yılı sonrasında İTC’nin canlandırılmayacağını anlamış ve önce HF içinde, daha sonra ise, TCF içinde yer almışlardır (Ateş, 1994: 321). *Ahmad*’a göre de, TCF ve CHF, İTC’nin iki ayrı mirasçısıdır (Ahmad, 1991: 65).

TCF’nin İstanbul örgütünün başında Karakol Cemiyeti’nin de kurucularından Kara Vâsıf bulunmakta, Kara Kemâl ile yeni parti arasında da açık bir ilişki tespit edilmektedir (Zürcher, 2005f: 251). İttihatçı eski Maliye Nazırı Cavit Bey de TCF’nin kuruluş aşamasında çeşitli görevler üstlenmiştir (Arol, 2005: 64). *Ahmad*’a göre, TCF, İzmir Eski Valisi Rahmi Bey ve Halil Menteşe gibi ikinci rütbeden İttihatçılar

tarafından da güçlü şekilde desteklenmiştir (Ahmad, 1991: 77). *Hanioğlu*'na göre de TCF'nin kuruluşunda İttihatçılar önemli roller oynamışlardır (Hanioğlu, 2001: 483). Fırkanın programı da daha önce Karakol Cemiyeti tarafından yayınlanan Dokuz Umde ile büyük bir benzerliğe sahiptir (Zürcher, 2005f: 251). *Tansu*'ya göre, TCF'nin programını hazırlayanlar bizzat Yenibahçeli Şükrü ve Kara Kemâl'dir (Tansu, 2003: 555). Ayrıca TCF, Karakol Cemiyeti'nin merkezi olan İstanbul'da basın tarafından yoğun şekilde desteklenmiş ve ideolojik çizgisine destek bulmuştur (Ahmad, 1991: 66).

Bunların yanında İkinci Grup'tan Kara Vâsıf, Çolak Selâhattin (Köseoğlu), Hüseyin Avni (Ulaş)⁷⁹, Necati (Güneri?), Nafiz (Özalp?), Mersinli Cemâl Paşa fırkanın kurucuları arasında yer almaktadır (Erman, 1971: 83). *Zürcher*, bu isimleri İkinci Grup'un ılımlı kanadı olarak sunmaktadır ve İkinci Grup-TCF bağlantısının dolaysız oluşundan bahsetmektedir (Zürcher, 2003: 85). Ayrıca TCF'nin İstanbul örgütünün kuruluşunu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'e ve - eski İttihatçı - 'arkadaşlarına' mâl edenler de bulunmaktadır (Çelik, 1996: 15). İkinci Grup'tan olmasına rağmen bağımsız şekilde seçimlere giren ve Gümüşhane mebusu olan Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey de TCF'ye katılanlar arasındadır (Ateş, 1994: 321). *Tansu*'ya göre, fırkanın adının 'terakkiperver' olması da doğrudan İttihatçıların yeniden dirilmelerine atıfla alâkalıdır (Tansu, 2003: 556).

İzmir Suikastı davasındaki iddianameye göre, TCF'nin İzmit mebusu Şükrü Bey, elebaşı Ziya Hurşit⁸⁰, eski Ardahan mebusu Hilmi ve Sivas mebusu Halis Turgut, İsmail (Canbulat) gibi isimler Terakkiperver ile doğrudan ilişkide bulunmuş ve olaya karışmış kişilerdir (Erman, 1971: 44). Ziya Hurşit, İkinci Grup'un 1923 seçimlerinde faaliyetleri engellendiği için TCF'ye katıldığını ve Lazistan çevresindeki şubeleri kurduğunu belirtmiştir (Zürcher, 1987: 268). Eski İttihatçılardan Cavit Beyin de fırkaya katılacağı gazetelerde konuşulmaktadır (Tunçay, 1981: 103). Ayrıca Ali Fuat Paşa anılarında - bir önceki İttihatçı ve hilâfetçi muhalefet olarak görülen - İkinci Grup'a karşı olumsuz bir tavır takınmamaktadır (Kayalı, 1985b: 1166).

TCF'nin kapatılması sürecinde, İttihatçılardan Kemâlist gruba dâhil olmayanlar ve potansiyel rakipler tasfiye edilmiştir (Keyder, 2015: 110). *Emrence*'ye

⁷⁹ Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'e göre, TCF ve İkinci Grup aynı ihtiyacın ürünleridir (Tunçay, 1981: 107).

⁸⁰ Birinci Meclis'teki İkinci Grup'un da üyesi.

göre de, TCF deneyimi İttihatçıların ve eski Osmanlı geleneğini devam ettirme yanlısı paşaların tasfiyesi sürecine karşılık gelmektedir. Kemâlist elit o dönemde uluslar arası alanda da yükselmekte olan otoriterleşme eğiliminin Türkiye'deki örneğini hayata geçirmişlerdir (Emrence, 2005: 213). *Zürcher*'e göre, Fırka programı da şüpheyeye gerek bırakmayacak ölçüde Karakol Cemiyeti'nin Dokuz Umde'sine benzemektedir (Zürcher, 2003: 147). Tüm bu kanıtlar birlikte değerlendirildiğinde *Zürcher*'in İTC-İkinci Grup ve TCF arasındaki süreklilik tezi tutarlı görünmektedir. Ancak TCF, dinî politikalara bakış açısındaki farklılık nedeniyle İttihatçı olmakla birlikte, ana ekole bağlı gözükmemekte ve bir miktar sapma göstermektedir.

a. Ahmet Emin Yalman

İstibdat karşıtı gazeteciliğiyle ün yapan ve bir süre sonra da İTC'ye üye olan Ahmet Emin Yalman, kısa süre Tanin gazetesinde çalıştıktan sonra 1923 yılının mart ayında Vatan gazetesini kurmuştur. Gazete kısa süre sonra özgürlükçü idealler etrafında Rauf Beyin teklifiyle TCF'yi savunmaya başlamıştır (Zürcher, 2003: 69). Bu nedenle 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu ile kapatılmıştır. 1940 yılında tekrar Yalman tarafından çıkarılmaya başlanan gazete, 1960'a kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Bu süreçte önce DP'nin kurulmasını destekleyen Yalman, daha sonra özgürlükçülükten uzaklaştığını düşünerek DP'yi de eleştirmiştir (Yalman, 1997: 13). 1947'de Dünya Liberaller Birliği toplantısına Türkiye'yi temsilen katılmıştır.

2. Terakkiperver Muhalefatinin Yoğunlaştığı Temel Konular

TCF, nispî temsil taraftarı, adem-i merkeziyetçi ve hem siyasal hem de ekonomik liberalizmi savunan bir fırka programına sahip olmuştur. Söylemlerinde ise, Mustafa Kemâl Paşa için diktatörlük iması bulunmakta ve fırka İstanbul'daki basın tarafından desteklenmektedir (Tunçay, 1981: 104). Meclis içinde TCF Grubunun kurulmasıyla başlayan muhalefet sürecinde ilk olarak Nezaretlerin çalışma yapılarıyla ilgili konular tartışmalara neden olmuş, TCF özellikle Bahriye Nazırlığı ismiyle donanmadan sorumlu bir nezaret kurulmasına karşı çıkmıştır (Zürcher, 2003: 110).

TCF'nin kurulmasını kesinleştiren tartışma ise, mübadele sonrası göçmenlere toprak dağıtımı ve bu dağıtım ile ilgili yolsuzluk iddiaları üzerinden ortaya çıkmış ve İsmet Paşanın güvenoyu alması üzerine 17 Kasım'da TCF'nin kurulduğu ilân edilmiştir (Koç, 2013: 76). *Ekincikli*'ye göre, Mustafa Kemâl Paşa Millî Mücadele'yi yürüttüğü güçlü otoritesini devam ettirerek inkılâpları hayata geçirmeye çalışmış ve bu tam yetki pozisyonuna karşı çıkan diğer paşalarla beraber çalışamayacağı daha o günden kesinleşmiştir. TCF'liler devrimden ziyade evrimci bir değişim öngörmektedirler (Ekincikli, 2012: 153).

Fırka programının 6. maddesinde yer alan 'dinî inançlara ve düşüncelere saygılı' olduğuna dair ibare (Tunçay, 1981: 372), *Kongar*'ın İslâm'ın meşruiyet kaynağı olmaktan çıkması ve Müslümanlığın bir ideolojiye dönüşmesi teziyle uyumlu gözükmektedir.

a. Saltanat ve Hilâfetin Kaldırılış Biçimi

Cumhuriyetin ilânı TCF'nin kuruluşuna giden sürecin ilk kıvılcımını meydana getirmiştir. TCF'lilerin söylemlerine bakıldığında ise, muhalefet ettikleri konu Cumhuriyet değil, onun ilân ediliş şeklidir. Zira Mustafa Kemâl Paşa, Rauf, Refet, Adnan Beyler ile Ali Fuat Paşaya karşı çıkacakları fikrinden hareketle haber vermemiş, bu kişiler İstanbul'dayken ilânı gerçekleştirmiştir (Ekincikli, 2012: 153). Cumhuriyetin ilânına giden süreçteki temel sorun da Mustafa Kemâl Paşanın desteklediği adaylar yerine Rauf Bey ve çevresinin Meclis tarafından tercih edilmesi, bu duruma bağlı şekilde bir hükûmet bunalımının ortaya çıkmasıdır (Koçak C., 1990: 93).

Rauf Bey, aslında fiilen ortada bulunan durumun yalnızca adının konduğunu belirterek kararı normal karşılamış ancak Meclis'te yeterince tartışılmadan alınmasından dolayı demokratik olmayan bir yöntemle hayata geçirildiğini söylemiştir (Babaoğlu, 2012: 73). Rauf Bey, sözü geçen konuşmasında kararı 'diktatörce bir tutum' olarak nitelendirmiş, Kâzım Paşa ise, zamanlama olarak hatalı bulunduğunu belirtmekle yetinmiştir (Ateş, 1994: 71). Ayrıca TCF'yi kuran paşalar, Başvekilin Cumhurbaşkanı tarafından atanmasına karşı çıkmış, zira bu kararın İsmet Paşayı güçlendireceğini düşünmüşlerdir (Babaoğlu, 2012: 74).

Ekincikli'ye göre, Paşalar hilâfetin kaldırılması konusunda ise, açıkça aleyhte tavır koymuşlar ve eski İttihatçı düşünce geleneğini sürdürerek halifenin Cumhurbaşkanı olarak ülkenin temsili liderliğini üstlenmesini uygun bulmuşlardır (Ekincikli, 2012: 156). *Ahmad*'a göre de, TCF, Enver Paşanın uygulamasına benzer şekilde eski bir İTC geleneğini hayatta tutmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Hanedanı'nın yaşamasına izin vermeyi ancak onu çeşitli yollarla kontrol altında tutarak iktidarı sürdürmeyi hedef edinmişlerdir (Ahmad, 1991: 79). Dolayısıyla *Berkes*'in bahsettiği geleneksel değerleri, dinî değerlerle kaynaştırıp savunmaya geçme reaksiyonu TCF'de de görünmektedir. Mustafa Kemâl Paşa ise, kutsiyet kazanmış olan bu geleneklerin kaldırılmasından yana tavır koymuştur.

b. 1924 Anayasası Maddeleri

TCF ile CHF'nin karşı karşıya geldiği bir diğer temel konu 1924 Anayasası tartışmaları sırasında ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemâl Paşa, vekillerin - bakanların - tek tek Meclis eliyle seçilmesi usûlünden ve bu yolla seçilen hükûmetin fikren homojen olmamasından rahatsızdır, dolayısıyla hükûmetin seçilemediği bir bunalım anındaki fırsat sayesinde yeni anayasa gündeme gelmiştir (Koçak C., 1990: 92).

1924 Anayasası'nda da 1921 Anayasası'ndaki kuvvetler birliği ilkesi korunmuş ancak meclis hükûmeti sistemi bir miktar değişime tâbi tutularak, parlâmenter sistemin kimi özelliklerini de taşıyan karma bir hükûmet sistemi kurulmuştur (Gözler, 2016a: 133). Özellikle Anayasa'nın Cumhurbaşkanı'na Meclis'i dağıtma yetkisi tanıyan 25. maddesi Meclis'te büyük tartışmalara neden olmuştur (Ekincikli, 2012: 158). *Babaoğlu*'na göre de, 1924 Anayasası CHF içindeki radikaller ile ılımlılar arasındaki ayrışmanın temelini meydana getirmekte, fesih yetkisinin Meclis'te kalması gerektiği önemli bir tartışma noktasını oluşturmaktadır (Babaoğlu, 2012: 77).

TCF ile hükûmet arasında Mübadele, İmar ve İskân Vekâletinin kaldırılması ve görevlerinin Dâhiliye Vekâletine devredilmesi sırasında da görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. TCF'lilerin karşı çıktığı nokta görevin Dâhiliye Vekâletine devrinden ziyade, görev sahibi vekâletin değil de İcra Vekilleri Heyetinin karar organı olarak öngörülmüş olmasıdır (Babaoğlu, 2012: 92).

c. Bütçeye Muhalefet

TCF'nin temel çıkış noktalarından biri dönemin bütçesine muhalefettir (Özalper, 2014: 127). TCF'li mebusların bütçeye muhalefeti üst düzey devlet memurlarına ayrılan harcırah miktarının tartışılması ile başlamıştır (Babaoğlu, 2012: 91). Bütçeye muhalefet etmekle birlikte aşar vergisinin kaldırılmasını ise, büyük bir memnuniyetle onaylamışlardır (Taşkiran, 1994: 258).

3. Fırkanın Kapatılması: Takrir- i Sükûn, İzmir Suikastı ve İTC İlişkisi

1925 yılına gelindiğinde Şeyh Sait Ayaklanması çıkmış ve bu nedenle Takrir-i Sükûn Kanunu ilân edilmiştir. Kanun Meclis'te ciddî tartışmalara yol açmış ve muhalefet bu kanundaki maddelerin kendisine karşı kullanılmasından ürkmüştür (Zürcher, 2003: 121). Yukarıda İkinci Grup muhalefedinin yoğunlaştığı konular arasında Hıyânet-i Vataniyye Kanununun önde gelen konulardan birisi olduğundan bahsedilmiştir, muhaliflerin fikir havuzunun oluşumunda bu ve benzeri kararların büyük etkileri olmuş gibi gözükmektedir.

Kanun uyarınca kurulan İstiklâl Mahkemeleri, TCF'nin kapatılmasına karar vermiştir (Tunçay, 1981: 146). 1926 yılında ise, İkinci Grup mebusu Ziya Hurşit önderliğindeki grup için İzmir Suikastı davaları süreci başlamıştır. Davanın başlaması, TCF mebuslarının ve eski İttihatçıların⁸¹ tutuklanmalarını beraberinde getirmiştir (Tunçay, 1981: 162). Ziya Hurşit'in ekibinde yer alan Sarı Efe lâkaplı Edip de eski bir İttihatçı fedaidir (Zürcher, 1987: 250).

Fırka, 11 mebusla kurulmuş daha sonra ise, 18 mebusun daha katılmasıyla Meclis'te 29 sandalyeye erişmiştir. Bu 29 mebustan 6'sı İzmir Suikastı davalarında asılmış, 13'ü ise, siyaset hayatından çekilmek zorunda kalmıştır. Mebuslardan 7'sinin ise, tekrar siyasete dönmek için çok partili süreci beklemleri gerekmiştir (Tunçay, 1981: 109). İkinci Grup açısından ise, Hüseyin Avni Bey davada yargılanmış, Ziya Hurşit ise, idam edilmiştir (Demirel A., 2005: 172). *Zürcher*'e göre, TCF doğrudan Suikastı plânlamamış olsa dahi, fırka üyeleri Halis Turgut ve Ahmet Şükrü'nün

⁸¹ *Tunçay*'a göre, Masonluk benzeri bir yapılanma olan İttihatçılıktan çıkmak mümkün değildir. Bir kere İttihatçı olan, ömür boyu İttihatçıdır (Tunçay, 1981: 164).

suikastten haberlerinin olması muhtemeldir (Zürcher, 2003: 132). İdam edilenler arasında Rüştü Paşa, İsmail Canbulat, Ayıcı Arif ve Halis Turgut Beyler kapatılan TCF'nin önde gelenlerindedir. Rauf Bey ise, on yıllık sürgüne mahkûm edilmiştir (Koçak C., 1990: 104).

CHF'lilerin o dönemki görüşleri şu şekilde özetlenmektedir: İttihatçılar önce İTC'yi diriltmeyi düşünmüş, ardından Teceddüt Fırkası'nda toplanmış⁸², Birinci Meclis'te İkinci Grup'u meydana getirmiş ancak içlerinden bazıları İkinci Meclis'e girebilmek adına Birinci Grup içinde kalmış, bu son grup 1924 yılında TCF'yi meydana getirmiştir. Tüm bu yapılanma İzmir Suikastı sürecinde bir arada hareket etmiştir (Tunçay, 1981: 166). Bu görüşleri destekleyen temel argümanlardan biri de 'Terakkiperver' sözcüğünün 'İttihat ve Terakki'ye' atıfla seçilmiş olduğudur (Ahmad, 1991: 75). Ayrıca Şeyh Sait Ayaklanmasına katılanların kişisel mektupları arasında TCF'lilere övgüler bulunmaktadır (Zürcher, 1987: 254).

4. TCF'nin Kapatılması Sonrası CHF'nin Değişimi

TCF'nin kapatılmasından iki yıl sonra CHF 1927 yılında kongresini gerçekleştirmiş ve fırka tüzüğünde çeşitli değişiklikler hayata geçirmiştir. Örneğin o güne kadar fırka divanı ve yönetim kurulu, ortak kararlar mebus adaylarını belirlemekle yetken, bu yetki fırka genel başkanına devredilmiştir. Ardından Mustafa Kemâl Paşa fırkanın değişmez genel başkanı olarak ilân edilmiştir. Fırka yönetimindeki diğer önemli kurullar da genel başkanın atamasıyla meydana gelecek şekilde öngörülmüştür (Koçak C., 1990: 105). Dolayısıyla bir anlamda muhalefetin korktuğu başına gelmiş, ülkede yetkili tek bir fırka kalmış ve o fırka da genel başkanına büyük yetkiler tanımıştır.

Ancak Mustafa Kemâl Paşanın tarafında olmakla birlikte, liberal fikirlere sahip, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki sert tedbirleri devrimleri korumanın birer zorunluluğu olarak görmekte olan ve devrimlerin yerleşmeye başlamasıyla birlikte, güçlü bir meclise, çağdaş hükûmet standartlarına geçilmesi gerektiğini düşünen

⁸² Teceddüt Fırkası, İTC'nin 1918'de gerçekleştirilen son kongresinden sonra İstanbul'da kurulmuş, İsmail (Canbulat), Şemsettin (Günaltay) Bey, Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey ve Tevfik Rüştü (Aras) Bey gibi isimler kurucu üyeleri olmuştur. İTC kendisini feshettikten sonra mal varlığını Teceddüt Fırkası'na devretmiştir (Tunaya, 1986: 95).

gruplar belirmeye başlamıştır. Dolayısıyla 1930 yılında tekrar muhalif bir fırkanın kurulması gerektiğine karar verilmiştir (Karpas, 2013: 151). *Kongar*, devletçi-seçkinli cephelin, gelenekçi-liberal cepheyi tekrar kontrol altına almak için SCF gibi bir denemeyi hayata geçirmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Kongar, 2004: 363). *Berkes*'e göre, Millî Mücadele'yi gerçekleştiren kadroların içindeki gericilerin sayısı her zaman ilericilerden fazla olmuştur. Dolayısıyla saltanat ve hilâfetin kaldırılması sonrası din şemsiyesi altında birleşenlerin arasında ünlü komutanların bulunması garipsenmemelidir.

B. Serbest Cumhuriyet Fırkası

CHF'nin - o dönem Birinci Grup - 1923 seçimlerinde titiz davranmasına rağmen Meclis'ten TCF'nin çıkabilmiş olması, fırkayı 1927 seçimlerinin aday belirleme sürecinde çok daha dikkatli davranmak zorunda bırakmıştır. Tüzüğe göre, fırkanın kurulları aracılığıyla yürütülen aday belirleme süreci, Mustafa Kemâl Paşanın bireysel tercihlerine bırakılmıştır (Aydoğan ve Mahmutoglu, 2013: 119). 1927 seçimleri de önceki örneklere uygun şekilde iki dereceli olarak yapılmıştır (Tunçay, 1981: 176).

1930 yılına gelindiğinde ise, 1929 Büyük Buhranının ve Ağrı İsyanının da etkisiyle ülkede ekonomik durum kötüleşmiş ve CHF'nin otoritesi sarsılmıştır. Mustafa Kemâl Paşa, ülkedeki ekonomik sıkıntıların siyasal bir temsil ile rahatlatılması gerektiğini düşünerek, yakınlarından Ali Fethi (Okyar) Beye bir muhalif fırka kurma görevini vermiştir⁸³. 1930 yılı sonrası devletçi politikaları benimsemiş olan CHF'nin karşısına, ekonomik ve siyasal anlamda liberal bir parti olan SCF çıkartılmıştır (Avan, 2015: 39). Ayrıca dönemin Amerikan ve İngiliz Elçiliklerinin raporlarına göre, Ali Fethi Beyin başkanlığındaki bir hükûmetle Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan borçlara ilişkin müzakerelerin daha kolay sonuçlandırılabilceği düşünülmektedir. Dolayısıyla Ali Fethi Beyin fırka kurması dış

⁸³ Görevlendirme resmî bir şekilde olmamış, basına Ali Fethi Bey ile Mustafa Kemâl Paşanın mektuplaşarak bir muhalif fırka kurulması gerektiği fikri üzerinde uzlaştığına dair bilgiler sızdırılmıştır. Ancak tek elden yazılan mektupların taslakları ve yayınlanmış hâlleri üzerinde farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin Ali Fethi Beyin mektubundaki 'fırka kurma azmi' ifadesi basım aşamasına geçerken 'fırka kurma arzusu' olarak değiştirilmiştir (Koçak C., 2006: 173).

politikada da belirli oranda rahatlamaya yol açacak bir gelişme olarak değerlendirilmeye müsaittir (Erdem, 2016: 284).

CHF'den istifa eden 13 mebus, SCF'ye katılmıştır. Ali Fethi Beyin de büyükelçilik görevinden istifası sonrası Gümüşhane mebusu olarak sonradan eklenmesiyle 14 mebusluk bir muhalefet meydana gelmiştir (Aydoğan ve Mahmutoglu, 2013: 121). İstanbul mebusu Ali Haydar (Yuluğ) Beyin de Mustafa Kemâl Paşayı kızdıracak biçimde plân dışı eklenmesiyle sayı 15'e çıkmış ancak 1931 yılında mebusluğu 'devamsızlık' gerekçesiyle elinden alınmıştır (Tunçay, 1981: 260). İstanbul'dan SCF'ye üye olan Süreyya (İlmen) Paşa da şehir idareciliğine dair tecrübesi bakımından SCF'nin elini büyük oranda güçlendirmiştir (Karacagil, 2013: 134).

İlginç şekilde Mustafa Kemâl Paşanın kız kardeşi Makbule Hanım da Paşa'nın isteği doğrultusunda SCF üyesi olmuştur (Ağaoğlu A. , 2018: 39). Mustafa Kemâl Paşanın kız kardeşini dahi fırkaya üye olmaya teşvik etmesi, fırkanın tek görevinin ekonomik model açısından devletçiliği sınırlama olmadığı tezini güçlendirmekte, özellikle İsmet Paşanın siyasal otoritesinin karşı bir güçle dengelenmeye çalışılması ihtimalini artırmaktadır⁸⁴ (Ertem, 2010: 74). SCF bir propaganda broşüründe İsmet Paşa hükûmetini geçmişteki İTC hükûmetlerine benzetmekte, ikisinde de ortak şekilde muhalefet hıyanet ile bir tutulmakta denmektedir (Koçak C., 2006: 266). Dolayısıyla muhalefetin zihninde geçmiş dönemdeki iktidar örneklerinin henüz canlılığını kaybetmediği ve çeşitli çağrışımlara neden olduğu aşikârdır.

SCF, girişimcilerin desteğini alması beklenen liberal bir partidir ve henüz devlet eliyle girişimci yaratma görevi başarıyla yerine getirilmediğinden, SCF bir toplumsal tabandan yoksun olarak ortaya çıkmıştır (Kongar, 2004: 364). Ahmet Ağaoğlu tarafından genişletilmeden önceki 11 maddelik versiyonunda fırka programının 3. maddesi devletin tasarrufa yönelmesini, dolayısıyla harcamalarını kısımasını öngörmüş, 4. maddesi ise, liberal bir kambiyo kuru ve yabancı sermaye teşvikine ayrılmıştır (Okyar ve Seyitdanlioğlu, 2017: 73).

SCF'nin kuruluşu yalnızca Türkiye'nin iç dinamikleri ile açıklanmaya çalışıldığında bir takım faktörler gözden kaçırılmaktadır. Zira 1929 Buhranı olarak

⁸⁴ Nitekim, Mustafa Kemâl Paşa CHF'ye olan bağlılığını ilân etmeden önce İsmet Paşanın kabinesindeki Adalet, Millî Eğitim, Maliye ve Bayındırlık Bakanları değiştirilmiştir (Erdem, 2016: 296).

adlandırılan ekonomik kriz, küresel çapta tarımsal ürünlerin fiyatlarını düşürmüştür. Bu fiyatların düşmesi kırdaki borç ve hacizler yoluyla küçük köylünün elindeki toprakların kaybiyla, kentte ise, fiyatların düşük seyretmesine rağmen artan vergilendirme nedeniyle tüccarların iflâslarıyla sonuçlanmıştır. Fiyatların sabit kalmasındaki devlet tekeli faktörü de hesaba katıldığında, SCF'nin ortaya çıkışı daha anlamlı bir hâle gelecektir (Emrence, 2005: 214).

Sadece fırkanın kurulmasının yarattığı olumlu hava dahi iç ve dış finans çevrelerince olumlu karşılanmıştır (Erdem, 2016: 288). Bu süreçte geleneksel 'küçük tarım' sisteminin yerini ticarî tarıma bıraktığı ve bürokrasinin sanayi burjuvazisini himaye ederek ittifak ilişkilerinde değişikliğe gittiği şeklindeki *Keyder* tezi uyumlu gözükmektedir. Sanayi burjuvazisi desteklendiğinde topraklarını da satmak zorunda kalan köylü kesim, sanayide duyulan iş gücünü kapatma görevini üstlenmiş ancak bürokrasiyle arası da açılmıştır. DP kurulduğunda bu küskünlük daha net biçimde gözlemlenebilecektir.

SCF, tek dereceli olarak gerçekleştirilen 1930 yerel seçimlerine⁸⁵ girme şansına erişmiş ve bu sürece bir muhalefet partisi olarak hazırlanmıştır. Seçimin öne çıkan başlıkları devletçilik-liberalizm çekişmesi, yabancı sermaye, vergiler ve tekeller olarak sayılabilmektedir (Aydoğan ve Mahmutoglu, 2013: 123). Köylüler, Ziraat Bankası teşvikleri ile parti programında kendilerine yer bulmuş, tüccarlara ise, devlet tekellerinin zayıflatılacağı müjdelenmiştir (Emrence, 2005: 214).

SCF'nin kuruluşunda Mustafa Kemâl Paşa, Ali Fethi Bey'e tarafsızlık sözü vermiştir (Tunçay, 1981: 254). Ancak SCF beklenmedik derecede yüksek bir ilgi gördüğünde, Mustafa Kemâl Paşa gazetelere CHF'yi desteklediğini belirten demeçler vermek zorunda kalmıştır. Türk Ocakları da bu süreçte büyük oranda SCF'nin tarafında yer almış ve CHF'nin tepkisini çekmiştir, ilerleyen yıllarda kapatılmasında bir payı olduğu açıktır. Seçim tek dereceli olarak yapılmış ancak seçmen katılımı beklenenin altında bir oranda seyretmiş, bu durum da seçmenlerin SCF deneyiminin sürdürülebilirliğine inanmadığını gösteren bir sonuç olarak kabul edilmiştir. İzmir'deki miting atmosferinin gerginliği ve SCF'li mebusların seçimlerin iptalini dile getirmiş olması nedeniyle, iktidar muhalefet ilişkilerinin haddinden fazla gerildiğini

⁸⁵ Seçimler çoğu kaynakta iki dereceli olarak belirtilmesine rağmen *Alkan*'a göre, ikinci seçmenler seçilmemiş dolayısıyla 'ilk anda' iki dereceli izlenimi vermekte olsa da, tek dereceli olarak gerçekleşmiştir (Alkan, 2006: 153).

düşünen Ali Fethi Bey fırkayı 17 Kasım 1930'da feshetmiştir (Aydoğan ve Mahmutoğlu, 2013: 125).

SCF'nin içerisinde fikrî etkinlik büyük oranda Ahmet Ağaoğlu çevresinde gelişmiştir. Ağaoğlu'na göre, devlet düzenleyici olabilir ancak dayatmacı olmamalı ve temel görev olarak bireyin eğitilmesi hususunu üstlenmelidir. Zira birey, ilerlemeci ve yaratıcı özellikler kazandırılması gereken temel yapı taşını meydana getirmektedir. Ağaoğlu, liberal fikirlerin dönemin devletçi fikir topluluğu olan Kadro dergisine karşı savunusunu bizzat üstlenmiş ve bireysel özgürlüklerin altını çizmiştir. Liberalizmi savunurken Kemâlizmin de hakikî biçimini ortaya koyduğunu savunan Ağaoğlu, SCF muhalefetine vücut bulmuş hâli görünümündedir (Avan, 2015: 41).

Toplumsal taban açısından SCF, bir liberal partiden beklenildiği üzere - taşra teşkilâtları göz önünde bulundurulduğunda - %19 oranında tüccar, %14 oranında esnaf, %12 oranında serbest meslek, %2 oranında zanaatkar üyeden meydana gelmektedir. Sanayicilerin oranı ise, %1 olarak raporlanmıştır (Kılınçkaya, 2012: 14). Çiftçiler tüm teşkilâtların %10'unu meydana getirmektedir (Koçak C., 2006: 594). Dolayısıyla SCF'nin bileşenlerinin çiftçiler ve sermaye sahipleri olduğu tezi tutarlı gözükmemektedir.

SCF'nin lider kadrosu ve toplumsal tabanları ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Zira lider kadrosu CHF dışında kalan, otoriter rejim karşıtı aydınlardan meydana gelmekteyken, toplumsal destek daha çok Cumhuriyet rejimi ve onun din ile ilgili politikalarına karşı olan kişilerden gelmektedir (Emrence, 2006: 34). SCF, kuruluş sürecindeki CHF uyarılarını dikkate alarak ülkenin doğusunda örgütlenmemiştir (Koçak C., 2006: 588).

Weiker, SCF deneyimini merkez ve çevre arasındaki karşıtlığın yumuşadığı, diyalogun kurulabildiği bir dönem olarak betimlemektedir (Weiker, 1991: 87). Mardin, TCF ve SCF'yi tamamen benzer hareketler olarak görmekte ve çevrenin özlemlerini dile getiren siyasal yapılanmalar olarak ele almaktadır. Çevre öğelerinin karakteristik 'patrona isyanı' ise, Menemen Olayları ile ortaya çıkmaktadır (Mardin, 1973: 182). Karpat da Menemen Olaylarını 'dinci-gericilerin' fırkayı kendi amaçları için sömürdüğünün bir işareti şeklinde yorumlamaktadır (Karpat, 2013: 154). SCF'nin kurucu elit içerisinde çıkan yönetici kadrolarına rağmen taşra teşkilâtlarının hemen

organize olması, *Berkes*'in gericiliğin Cumhuriyet Devriminin hiçbir aşamasında toplum tarafından sindirilemediği iddiasını kanıtlar niteliktedir.

1. Fırka'nın Diğer Muhalif Hareketler İle İlişkisi

SCF'nin kurucularından ve yönlendiricilerinden biri olan Ahmet Ağaoğlu, İTC'nin eski merkez heyeti üyesidir. Ağaoğlu, SCF kapatıldıktan sonra diğer kurucuların aksine CHF bünyesine katılmamış ve muhalif tavrını sürdürmüştür (Ağaoğlu A. , 2018: 15). Ali Fethi Beyin İTC içerisindeki yeri ve konumu ise, Mustafa Kemâl Paşa ve İsmet Paşa ile karşılaştırıldığında çok daha öne çıkmaktadır (Akın, 2019: 62). SCF Aydın teşkilâtının kurucularından biri olan Giritli Safer Bey ise, eski bir üst düzey İTC üyesidir (Emrence, 2006: 136). Dolayısıyla İTC ile ilişkili muhalif hareket geleneği SCF'de de devam etmektedir. SCF'nin Bursa şubesinin üyelerinden Ali Rıza Bey, eski bir İTC mebusudur ve bu özelliği de CHF'nin istihbarat raporlarında merkeze iletilmiştir. SCF Gaziantep şubesi üyelerinden Hüseyin Cemil Bey de eski bir İttihatçıdır, İstiklâl Mahkemesi tarafından hapis cezasıyla cezalandırılmıştır ve raporlar arasında bu özelliği ile yer almaktadır. SCF Giresun şubesi üyelerinden Tahsin Bey, Enver Paşanın kardeşi olan Nuri Paşa ile Kafkasya Harekâtı'na katılmış ve Kafkasya'da bu harekât sonrasında çeşitli görevler almıştır, istihbarat raporlarında kendisine görece uzun bir yer ayrılmıştır. SCF Şebinkarahisar şubesi üyelerinden Şişmanzade Mustafa Efendi, Dikzade Hayri Efendi ve Menzilhizade Asım Efendi de, eski birer İTC üyesi oldukları notu ile birlikte raporlarda yer almaktadırlar (Koçak C., 2006: 515-579). SCF Kars şubesinin kurucu başkanı Cihangirzade İbrahim (Aydın) Bey de o bölgede ün yapmış eski bir İttihatçıdır (Küçüküçürlü, 2002: 258).

Amerikan ve İngiliz Elçiliklerinin raporlarına göre, Ali Fethi Beyin SCF'sinin iktidarı eline alması durumunda, Millî Mücadele yıllarının önemli isimlerinden olan Rauf Bey ve Adnan Beyin geri döneceği beklenmektedir (Erdem, 2016: 290). Bu izlenim de İkinci Grup ile SCF arasında en azından iktidar partisine kıyasla daha ılımlı ilişkiler olduğunu ortaya koymaktadır. SCF Silifke şubesi üyelerinden Sami Bey de İkinci Grup mebuslarından biri olarak CHF tarafından raporlanmıştır. Kırşehir şubesi başkanı Süreyya Bey ise, İkinci Grup mebuslarından Çerkes Sadık'ın kardeşi olarak kayıtlara geçirilmiştir. Aynı şubenin üyelerinden Hacı Hidayet Efendi ve oğlu Mustafa

Efendi ise, İkinci Grup üyesi ve 1926 İstiklâl Mahkemesi'nin idam kararı verdiği şüphelilerden biri olan Mehmet Rıza ile birlikte çalışmış olması nedeniyle not edilmiştir. SCF Manisa şubesi üyelerinden Osman Bey ise, İkinci Grup mebuslarından Yusuf Bahri Beyin damadı olduğu için raporlanmıştır. SCF Tarsus şubesi üyesi Hacı Mahmut Bey, yalnızca İkinci Grup mebuslarından Ahmet Besim Beyin akrabası olması nedeniyle hakkında not tutulmuştur. SCF Samsun şubesi üyelerinden Kefeli Muhittin Bey ise, İzmir Suikastına de karışan İkinci Grup mebusu Ziya Hurşit'le birlikte TCF Samsun şubesinin kuruluşunda görev almış notuyla kayıtlara düşülmüştür (Koçak C., 2006: 527-576).

SCF Tosya şubesi üyelerinden Mahir Efendi, Haşim Efendi ve Rıza Efendi ise, eski birer TCF'li olarak kayıtlara geçirilmiş ve TCF döneminde aktif üyelerden oldukları özellikle belirtilmiştir. SCF Karamürsel şubesi üyelerinden Osman Bey de, TCF'de görevler üstlendiği notuyla birlikte merkeze iletilmiştir (Koçak C., 2006: 538-551). *Ahmad*'a göre, SCF deneyimi, TCF liberallerine yeniden parti kurma hakkının tanındığı anlamına gelmektedir ve dolayısıyla TCF ile SCF arasında bir süreklilik olduğunu varsaymaktadır (Ahmad, 2012: 76). SCF de seçim broşürlerinde görülebildiği üzere, İttihatçıların tasfiyesi sonucunu veren İstiklâl Mahkemeleri kararlarını ve TCF'nin kapatılmasıyla sonuçlanan Takrir-i Sükûn Kanunu gibi uygulamaları - İsmet Paşanın bireysel kararlarıyla hayata geçirdiği icraatlarmış gibi kabul ederek - eleştirmektedir. Eleştirirken de açıkça bu kararların İTC ve TCF'nin sonunu getirdiğini metinde ifade etmekteledir (Koçak C., 2006: 270).

Ayrıca SCF'nin Balıkesir'deki önemli isimlerinden Âyanzade Surûri Bey⁸⁶ 1931 yılında Mustafa Kemâl Paşaya yazdığı mektubunda, bölgede SCF etkinliğinin bir analizini yapmakta ve geçmişe dair örnekler verirken doğrudan İkinci Grup ve TCF deneyimlerinden bahsetmekte, adeta bu yapılar ile SCF arasında süreklilik içeren bir bağ öngörmektedir (Koçak C., 2006: 363).

Ahmet Ağaoğlu'nun muhalif tavrı SCF ile birlikte harekete geçmemiştir. Daha önce TCF'nin kapandığı yıl olan 1926'da da tek parti yönetimine karşı olduğunu yazılarında sıkça belirtmiştir (Ağaoğlu A. , 2018: 35). Ali Fethi Okyar'ın liberal

⁸⁶ Surûri Bey de SCF'nin feshinden sonra CHF içine dâhil olmayacağını belirtenler arasındadır (Koçak C., 2006: 364).

fikirleri ise, daha çok SCF'nin genel başkanı olmasından kaynaklanmıştır (Bozarslan, 2005: 110).

SCF'nin Aydın il başkanı daha sonra DP'den mebus ve başvekil olan Adnan Menderes'tir (Tunçay, 1981: 256). Aydın il teşkilâtının açılış konuşmasını yapan Ethem Vassaf Bey de ilerleyen yıllarda DP Kocaeli mebusu olmuştur. Antalya il teşkilâtının başkanı ve Burdur teşkilâtının örgütleyicisi Burhanettin (Onat) Bey ilerleyen dönemlerde DP Antalya mebusu olmuştur (Emrence, 2006: 144). Bunun yanında SCF'nin İzmir'de kuruluşunu gerçekleştirmiş ve il başkanlığını yapmış olan Ekrem Hayri (Üstündağ) Bey daha sonra kurulacak olan DP adına İzmir İl Başkanlığı ve Sağlık Bakanlığı görevlerini yürütmüştür (Ağaoğlu A. , 2018: 60). SCF Konya şubesi üyelerinden Eyüp Sabri Bey ise, DP döneminde Diyanet İşleri Başkanı olarak görev almıştır (Koçak C., 2006: 553).

SCF'nin İTC ile bağlantıları değerlendirildiğinde, *Zürcher*'in tezi açıklayıcı gözükmemektedir, zira kadrolar bakımından İTC-İkinci Grup-TCF ve SCF bağlantısı güçlü bir argüman olarak ortaya çıkmaktadır.

2. Fırka Muhalefedinin Yoğunlaştığı Temel Konu: Müller Raporu

1930 yılında Maliye Vekâleti tarafından davet edilen bilim insanı *Müller*, Türkiye Cumhuriyeti'nin maliyesine dair bir rapor hazırlamış ve Ali Fethi Bey de bu raporun detaylarını Meclis'te açıklayarak hükûmetin performansını eleştirmiş ancak yabancı sözcülüğü ile suçlanmıştır. İlginç olan ise, bu yabancının Vekâlet tarafından davet edilmesidir (Koçak C., 2006: 24).

Rapor, SCF'nin kuruluşuna denk gelen günlerde basına sızdırılmış ve dolayısıyla bir kamuoyu yaratmak için önemli bir koza dönüşmüştür. Örneğin Ali Fethi Bey, Meclis'te yapmış olduğu bir konuşmasında rapordaki Türk Lirası'nın değeri hakkındaki maddelere değinmiş ve altın karşılığı ile ilgili var olan sorunlardan dolayı ülke parasının asla bir istikrara kavuşamayacağını iddia etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 21. Cilt, 1927-1931: 12).

Ayrıca Ali Fethi Bey, bu raporun Meclis'e getirilip okunmamasını da eleştirmiş ve dikkate alınmayacak bir raporun neden hazırlandığını ve masrafa girildiğini sorgulamıştır (Ersal, 2015: 596).

3. Serbes Cumhuriyet Gazetesi⁸⁷

Gazete, doğrudan SCF'yi desteklemek üzere, fırkanın yoğun ilgi gördüğü İzmir'de yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin adı liberal sözcüğünün tam çevirisi olarak düşünülerek 'serbes' olarak belirlenmiştir. Gazetenin ilkeleri arasında dikkat çekici bir şekilde 'şahsî menfaâtler için millet menfaatlerinin feda edilmemesi gerektiği' düşüncesine rastlanmaktadır (Uyar, 2005: 219).

Gazetede yazılar büyük oranda seçimlerdeki usûlsüzlükler üzerinedir. Ayrıca gazete Ali Fethi Bey gibi yenilgiyi ve siyasetten çekilmeyi kolayca kabullenmiş görünmemekte, Ali Fethi Beyin 'manevî açıdan intihar etmiş olduğunu' ancak hürriyet fikrinin yaşamakta olduğunu iddia etmektedir. Ali Fethi Bey, cumhuriyetçileri yalnız bırakmakla dahi suçlanmıştır (Uyar, 2005: 221). Bu noktada, Ali Fethi Beyin Mustafa Kemâl Paşaya rağmen muhalefet yapma veya iktidara gelme beklentisinin olmadığı anlaşılmakla birlikte, fırkanın destekçilerinin bir 'muvazaa' içinde olmayabilecekleri sonucu çıkmaktadır.

Arif (Oruç) Beyin neşrettiği Yarın gazetesi ise, fırkanın yarı resmî yayın organı olarak görev üstlenmiştir. Arif Beyin üslûbu nedeniyle Ahmet Ağaoğlu bu duruma karşı çıkmış olmasına rağmen, gazete Ali Fethi Bey tarafından desteklenmiştir⁸⁸. Ağaoğlu'na göre, Arif Bey hâlihazırda İsmet Paşaya karşı saldırgan bir tavır takınmaktadır ve kendisinin saldırgan yazıları İsmet Paşanın elinde SCF'ye karşı kullanabileceği bir koz görevi görebilecektir (Ağaoğlu A. , 2018: 44). Zira henüz SCF kurulmadan önce dahi Arif Bey ve CHF defalarca hukukî işlemler dolayısıyla karşı karşıya gelmiştir (Koçak C., 2006: 169).

4. Fırkanın Kapanması ve Sonrasındaki Gelişmeler

Kongar'ın tezlerinde SCF bir geçiş aşamasına denk gelmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere Türkiye'de önce ideolojik olarak değişimler dayatılmış, yeni

⁸⁷ İlginç şekilde, İTC iktidarına muhalif olan en güçlü gazetelerden birinin adı da 'Serbestî'dir. 150'likler listesinde de yer alan Mevlânzade Rıfat ve gazetesi için bkz: Kaya, Y. ve Müezzinoğlu, E. (2017). Siyasi ve İdeolojik Kimliğiyle Mevlânzade Rıfat Bey. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 1976-1997.

⁸⁸ Koçak'a göre, Ali Fethi Beyin sözlerini yayınlatabileceği tek gazete Yarın'dır. Dolayısıyla seçenekleri arasından onu tercih etmesi sürpriz değildir (Koçak C., 2006: 182).

kurumlar aracılığıyla yapısal dönüşüm başlamış ve zamanla uygun teknolojik aşamaya ulaşılmıştır. SCF tam da bu fay hattı üzerinde yer almakta ve gerekli teknolojik değişim sonucunda ‘liberalizm’ ihtiyacının şiddetini sorgulamaktadır. Ancak süreç sonunda kapatılabilmiş olması henüz Türkiye’de uygun teknolojik yapının kurulamadığına ve siyasal özgürlükleri her zorluğa rağmen savunabilecek bir orta sınıfın oluşmadığına işaret olarak yorumlanmaktadır.

SCF kendisini feshettiğinde bütün örgütlerini de kapatmış ve Danıştay’ın kararı ile birlikte yerel seçimlerde kazanmış olduğu belediye başkanlarının da görevleri iptal edilerek el çektirilmiştir (Taşkiran, 1994: 264).

Fırkanın feshinden sonraki süreçte Menemen Olayları gerçekleşmiş, fırkanın kapanması büyük oranda meşrulaşmıştır. *Emrence*’ye göre, SCF’nin kuruluş sürecinde Menemen yerel teşkilâtının açılışı büyük bir coşku ile yapılmış ve yalnızca ilk gün 300 üye kayıt olmuştur (Emrence, 2006: 127). Mustafa Kemâl Paşa tarafından SCF’de olması rica edilen kişiler tekrar CHF’ye dönmüş ancak örneğin Ahmet Ağaoğlu gibi ‘çok yormuş olanlar’ bir daha fırka bünyesine kabul edilmemişlerdir (Uran, 2008: 201).

CHF ise, 1931 yılında yeni bir kongre gerçekleştirmiş ve bu kongrede fırkanın, güçler birliği ilkesinin arkasında olduğu vurgulanmış, 1927 yılındaki kongrede lâikliğin de içinde bulunduğu ilk dört ilkeye, devletçilik ve inkılâpçılık ilkeleri de eklenerek ünlü ‘altı ok’ meydana getirilmiştir. Bunlara ek olarak doktriner yönünün gücü ile fırka içinde yükselen Recep (Peker) Bey genel sekreter olarak atanmıştır, bu atama fırka-devlet bütünlüğünü sağlamak açısından bir yaklaşımın bulunduğu ve fırkanın ülkede tam bir denetim sağlama çabasının göstergesi olarak algılanmıştır⁸⁹ (Koçak C., 1990: 114).

1935 yılındaki kongreden sonra parti il teşkilâtı ile valilikler arasında organik bir bağ meydana getirilmiş ve parti-devlet bütünlüğü sağlanmıştır. *Koçak*’a göre, Recep Bey bu dönemde siyasal alanda bir tekel kurmayı başarmıştır (Koçak C., 1990: 115). Mustafa Kemâl Paşanın vefatı sonrası 26 Aralık 1938’de İsmet Paşa CHP değişmez genel başkanlığını ve ‘millî şef’ unvanını elde etmiştir (Koçak C., 1990: 124). Böylece bir sonraki muhalefet partisi olan DP’nin tek adam karşıtı olmasının

⁸⁹ Recep Peker 1935 yılındaki kongrede Türkiye’nin bir parti devleti olduğunu ilân etmiş, 1936 yılında ise, parti-devlet-hükümet üçlüsü tamamen birleştirilmiştir (Koçak C., 1990: 115).

tohumları da ekilmiştir⁹⁰. Ancak ilginç şekilde İsmet Paşanın ‘millî şef’ oluşunu başlatan kongre kararları Celâl Bayar’ın genel başkan olarak idare ettiği CHP 1938 Kurultayı’nda alınmıştır. Celâl Bayar, daha sonra bu ‘millî şef’ makamını kıyasıya eleştirecek olan DP’nin kurucularından birisi hâline gelmiştir (Uran, 2008: 284).

C. Tek Parti Dönemindeki Seyir: Müstakil Milletvekilliği ve Müstakil Grup

SCF kendisini feshetmiş ve muhalefeti sonlandırmış da olsa, CHF bu deneyimden payına düşen dersi çıkartmış ve 1931’deki genel seçimler bu atmosferde yapılmıştır. SCF gibi ılımlı bir muhalif harekete dahi sistemin hazır olmadığı fark edildiğinden, bu kez muhalefet müstakil milletvekillikleri üzerinden sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu müstakil milletvekilleri, bütçe ve diğer kanun teklifleri hakkında Meclis’te daha fazla etkinlik göstermeleri, konuşma yapmaları için teşvik edilmiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2017: 182).

İktidar, belirli bölgelerde mebus sayısından az aday göstererek kontenjan ayırmış ve bu bölgelerden bağımsız milletvekillerin Meclis’e girmesini mümkün kılmıştır. CHF tüm seçim bölgelerinde toplam otuz vekil kontenjanına aday göstermemiş ancak yalnızca yirmi bağımsız vekil seçilebilmiştir. Zira CHF’liler Mustafa Kemâl Paşanın söylemlerine rağmen muhalif bir tavır sergilemekten kaçınmışlardır. Bu noktada belirtilmelidir ki, 1930 seçimleri tek dereceli bir usûle göre yapılmışken, 1931 seçimlerinde tekrar eski uygulamaya dönülmüş ve seçimler çift dereceli olarak icra edilmiştir (Aydoğan ve Mahmutoğlu, 2013: 127). Bu noktada çift dereceli seçimin iktidar tarafından bir sigorta olarak görülmesi dikkat çekmektedir.

İTC’nin 1926 yılından sonra Türk siyasetinden silindiği varsayılmasına rağmen, 1931 seçimlerinde eski İttihatçılardan Halil ve Sırrı Beylerin seçilmiş olması ilgi çekmektedir. Bu iki isim bahsi geçen müstakil vekillerin arasında yer almaktadırlar (Tunçay, 1981: 306). Ayrıca Ali Fuat Paşa da müstakil mebus seçilmiş ve bunun ardından bir süre Ulaştırma Vekilliği görevini yerine getirmiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2017: 60).

⁹⁰ İsmet Paşa, ünlü Pembe Köşk’ten Çankaya Köşkü’ne taşınmış ve bu sembolik de olsa büyük bir anlam ifade etmiştir (Koçak C., 1990: 126).

1931 seçimlerinden sonraki ilk parti kongresinde CHF ünlü ‘altı ok’tan oluşan ilkelerini fırkanın programına eklemiştir. Programda tek dereceli seçim uygulamasına amaçlar arasında yer verilmiş ancak iki dereceli seçim ile daha iyi sonuç alındığı belirtilmiştir⁹¹. Bu sırada, 1932 yılında Türk Ocakları kapatılmış ve Halkevleri kurulmuştur. Ek olarak, Cumhuriyet döneminin ilk basın-yayın konulu yasası da yürürlüğe girmiş ve anarşizm, komünizm, hilâfet ve saltanat yanlısı yayınlar açıkça yasaklanmıştır (Aydoğan ve Mahmutoğlu, 2013: 129-130). Türkiye Cumhuriyeti bu dönemden sonra ulus-devletleşmeye önem veren⁹², merkeziyetçi politikaları günlendirilmiş bir yapıya büründürülmüştür. 1935 seçimlerinde de müstakil vekillik uygulamasına devam edilmiş ve bağımsız kişilerin seçilebilmesinin önü açılmıştır. Bu seçimlerde de on üç bağımsız vekil Meclis’e girmiştir. 1937 yılında altı ok anayasa girmiş ve devletin resmî ideolojisini meydana getirmiştir (Aydoğan ve Mahmutoğlu, 2013: 138). Ayrıca Mustafa Kemâl Paşanın ölümü sonrası İsmet Paşa CHP’nin değişmez genel başkanı ilân edilmiş ve totaliter eğilimler sergilenmiştir (Tunçay, 1981: 308).

1939 yılındaki seçimlerden sonra CHP’nin önemli isimleri milletvekilliğini kaybetmiş ve İsmet Paşa yanlısı hizip Meclis’teki denetim ve otoritesini artırmıştır. Bu Meclis’te Müstakil Grup isimli bir iç muhalefet oluşturulmuş ancak bu grubun başkanı da İsmet Paşa olarak ilân edilerek ilginç bir uygulama ortaya konmuştur (Koçak C., 1990: 127). Uran’ın hatıratına bakılırsa, aslında müstakil milletvekilleri ve müstakil gruptan beklenen yarar önce SCF bünyesinde elde edilmeye çalışılmış ancak SCF’nin 1930 seçimlerine katılma kararı alması ve dolayısıyla iktidara ortak olmaya çalışması üzerine ikinci bir fırka fikrinden vazgeçilmiş, fırka içi bir grupla muhalefetin temsili sağlanmaya çalışılmıştır (Uran, 2008: 194). Dahası, aslında Mustafa Kemâl Paşa SCF’yi kurmak yerine Ali Fethi Bey liderliğinde bir çeşit müstakil grup kurulmasını 1930 yılında önermiş ancak bu fikir o dönem İsmet Paşa tarafından reddedilmiştir (Koçak C., 2006: 157). Bu dönemdeki faaliyetlerden anlaşılmaktadır ki, CHF bir sosyal bilim gerçeğinin farkında olacak olgunluğa sahiptir. İktidar hiçbir zaman

⁹¹ Uran’ın anılarında seçim sistemi konusu yer almaktadır ve aktarılanlara göre iki dereceli sistemin en büyük savunucusu Mustafa Kemâl Paşadır. Paşa’ya göre, iki dereceli seçimler kontrolü kolaylaştırmanın yanı sıra daha demokratiktir. Zira sonuçlar daha ‘isabetli ve adilâne’ olmaktadır (Uran, 2008: 325).

⁹² Bu dönemde Türk Tarih Kurumu -1931- ve Türk Dil Kurumu -1932- faaliyete geçirilmiştir.

tümüyle ele geçirilememekte ve partizan şekilde muhalefet yok sayılarak bu güç kullanılamamaktadır (Karpat, 2013: 53).

D. Dörtlü Takrir

1939 yılındaki seçimlerden sonra kurulan Meclis'teki ilk muhalif tavır Köy Enstitüleri Kanunu oylamalarında gözlemlenmiştir. Kanun hakkındaki oylamaya dikkate değer sayıda CHP mebusu katılım göstermemiştir (Koçak C., 1990: 128). Ancak muhalefetin ortaya çıkmasının asıl işareti 'dörtlü takrir' süreci olmuştur.

Dörtlü takrir, 7 Haziran 1945'te Celâl Bayar, Adnan Menderes, Mehmet Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın imzasıyla verilen bir parti içi liberalleşme önerisidir. Aslında belgenin amacı CHP içinde daha serbest ve tartışmaya açık bir yapının gelişmesine ön ayak olmaktır (Koçak C., 1990: 137). Takrir metnindeki ilginç nokta 1925 yılındaki siyasal özgürlüklerin kısıtlanması deneyimine bir vurgu bulunması ve dolayısıyla TCF ekolüne bir atıf barındırmasına rağmen, Mustafa Kemâl Paşaya karşı herhangi bir eleştiriye yer vermemesidir. Bir sonraki paragrafta da SCF tecrübesinden bahsedilmiş ve siyasal özgürlükler bakımından başarısızlıkla sonuçlanmış olmasına rağmen yapılan deneme övülmüştür (Uran, 2008: 360).

Takririn parti tarafından reddedilmesi üzerine, parti içi muhalefetin tasfiyesine giden süreç başlamış, 7 Ocak 1946'da DP kurulmuştur. DP'nin programı demokratik hak ve özgürlükleri kapsayan, tek dereceli ve adil bir seçim talep eden, özel girişimden yana liberal bir formata sahip olmuştur (Koçak C., 1990: 141). CHP'nin bu teklifi hiçbir esneklik göstermeden reddetmiş olması, kasten ikinci bir partinin kurulmasına ön ayak olmak adına bir girişim olarak değerlendirilebilmektedir (Eroğul, 1990: 11).

DP, 1946 yılında gerçekleştirilen ara seçime ve yerel seçime katılmamış, tek dereceli seçim sistemi ve adil seçim konularında ne kadar kararlı olduğunu CHP'ye göstermek istemiştir. Nitekim 1946 seçiminde muhalefetin uzun yıllardır hayata geçirmeye çalıştığı tek dereceli seçim önerisi kabul edilmiş ve seçimler bu usûlle gerçekleştirilmiştir (Koçak C., 1990: 143).

E. Demokrat Parti

II. Dünya Savaşı sonrası konjonktür daha önceki yıllara hiç benzememektedir. Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetlerin taleplerinin de etkisiyle Amerika Birleşik Devletleri ile yakınlaşmıştır. Ayrıca 1930'lardaki devletçi politikalar sayesinde oluşan burjuvazi, 'varlık vergisi' sebebiyle CHP ile olan ilişkisini sorgulamaya başlamıştır. Bu duruma bir de toprak reformu nedeniyle eski müttefikleri olan eşrafla arasının açılması eklenince, CHP bir muhalefet partisinin kurulmasına izin vermiş ve cumhuriyet döneminin üçüncü büyük liberal muhalefet partisi ortaya çıkmıştır (Özel ve Sarıkaya, 2005: 462). Savaş döneminin yeni türeyen zenginleri de artık yönetimde pay sahibi olmak istemiş ve muhalefete geçerek geleneksel elitlerin karşısına dikilmişlerdir (Eroğul, 1990: 3). *Keyder* bu dönemde sanayi burjuvazisi ve bürokrasinin, ticaret burjuvazisi ve köylülere karşı beraber hareket ettiğini belirtmektedir.

DP'yi ortaya çıkartan liberal düşünceli elitin izdüşümlerini İTC'nin muhaliflerinden Prens Sabahattin'de ve SCF ekolünün ideoloğu Ahmet Ağaoğlu'nda bulmak mümkündür. İTC ile başlayan ve CHP ile devam eden devletçi elit, sürekli şekilde liberal eliti dışlamıştır. DP, asker-sivil bürokratik elite ve bu elitin dinî hayat tarzına engel teşkil eden faaliyetlerine karşıtlık üzerine inşa edilmiştir (Demirel T., 2005: 485-488). Özellikle Köy Enstitüleri'nin yapım sürecindeki masrafların o yörelerde yaşayan köylülerin sırtına yüklenmesi ve bunların birer angarya olarak görülmesi sebebiyle köylü sınıfı da CHP'den soğumuş ve DP'nin saflarında yer almıştır (Koçak C., 1990: 129). Köylü sınıfının kolayca muhalefet safında yer alabilmesinin temel nedenlerinden biri *Keyder*'in de bahsettiği üzere, çevrede yer alması ve dolayısıyla gerektiğinde kendisine yetecek üretimi gerçekleştirip kendisini merkezden soyutlayabilmesidir.

Bora'ya göre, DP'nin kurucularından olan Adnan Menderes İkinci Grup, TCF, SCF soy çizgisiyle tanımlanabilen yerel eşraf ve orta sınıfa dayanan geleneksel bir siyaset geleneğinin temsilcisidir. Bu nedenle de merkeziyetçiliğe tepki koymakta ve evrimci bir modernleşmeden yana tavır almaktadır⁹³ (Bora, 2005: 483). Ancak Menderes, muhalifken takındığı doktriner liberal tavrı iktidara geldiğinde terk etmiş

⁹³ Celâl Bayar ise, 'devletlû ekolün' temsilcisi olarak Menderes'ten ayrılmaktadır. Bayar, bürokratik bir tipi temsil ederken, Menderes halkın temsilcisidir (Bora, 2005: 484).

ve on yıllardır kendi ekolünün savunduğu değerlere sırt çevirerek bir tezat meydana getirmiştir. *Bora* bu tezatlığın nedenini, İkinci Grup'a kadar geri gidilerek köklerine ulaşılması mümkün olan Türk liberalizmi ile muhafazakârlık arasındaki eklemlenmede aranması gerektiğini düşünmektedir (Bora, 2005: 498).

Seçimler ile ilgili yasa 1942 yılında değiştirilmiş ancak çift dereceli seçim yapılmasına dair madde sabit kalmıştır (Koçak C., 1990: 130). DP de SCF gibi merkez ve çevre arasındaki bir çatışmanın göstergelerini yansıtmıştır. Bürokratik elitin karşısında, özel sermaye grupları ve köylülük yer almıştır (Atasoy, 2005: 70). *Eroğlu*'na göre de, II. Dünya Savaşı döneminde ticaret burjuvazisi ve toprak ağaları çeşitli yollarla zenginleşmiş ve artık iktidarı ellerine almanın yollarını aramaya başlamıştır. Ayrıca bu gruplar CHP'nin devletçi politikaları karşısında kendilerini güvende hissetmemektedirler (Eroğlu, 1990: 46). *Keyder*, ticaret burjuvazisinin diğer sermaye gruplarından önce gelişmesini, erken bir dönemde kurulmasına ve kuruluş aşamasındaki gayrimüslim özellikleri sayesinde Batılı devletler tarafından desteklenmesine bağlamaktadır. Bu burjuvaziye oluşturan Batılı destekçiler, imparatorluk çapında serbest ticaret anlaşmaları imzalanmasına ve sanayi burjuvazisinin geri kalmasına neden olmuşlardır (Keyder, 2015: 45-46). Ek olarak *Eroğlu*'na göre DP'yi yalnızca - ticaretle uğraşan - burjuvazi ve toprak ağalarından oluşan iki sınıfın temsilcisi gibi göstermek de yanlış olacaktır. DP özellikle tarımla uğraşan kesimleri ve iktidarın dinî politikalarından memnun olmayan halk kesimlerini mobilize etmiş ve büyük destek elde etmiştir (Eroğlu, 1990: 51).

Kavramsal çerçevede açıklandığı üzere, *Mardin*, toprak ağalarını ve dinî hassasiyetleri yüksek kesimleri çevre ögeleri arasında saymakta ve Türkiye'deki muhalefetin meydana gelmesinde temel katkıyı meydana getirdiklerinden bahsetmektedir. İTC'ye muhalefet ile siyasal arenada görünmeye başlayan toprak ağası ve halk uleması ittifakının son temsilcisi DP olmuştur. *Mardin*'e göre, çevre ögelerinin temelinde yer alan sivil toplum kavramı, DP programının 3. maddesinde destekleneceği vad edilen konular arasında yer almaktadır (DP, 1946a: 2). *Timur*'un İkinci Grup hakkındaki görüşleri - İTC, ulema, köylü - DP için de geçerliliğini korumaktadır. Bu durum *Berkes*'in geleneksel düzenin kendisini korumaya alırken 'din şemsiyesi altında birleşmesi' olgusunu deştelemektedir. *Kongar*'a göre, DP de gelenekçi-liberal cephenin bir temsilcisidir. Partiyi diğerlerinden ayıran temel fark ise,

sermaye sınıfına dayanabilme fırsatlarını ellerinde tutarken bir yandan da dinî politika yanlısı tabanın desteğini korkusuzca sağlamaya çalışmaları olmuştur. İktidardaki bürokratlara aykırı şekilde liberal ekonomiye ve Batı ile şartsız bir birleşmeye taraf olarak muhalif cepheyi derli toplu bir bütünlüğe erdirmişlerdir (Kongar, 2004: 364).

DP'ye göre, 'çevreyi' meydana getiren halk kültürünün en önemli unsuru İslâm'dır. Çevre öğeleri arasında yer alan güçlü aileler ise, yeniden yapılandırılacak bürokrasi ve ekonomik yapıda elde edecekleri avantajları artırmaya çalışmaktadırlar (Atasoy, 2005: 72). Bu noktada DP, İslâmî popülizmin temsilciliği rolü sayesinde çevreden büyük destek edinmiştir (Mardin, 2017: 18). *Berkes*'e göre, DP'nin temel başarısı Batıcı fikirlerle gerici düşünceleri aynı potada eritebilmesi olmuştur.

DP'nin öncüllerine göre avantajı artık ülkede sermaye birikimini kısıtlı da olsa sağlayabilmiş bir orta sınıfa dayanabilme şansına sahip olmasıdır. Dolayısıyla *Kongar*'ın kavramlarıyla açıklamaya çalışırsak; ideolojik olarak hayata geçirilen kurumsallaşma ve dönüşüm çabası artık tamamlanmış ve teknolojik dönüşüm belirli bir aşamaya gelmiştir. İdeoloji ve teknoloji arasında oluşan 'kararsız denge', değişebilme ihtimalini yaratacak dinamikleri içerisinde barındırmaktadır, DP deneyimi ile artık denge teknolojik yön ağır basacak şekilde değişmiştir. *Keyder*'de ise, aynı dönem, savaş sonrası bürokrasiye artan tepki ve gelişen ticaret burjuvazisinin çıkarları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla ekonomi temelli analizlerdeki vurgu, o günlerin anlaşılabilmesi için orta sınıf üzerinde yoğunlaşılması gerektiğinde hemfikirdir.

1. Parti'nin Önceki Muhalif Hareketler ile İlişkisi

DP mebusu Suphi Batur'a göre, tüm hayatı boyunca Celâl (Bayar) Bey bir İttihatçı olarak yaşamıştır ve hatta bir komitacıdır (Ağaoğlu, S., 1993: 109). İkinci Grup'un önemli isimlerinden Hüseyin Avni Bey, 1946 yılında DP'nin Erzurum adayı olmuş ancak seçilememiştir⁹⁴ (Demirel A., 2005: 173). TCF'li mebuslardan Adnan Adivar ise, 1946 seçimlerinde DP'nin listesinden İstanbul mebusu seçilmiştir (Uran, 2008: 371). TCF'nin kurucularından Ali Fuat Cebesoy da 1950 seçimlerinde DP

⁹⁴ Hüseyin Avni Bey, yukarıda açıklandığı üzere uzun yıllar uğraş verdiği tek dereceli -genel- seçimi sonunda görebilmiş, ancak bu seçimde başarısız olmuştur.

listesinden aynı anda İstanbul ve Eskişehir’de aday olmuş, iki seçimi de kazanmış ve Eskişehir mebusluğunu tercih etmiştir (Keskin, 2013: 335).

Adnan Menderes ise, daha önce bahsedildiği üzere 1930 yılında SCF Aydın il başkanı olarak siyasete başlamıştır (Bora, 2005: 482). SCF’nin kurucularından Ahmet Ağaoğlu’nun oğlu Samet Ağaoğlu da DP’nin kurucuları arasında yer almış ve o günlere ait bir de günlük kaleme almıştır. Ağaoğlu’na göre, DP kariyeri hakkında bir günlük tutmalıdır zira ‘İttihat ve Terakki’nin’ başına gelen ‘çeşitli hayal ürünü yazılarla ve yalanlar yoluyla itibarsızlaştırma’ DP’nin de başına gelebilir (Ağaoğlu, S., 1993: 23). SCF Samsun şubesi kurucularından Şefik Avni Bey, ilerleyen yıllarda DP’nin de Samsun şubesinin kurucularından biri olmuştur (Weiker, 1991: 87). DP’nin 1946 yılında Meclis Başkanlığı için adayı eski SCF’li Yusuf Kemâl (Tengirşenk) Beydir (Eroğul, 1990: 17).

İstanbul basını ile DP arasındaki ilişkiler daima üst düzeyde seyretmiş ve 1948 yılında yayınlanan bir ortak beyanname ile ülkedeki siyasal sistemi eleştiren metin DP tarafından gayet olumlu karşılanmıştır. *Uran*’a göre, bu metnin arkasındaki fikir önderi eski Karakol Cemiyeti üyelerinden Hüseyin Cahit Yalçın’dır (Uran, 2008: 419). Samet Ağaoğlu’nun anılarına göre de 1947 ara seçimlerine girilmesi konusu DP’de tartışılırken, Rauf Orbay ve Hüseyin Cahit Yalçın partinin karar organlarının birer üyesiymiş gibi davranacak kadar yakınlık kurmuşlardır (Ağaoğlu, S., 1993: 61).

Tüm bu detaylar değerlendirildiğinde, *Zürcher*’in süreklilik tezi bir kez daha onaylanmaktadır, ancak kendisinin de belirttiği üzere TCF-DP yapılanmaları, İttihatçıların içindeki hem dinî politika yanlısı hem de milliyetçi olan kanadında yer almaları nedeniyle, bir miktar farklılık göstermektedirler.

2. Ahmet Emin Yalman ve DP

Siyasî görüş açısından Prens Sabahattin’in takipçisi sayılan Yalman⁹⁵, Dünya Liberaller Birliği üyeleri arasında yer almıştır. Siyasî görüşlerinin temelini merkezîyetçilik karşıtlığı meydana getirmekte bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu’nun federal bir yapıya evrilmesini tercih etmektedir (Demirci, 2005: 474). Yalman,

⁹⁵ Prens Sabahattin, bu toprakları merkezîyetçi, kırtasiyecî totaliterlikten kurtarmaya çalışan bir federal hürriyetçidir (Demirci, 2005: 475).

Türkiye Cumhuriyeti'ni yönetmekte olan Mustafa Kemâl Paşanın partisiz olması gerektiğini henüz 1924 yılında öne sürmüş, ancak 1938 yılında tek parti rejimini ise, övmekten de geri kalmamıştır. Bürokrasiyi, kırtasiyeciliği, memurları ve lâiklik uygulamalarının tarzını eleştirmiştir (Demirci, 2005: 479).

Yalman 1946'da DP'nin kuruluşunu desteklemiş ve 1952 yılında Malatya'daki bir suikast girişiminde yaralanmış, ancak kurtulmayı başarmıştır (Demirci, 2005: 474). Samet Ağaoğlu'na göre, Ahmet Emin Yalman önce DP'yi desteklemiş, ancak daha sonra DP liderleri arasında anlaşmazlıklar çıkartmak için uğraşmış ve DP'den kopan Millet Partisi saflarında yer almıştır (Ağaoğlu S., 1993: 590).

3. DP'nin Karşı Çıktığı Temel Konular

DP'nin iktidara karşı çıktığı ilk temel konu, öncüllerine de benzer şekilde bütçe tasarısı ile ilgili olmuş ve dönemin Başvekili Recep Peker tarafından Adnan Menderes'e hitaben kullanılan, daha sonra Meclis'te büyük sorunlara yol açan 'psikopat' ifadesi bu tartışmalar sırasındaki bir konuşmada sarf edilmiştir (Ağaoğlu S., 1993: 50).

Bu dönemde bütçe konuşmaları sırasında gösterilen muhalefetin sertlik düzeyi tek parti döneminde alışılanın dışına çıkmıştır. DP, devletin borçluluk düzeyi, aşırı para emisyonu, hayat pahalılığı, vergi sistemindeki adaletsizlik gibi konuları eleştiri konusu yapmıştır (Eroğul, 1990: 9).

DP'nin en büyük amaçlarından biri çevrenin hâkim öğeleri olan İslâmiyeti ve kırsal değerleri görünür kılmak olmuştur. Yönetici kadroları bürokrat olmasına rağmen günlük siyasete CHF'den daha realist bir gözle bakabilmeyi başarmışlardır (Mardin, 2017: 245).

a. Millî Koruma Kanunu (MKK)

1940 yılının ilk günlerinde MKK kabul edilmiş ve hükûmet ekonomik yönden büyük yetkilerle donatılmıştır. Kanun ile birlikte devletin ekonomideki müdahale alanı genişlemiş ve serbest girişimin önüne serdiği engeller nedeniyle toplumun büyük

kısımının ekonomik sorunlarla boğuşmasını beraberinde getirmiştir. Yüksek enflasyon halk ile CHP arasında bir kopuşu tetiklemiştir (Koçak C., 1990: 130).

Toprak ürünlerini devlete satma mecburiyeti, seçmenin ama özellikle de köylünün CHF'ye yönelik tepkilerini artırmıştır (Karpata, 2013: 193). CHF köylünün bu tepkisinin farkındadır ve DP kurulduğunda yaptıkları uyarı bu durumu kanıtlar niteliktedir. Zira DP, CHF tarafından çevre öğelerinin temel unsuru olan taşraya gidip destek istememesi konusunda ikaz edilmiştir (Mardin, 2017: 62). *Keyder*'in tezlerinin anlatıldığı bölümde ticaret burjuvazisi ve ticarî tarım yapan kesimler arasındaki ilişkilerin güçleşme süreci diğer öncülleri gibi DP örneğinde de geçerliliğini korumaktadır.

b. Varlık Vergisi

Vergi, 1943 yılının başında kabul edilmiştir. Bir anlamda müsadereyi de içeren savaş gelirlerine dair kazançları kapsamaktadır. Bir defaya mahsus olarak öngörölmüş ve itiraz yolları kapalı tutulmuştur. Büyük oranda gayrimüslimlere uygulanmakla birlikte, Müslüman burjuvazi üzerinde de etkileri olmuştur (Koçak C., 1990: 131). Verginin en çok eleştiri alan tarafı, vilayetlerde kurulan çeşitli komisyonlara verginin miktarıyla ilgili büyük inisiyatif bırakması ve bu durumun her bir bölgede farklı uygulamalar ortaya çıkmasına ön ayak olmasıdır (Uran, 2008: 315).

Celâl Bayar, henüz DP kurulmadan önce 'Varlık Vergisi' hakkında bir önerge vermiş ve duruma karşı çıktığını açıktan ortaya koymuştur (Koçak C., 1990: 132). Varlık Vergisi'ne karşı muhalefet etmesi DP'nin gayrimüslimler arasındaki popülerliğini büyük oranda artırmıştır (Eroğul, 1990: 46). *Karpata*'a göre, Varlık Vergisi ve aşağıda açıklanan Toprak Kanunu sosyal adaleti sağlamaya çalışmış, ancak özellikle orta sınıflar tarafından yoğun tepkiyle karşılanmıştır (Karpata, 2013: 204).

c. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

Kanun ile birlikte 1945 yılı bütçesi de Meclis'e sunulmuş, hem kanun hem de gelecek yıl bütçesi hakkında tartışmalar olmuştur. Özellikle büyük ve orta ölçeklerde toprak sahipleri kanuna şiddetle karşı çıkmışlardır (Karpata, 2013: 213). Oylama

sonucunda Celâl Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Emin Sazak tarafından ret oyu kullanılmış, bu koşullar altında muhalefet bloğu belirlemeye başlamıştır (Koçak C., 1990: 136). *Karpat*'ın tezlerinin büyük oranda toprak mülkiyetine bağlı olduğunu düşünürsek muhalefetin toprakla ilgili bir kanunda belirmesi şaşırtıcı değildir. Zira *Karpat*'a göre, kanunun amacı muhalif tavırlar sergileyen orta sınıfı yok etmektir (Karpat, 2013: 52).

Kanun tasarısı, oldukça geniş bir mülkiyet üst sınırı benimsemekte, kamulaştırılacak arazi olarak da elli dönüm gibi küçük bir miktarı öngörmektedir (Eroğul, 1990: 10). Dönemin İçişleri Bakanı Hilmi Uran'a göre, kanunun iki amacı bulunmaktadır. İlki arazisi olmayan çiftçilere de en azından kendilerine yeter hâle getirecek kadar toprak kazandırmak, diğeri de ülke topraklarının ekonomiye katılımını sağlamaktır. Dolayısıyla kanun kapsamındaki alanlar, genel olarak kamu malı olan ancak bir üretim faktörü durumunda olmayan topraklardır (Uran, 2008: 349). Ancak DP'nin kurucularından Adnan Menderes'e göre, Türkiye'de büyük toprak sahiplerinden küçük veya topraksız köylülere dağıtımı sağlayacak olan bir toprak reformuna gerek yoktur zira ülkede büyük toprak mülkiyeti bulunmamaktadır (Karpat, 2013: 211).

Ülke topraklarının ekonomiye katılımını sağlamakla ilgili madde de yalnızca ormanları kapsamakta, ekilir alanlarla ilgili bir düzenleme barındırmamaktadır (Eroğul, 1990: 3). Ancak DP durumu 1947 Kongresi'nde kanunun değiştirilmesini temel ilkelerinden biri hâline getirecek kadar önemsemiştir (Atasoy, 2005: 68). DP Programının 70. maddesine göre de en azından küçük ormanlar özel girişim marifetiyle işlenebilmeli, devlet tekeli uygulanmamalıdır (DP, 1946a: 20).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1919-1950 ARASI DÖNEMİN ORTAK MUHALEFET TEMALARI

I. 1919-1950 ARASI DÖNEMİN ORTAK MUHALEFET ARGÜMANLARI

Bu bölümde Türk siyasal hayatındaki muhalefet temaları ele alınmış, 1918 yılında Karakol Cemiyeti'nin kurulması ile başlayan süreç, 1950 yılında DP'nin iktidara gelmesiyle sonlandırılmıştır.

Siyasal muhalefet hareket ve örgütlerinin meclis içinde ve dışındaki söylemleri, parti programları, örgütlerinin bileşenleri ve toplumsal temellerine yapılan vurgular üzerinden karşılaştırılmıştır. Çeşitli hareketlerin karşılaştırılmasında bu yolun izlenmesinin nedeni *Erik Jan Zürcher*'in bu metodolojiyi, *Marius Deeb*, *Robert Michels*, *Maurice Duverger*, *Edmund Burke* ve *Max Weber*'in çalışmalarına atıfla savunması olmuştur (Zürcher, 2003: 9).

Muhalefetin, program veya tüzük gibi örgütsel yayınlarıyla yetinilmemiş, hareketin içinde öne çıkan isimlerin söylem ve yazıları da analize dâhil edilmiştir. Birkaç farklı dönemde mebusluk yapan isimlerin ise, yalnızca muhalif hareket içerisinde yer aldıkları meclis dönemi temel alınmış, iktidar partisinde görev yaptıkları döneme ait söylemleri kapsam dışı bırakılmıştır.

A. Tek Adam Rejimi ve Partili Cumhurbaşkanı Karşıtlık

Duverger'ye göre, bir partinin liderliğinin tek adamlığa sürüklenmesi doğal karşılanmalıdır. Zira günümüzde iktidar partileri de dâhil olmak üzere sendikaların, derneklerin ve şirketlerin yöneticileri görünüşte demokratik özellikler taşımakta, gerçekte ise, her biri oligarşik özellikler sergilemektedir (Duverger, 1974: 188).

Türkiye'de muhalefetin karşı çıktığı konuların başında yönetimin kişiselleşmesi gelmektedir. Örneğin, *Timur*'a göre, milliyetçi ve lâik görüşlerden meydana gelen Kemâlist yönetimin gösterdiği özelliklerden ilki kişisel özelliktir ki bu doğrudan Mustafa Kemâl Paşaya endekslidir (Timur, 2018: 9). *Mardin*'e göre de, 1924 Anayasası'nın kurduğu düzen zamanla bir tür başkanlık rejimine evrilmiştir (Mardin, 2017: 61).

Cloudsley'e göre, çağın ruhuna uygun şekilde tek adam olarak yöneten Mustafa Kemâl Paşa zaman zaman muhalefete karşı sert tavırlar sergilemektedir. Ancak bir diktatör gibi davranmamış ve bu durumu kişisel bir saplantı hâline getirmemiştir. Her şeye rağmen, iktidarda olduğu süreçte Türkiye'deki tüm mekânlar kendisinin fotoğraf, portre ve heykelleriyle süslenmiştir (Cloudsley, 2014: 377).

1. Karakol Cemiyeti'nde Tek Adam Rejimi ve Partili Cumhurbaşkanına Karşıtlık

Karakol Cemiyeti'nin Millî Mücadele sürecinde Mustafa Kemâl Paşaya muhalefeti en azından söylem bazında dolaylı yollarla gerçekleştirmiştir. Örneğin, Karakol Cemiyeti'nin Dokuz Umde isimli programının 2. maddesi bu konuya ayrılmıştır. Maddeye göre, hâkimiyet ve saltanat 'münhasıran' milletindir (Tunçay, 1981: 165). Bu maddedeki 'münhasıran' ifadesi, doğal olarak Mustafa Kemâl Paşanın 'egemenlik, kayıtsız şartsız milletindir' ifadesinin karşısına bir alternatif olarak çıkartılmıştır. Bu tabir ile milletin henüz hâkimiyeti ele alamadığı, ancak zamanla alacağının ima edilmiş olması muhtemeldir. 1926 İzmir İstiklâl Mahkemesi'nin yargı süreci bu ifadenin o günlerde yukarıda bahsi geçen şekilde algılandığını kanıtlamaktadır (Tunaya, 1989: 643). Karakol Cemiyeti'nin kurucusu ve İkinci Grup üyesi Vâsıf Bey, Birinci Meclis çalışmaları sırasında Mustafa Kemâl Paşaya bu sözü hatırlatmış ve vekil adaylarının Meclis Başkanı tarafından seçilmesi tartışmalarında Meclis nasıl olur da 'kayıt ve şarta' mecbur olur sorusunu yöneltmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 21. Cilt, 1920-1923: 321).

Ayrıca Vâsıf Bey, Başkumandanlık Kanunu tartışmaları sırasında da böyle bir yetki devrini anlamsız bulduğunu, ağır savaş durumları görmüş olan Fransız Meclisinin dahi böyle bir karar almak zorunda kalmadığını belirtmiştir. Ona göre, bu tür bir yetki devri milletin hukukunu çiğnemek ve tek kişiye teslim etmek anlamına gelecektir (TBMM Tutanak Dergisi (GC) 1. Cilt, 1920-1923: 326).

2. İkinci Grup'ta Tek Adam Rejimi ve Partili Cumhurbaşkanına Karşıtlık

İkinci Grup'un karşı çıktığı konuların başında tek kişinin yönetimi teması yer almaktadır. *Demirel*'e göre, bu hassasiyetin ortaya çıkışı geçmiş yıllardaki İTC iktidarı dönemindeki tecrübelerdir⁹⁶. Grup programındaki 2. maddede yer alan yürütme - Heyet-i Vekile Başkanlığı - ve yasama organının başkanlığı - Meclis Başkanlığı - makamlarının birbirinden ayrılması fikri bu bağlamda değerlendirilmelidir (*Demirel A.*, 2005: 182).

Hasan Fehmi Beyin meclis başkanına vekâlet görevinden istifasının görüşmeleri sırasında, Mustafa Kemâl Paşa, böyle bir durumda kendisinin istifasının da söz konusu olmasını talep ettiğinde; Hüseyin Avni Bey, Meclis'in şerefi uğrunda çok Meclis Başkanını feda edebileceğini söyleyerek Mustafa Kemâl Paşaya karşı tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur (TBMM Tutanak Dergisi 13. Cilt, 1920-1923: 85). Başkumandanlık görevinin uzatılması tartışmalarında da Hüseyin Avni Bey açıkça aleyhte tavır koymuş ve artık böyle bir görevlendirmeye gerek olmadığını belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 19. Cilt, 1920-1923: 520). Hüseyin Avni Bey, daha sonra aktif siyasette yer alamamasına rağmen 1945 yılında dahi tek adamlığa karşıtlığını sürdürmüş ve ömür boyu Cumhurbaşkanlığı görevini sürdürme hakkının bir diktatörlükten fazlası olmadığını belirtmiştir (Çelik, 1996: 21).

Ayrıca İkinci Grup mebusları Başkumandan tarafından bizzat atanan İstiklâl Mahkemesi üyelerini de tanımadıklarını ilân etmişlerdir (*Demirel A.*, 2010: 123). Selâhattin Bey, İkinci Grup'un temel ilkesinin otokrat şefliğe karşıtlık olduğunu ve şahsî hâkimiyetlerin yerine kanun hâkimiyetini istemiş olduklarından bahsetmektedir (*Demirel A.*, 2010: 136).

Gelecekte TCF'nin kurucularından biri olan Rauf Bey de, İkinci Grup'un bütün yetkilerin ve makamların tek isimde birleştirilmesine karşı çıkmak için bir araya geldiğini belirtmekte birlikte, gelecekteki pozisyonuna aykırı şekilde bu durumun o günün koşulları içerisinde değerlendirildiğinde bir zorunluluk olduğuna dikkat çekmiş ve Mustafa Kemâl Paşanın üstlendiği konumu savunmuştur (Ateş, 1994: 42). Ziya Hurşit, Mustafa Kemâl Paşanın en sert muhalifleri arasında yer almış, Sakarya Zaferi

⁹⁶ *Kayalı*, bu tecrübelerin arasına Sultan II. Abdülhamit dönemindeki baskıyı da eklemek gerektiğini düşünmektedir (*Kayalı*, 1985b: 1164).

sonrası kutlamalara katılmamış ve kutlama günü Meclis toplantı salonundaki tahtaya Paşa'yı puta dönüşmekle itham eden ifadeler yazmıştır (Zürcher, 1987: 281).

3. TCF'de Tek Adam Rejimi ve Partili Cumhurbaşkanına Karşıtlık

Cumhuriyetin 29 Ekim 1923'te ilân edilmesinden hemen sonra 10 Kasım 1923'te Kâzım (Karabekir) Paşa basına kişisel buyurganlığın her türlüsüne karşı olduğunu açıklamıştır (Zürcher, 2003: 56). *Ahmad*'a göre de, Kâzım Karabekir Paşanın muhalefete geçmesinin altında 'şahsî saltanat' pozisyonuna karşıt olması yatmaktadır (Ahmad, 1991: 69). Rauf (Orbay) Beyin yabancı bir gazeteye verdiği demecine göre de, TCF'nin temel olarak yaratmak istediği etki Mustafa Kemâl Paşanın otoritesini sınırlandırmayı başarabilmektir (Ertem, 2012: 350).

TCF'li mebuslar ve onları destekleyen Tanin gibi gazetelerde sık sık cumhurbaşkanının partisiz olması gerektiği görüşü dile getirilmiş, bu konu üzerinde özellikle durulmuştur (Zürcher, 2003: 85). Fırka programının 12. ve 13. maddelerinde siyaset ve idarenin ayrılması, hatta tüm memurlarla birlikte cumhurbaşkanının mebusluk sıfatının da düşürülmesi gerektiği belirtilmektedir (Tunçay, 1981: 372). Bu maddelerde doğrudan işlenmemiş olmakla birlikte, TCF'ye göre, cumhurbaşkanı seçilen kişinin mebusluğuyla beraber fırka başkanlığının da kaldırılması gerekmektedir (Arslan, 1996: 225).

TCF'li mebuslar, gazetecilere Mustafa Kemâl Paşanın kendisine bağlı bir ekip oluşturduğundan, devleti bu ekip vasıtasıyla tüm yetkileri haiz şekilde yönetmek istediğinden bahsetmekte ve buna karşı çıktıklarını belirtmektedirler (Ekincikli, 2012: 155). Kâzım Karabekir Paşa anılarında belirttiği üzere, hilâfetin kaldırılmasını dahi tek adamlığa gidiş yolunda bir adım olarak algılamış ve Mustafa Kemâl Paşanın elde edemeyeceğini anladığı bu mevkiî kaldırmaya karar verdiğini iddia etmiştir (Karabekir, 1991: 206).

Rauf Bey, TCF'nin kuruluşuna giden süreçte diğer paşalarla birlikte mutabık kaldığı beş temel ilke olduğundan bahsetmekte ve bu ilkelere birisinin cumhuriyetin bütünüyle bir şahıs veya zümrenin tasarrufuna bırakılmasına karşı çıkmak olduğunu aktarmaktadır (Ekincikli, 2012: 159). Ali Fuat Paşa ise, Şûrayı Askerî Teşkilât tartışmaları sırasında, Şûra Başkanının Cumhurbaşkanlığına karşı çıkmış ve hiç

olmazsa bu görevin Müdâfaa-i Millîye Vekili'nde kalmasını talep etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 15. Cilt, 1923-1927: 267). Kâzım Karabekir Paşa da, bir makamda bu kadar fazla görevin birleştirilmesinin hiçbir görevin lâıykıyla yapılamaması sorununu doğuracağını ve hiçbir insanın bu kadar fazla yükü kaldıramayacağını iddia eden, Almanya, Fransa ve İngiltere üzerinden örneklendirdiği bir meclis konuşması yapmıştır (TBMM Tutanak Dergisi 12. Cilt, 1923-1927: 338-345). Refet Paşa da bir meclis konuşmasında hiçbir şahsî hâkimiyetin peşinden gitmeyeceğini belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 10. Cilt, 1923-1927: 133).

4. SCF'de Tek Adam Rejimi ve Partili Cumhurbaşkanına Karşıtlık

Gelecekte SCF yöneticilerinden biri olacak olan Ahmet Ağaoğlu, henüz fırka faaliyete geçmeden 1926 yılında yazdığı yazılarda açıkça tek adam rejimine dair bir kayışın olduğu ima etmiş ve bunun olumsuz sonuçları olacağından bahsetmiştir (Ağaoğlu A. , 2018: 147).

Ancak SCF Programı, bu çalışma kapsamında yer alan muhalif hareketler içerisinde tek adam karşıtlığını kağıda dökmemiş yegâne yapılanmadır. Bu durum doğal olarak fırkanın kuruluşunun arka plânındaki nedenlerle ilgilidir, ancak SCF de partili cumhurbaşkanı fikrine karşı çıkmış ve Mustafa Kemâl Paşadan bizzat alınan tarafsızlık garantisi üzerine fırka faaliyete geçirilmiştir (Ağaoğlu A. , 2018: 28).

Ayrıca fırkanın İstanbul İl Başkanı olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu yazılarında Mustafa Kemâl Paşanın tarafsız kalması gerektiğini belirtmiş ve bunu talep etmiştir (Eraslan, 2000: 79). Ali Fethi Bey, Mustafa Kemâl Paşaya ömür boyu cumhurbaşkanlığı görevini sürdürmesini, ancak fırka başkanlığından ayrılmasını her fırsatta teklif etmiştir (Arslan, 1996: 228). SCF'nin bir yerel seçim bildirisinde de CHF için 'zorbalar yönetimi' ifadesi kullanılmış ve buna son verileceği vadedilmiştir (Koçak C., 2006: 260).

Süreç içerisinde özellikle SCF İzmir mitingi sırasında yaşanan olaylar Mustafa Kemâl Paşayı CHF'yi koruma güdüsüyle harekete geçirmiş ve Cumhurbaşkanı olarak CHF'ye manevî açıdan bağlı olmaya devam ettiğini açıklaması üzerine Fethi Bey partinin kapandığını ilân etmiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2017: 181). Dolayısıyla SCF de partili cumhurbaşkanı fikrine karşı olduğunu icraatı ile ortaya koymuştur.

Ayrıca Ali Fethi Bey, hükûmetin faaliyetlerini eleştirdiği yazılarına Mustafa Kemâl Paşanın bizzat yanıt vereceğini duyduğunda buna karşı çıkmış ve hükûmetin yanıtlamasının gerektiğini belirtmiştir. Durum üzerine Mustafa Kemâl Paşa aradan çekilmiş ve yanıtları İsmet Paşa yazmıştır (Arslan, 1996: 226). SCF'nin tek adam karşıtlığı daha çok İsmet Paşa üzerinden inşa edilmiştir. Örneğin, SCF Beşiktaş şubesi açılışında 'İsmetler saltanatını yıkmak' tabiri kullanılmıştır (Koçak C., 2006: 34). SCF'nin talepleri arasında cumhurbaşkanının ulusal bir genel seçimle belirlenmesi de yer almaktadır (Weiker, 1991: 90).

5. DP'de Tek Adam Rejimi ve Partili Cumhurbaşkanına Karşıtlık

1946 seçimlerinin kampanya sürecinde DP'nin temel argümanlarından birisi, cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığının ayrılması ve bu makamların aynı kişide toplanmaması gerektiği söylemi olmuştur (Koçak C., 1990: 143). Zira DP, kurulduğu günden itibaren cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığı görevlerinin birbirlerinden ayrılması gerektiğini savunmuştur. 1947 yılında yapılan ilk büyük kongresinde de partinin temel üç argümanından biri devlet başkanlığı ile parti başkanlığının bağdaşamaz görevler olduğu iddiasıdır (Arslan, 1996: 229).

Samet Ağaoğlu, politikaya atılma motivasyonunu kendisinde bulabilmesinin temelinde şahsî idare zihniyetine karşı mücadeleye girişme duygusu olduğunu belirtmektedir (Ağaoğlu, S., 1993: 33). DP Programının 16. maddesine göre, halkçılık hiçbir 'şahsa' ve zümreye ayrıcalık tanımamak anlamına gelmektedir ve parti böyle bir halkçılık ilkesinin destekleyicisi konumundadır (DP, 1946a: 4-5).

B. Bürokrasi - Halk İkileminde Tutulan Taraf

1919-1950 yılları arasındaki muhalefetin karşı çıktığı ikinci temel nokta ise, bürokrasinin gücü ve halk yığınının sessizliğe büründürülmesidir. *Timur*'a göre bunun da nedeni Kemâlist yönetimin dinamiklerinde aranmalıdır zira bu yönetimin ikinci önemli dinamiği - ilki kişisel yönetim özelliğidir - sahip olduğu sınıfsal özelliklerdir. Bu özellik Millî Mücadele dönemindeki ünlü ittifaka, asker-sivil bürokrasiye destek

olan - ancak daha sonra tasfiye edilip muhalif tarafa geçen - küçük burjuva ve yarı feodal toprak ağalarına dayanmaktadır (Timur, 2018: 9).

Keyder'e göre, bürokrasinin halkın gözündeki olumsuz imajının temel sebebi, özel mülkiyeti sınırlandırması, üretimin 'artık' olan bölümüne el koyması ve vergi toplama sürecindeki rolü ile ilgilidir. Dolayısıyla, halk ile bürokrasi arasındaki ilişki genelde halk adına para kaybı ile sonuçlanmakta ve bürokrasi de böylesi bir sınıf çatışması üzerinden algılanmaktadır. *Karpat*'a göre ise, Kemâlistlerin iktidarda olduğu süreçte halk kendisinin devlet uğruna harcadığını hissetmiş ve hükûmet orta sınıfın desteğini kaybetme pahasına kendi bürokratını korumayı tercih etmiştir (Karpat, 2013: 219).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde devletin neredeyse tüm kurumları radikal dönüşüm baskısıyla karşılaşmasına rağmen, bürokrasi görece geleneksel prosedürleriyle görevini yapmaya devam etmiştir. *Bent*'e göre, bürokrasinin yenilenmesi için ne gerekli zaman ne de bu reformlara dair bir ilgi vardır. Devrimin buharı 1930'larda söndüğünde, artık ideolojik itici gücünü de kaybeden Türk bürokrasisi tamamen rutin hâline geri dönmüştür (Bent, 1969: 48).

1. Karakol Cemiyeti'nde Bürokrasi - Halk İkileminde Tutulan Taraf

Türkiye'deki muhalif hareketlerin Saray'a karşı halkın yanında olması Yeni Osmanlılardan kalan bir gelenek görünümündedir (Timur, 2018: 281). Karakol Cemiyeti'nin kurucu liderlerinden Kara Kemâl'e göre, bürokrasi güvenilmez bir yapıdır. Zira kim yüksek maaş veya terfi vaadinde bulunursa onun tarafına geçmektedir. O nedenle Kara Kemâl'e göre, esnaf örgütleri geliştirilmeli ve asıl kuvvet onlara dayandırılmalıdır (Toprak, 2012: 17).

Dolayısıyla, Karakol Cemiyeti bürokrasinin karşısında halkın temsilcisi olmayı tercih etmektedir. Karakol Cemiyeti kurucularından ve İkinci Grup üyesi Vâsıf Bey, Meclis'teki çeşitli konuşmalarında asker ve bürokrasinin ek tahsisat gibi maddî taleplerini reddetmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 18. Cilt, 1920-1923: 152-163). Ayrıca müecceliyet vergisi hakkındaki konuşmalarında askerlik yapamayanlardan vergi almanın, ödeme gücü olmayanlar için büyük külfet olduğunu belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 19. Cilt, 1920-1923: 460). Cavit Bey'e göre de devlet

daireleri iş görmeyen, hayatını istirahatle geçiren insanlarla dolmuştur ve bunlar temizlenmelidir (Karaman, 2001: 61).

2. İkinci Grup'ta Bürokrasi - Halk İkileminde Tutulan Taraf

İkinci Grup'un, bürokrasi karşısında halkın tarafında ve 'bir takım zengin olmuş sefillerin' karşısında yer aldıklarına dair çeşitli iddiaları bulunmaktadır. Gerçekten, Birinci Grup'ta daha önceki Osmanlı parlâmentolarında bulunmuş altmış beş mebus tüm grubun %32,2'sini oluşturmaktayken, İkinci Grup'ta daha önceki Osmanlı parlâmentoları içinde bulunmuş on altı mebus tüm grubun %25,4'ünü meydana getirmektedir (Demirel A., 2010: 162).

Dolayısıyla 'devletlülere' karşı halkı temsil etme iddiası, yeni parlâmenterlere sahip İkinci Grup için, Birinci Grup'a kıyasla haklı yanlar barındırmaktadır. Son Osmanlı Meclis-i Mebûsan'ı hariç tutulduğunda ise, Birinci Meclis'teki mebus grupları arasında en az parlâmento tecrübesine sahip kesim İkinci Grup'tur. Örneğin hem 1914'teki parlâmentoda hem de Birinci Meclis'te yer almış mebusu sayısı yirmi dört iken, bu mebusların arasında İkinci Grup üyesi bulunmamaktadır. 1908 ve 1912 parlâmentolarında da bulunmuş olan kırk beş mebusun ise, yalnızca üçü İkinci Grup'ta yer almıştır (Demirel A., 2010: 163). Ayrıca doğdukları yerde mebus olarak 'yerellik' özelliği kazanmış olan mebusların oranı Birinci Grup'ta %58,9 iken, İkinci Grup'ta %68,3'e yükselmektedir ki bu oran da Meclis'teki gruplar içindeki en yüksek yerellik seviyesini meydana getirmektedir (Demirel A., 2010: 167). *Gevgilili*'ye göre de, İkinci Grup esnaf, işçi ve köylü gibi halk sınıflarının özlemlerini dile getirmektedir (Gevgilili, 1973: 68).

Hüseyin Avni Beyin Birinci Meclis'teki konuşmalarında da sık sık mebuslara, aslında her şeyin köylünün emeği sayesinde var olabildiğini ve bunun karşılığının onlara ödenmesi gerektiğini hatırlatması da İkinci Grup'un tuttuğu taraf bakımından bir fikir verebilmektedir. Hüseyin Avni Bey, İkinci Meclis için yapılan seçimlerde mebusluk görevini kaybettikten sonra Erzurumlu gençlere hitaben yazdığı mektubunda halkın gerçekleri söyleyen taraf olduğunu, 'resmî kuvvetlerin' ise, halkın zararına hareket eden, babadan oğula geçen düzenlerini korumaya çalışan kötü ruhlu bir sınıf olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Hüseyin Avni Bey'e göre, milletin rûştünün

olmadığını iddia eden bürokratlar, halka böyle bir hakarete bulunmadan önce kendi rüştlarını ispat etmekle yükümlülerdir (Çelik, 1996: 14-21). Zira Hüseyin Avni Bey'e göre, bürokrasinin atadığı vergi tahsildarları tâyin olduktan sonra, kendi kefaletlerinin birkaç misli miktarda parayı zimmetine geçirip kaçmaktadırlar. Daha sonra halk 'kuzu kuzu' borcunu devlete ödemektedir. Bu durum açıkça halkın üzerine bir külfettir ve dolayısıyla aracı olan memur makamı ortadan kaldırılarak başka bir yöntem bulunmalıdır (TBMM Tutanak Dergisi 8. Cilt, 1920-1923: 116).

Ali Şükrü Bey'e göre, nahiyelerde iş görmesi için görevlendirilen kişiler dahi merkezden atanan memurlar olmamalı, o bölgede yaşayan vatandaşların seçimleriyle iş başına getirilmelidir (TBMM Tutanak Dergisi 26. Cilt, 1920-1923: 364). Ayrıca hem asker hem de sivil bürokrasinin görev ve yetkileri bir kanun ile belirlenip sınırlandırılmalı, halkın bürokrasi karşısındaki memnuniyetsizliği bu gibi yollarla giderilmeye çalışılmalıdır (TBMM Tutanak Dergisi 18. Cilt, 1920-1923: 196).

3. TCF'de Bürokrasi - Halk İikileminde Tutulan Taraf

TCF her düzeyden bürokratin seçimle gelmesi gerektiğine dair talepleri ile açıkça tarafını halktan yana belirlemiştir. Örneğin TCF programının 14. maddesi seçimle iş başına gelmesi gereken bürokratlara dairdir. 19. maddede ise, devletin en önemli görevi bireyin sağlığını ve hayatını korumak olarak açıklanmıştır (Tunçay, 1981: 372).

TCF'li mebuslardan Feridun Fikri Bey çeşitli bütçe görüşmelerinde özellikle üst düzey devlet memurlarına ayrılan kaynaklarla ilgili çok hassas bir tavır sergilemiş ve bürokrasinin karşısında halkın yanında yer aldıklarına dair bir intiba bırakmıştır (Babaoğlu, 2012: 91).

Ali Fuat Paşaya göre, özellikle Maliye Vekâletinin memurları sürekli şekilde suiistimallere girişmekte ve devletin şanına lâıyk bir hayat sürmemektedirler. Bu durumu düzeltmek için çeşitli girişimlerde bulunulmalıdır (TBMM Tutanak Dergisi 13. Cilt, 1923-1927: 64).

4. SCF’de Bürokrasi - Halk İikileminde Tutulan Taraf

SCF Programının 8. ve 9. maddeleri devletin vatandaşlara karşı olan görevlerini yerine getirmedeki aksaklıklarından bahsetmekte ve halkın rüşvet ve suiistimallara karşı korunacağını beyan etmektedir. Özellikle hükûmetin muhatap kabul etmeyen tavrından ve yargı erkinin hantallığından söz ederek açıkça bürokrasi karşısında halkın tarafını tutmaktadır (Tunçay, 1981: 405). *Okyar ve Seyitdanlioğlu* bu iddiayı bir adım daha ileri götürmekte ve 8. maddeyi bürokrasinin azaltılacağına dair bir ibare olarak yorumlamaktadırlar (Okyar ve Seyitdanlioğlu, 2017: 75).

Ahmet Ağaoğlu memur maaşlarının artırılmasını eleştirmiş ve hâli hazırda yoksul olan halkın daha da zor durumda kalacağını belirtmiştir (Gözcü, 2006: 46). Süreyya Paşa da SCF’ye katılmasının temel nedenlerinden biri olarak, halkın kamu işleri için hükûmete başvurduklarında hakaret duymaları ve zorluklarla karşılaşılıyor olmasını ileri sürmüştür (Karacagil, 2013: 135).

Emrence, genel kanının aksine SCF’nin yalnızca CHF’nin bir iç hizbi olduğunu reddetmektedir. Ona göre SCF, devletçi olmaktan çok toplumsalçı, seçkinci olmaktan çok kitleselci bir örgütlenmedir (Emrence, 2006: 17). SCF’ye göre, bürokrasi hukuk devleti sınırlarına çekilmelidir (Emrence, 2006: 87).

SCF’nin 1930 seçimlerinde kazanmış olduğu kırk belediye başkanlığının %65’ini Batı Anadolu’dan elde etmiş, Batı Anadolu’daki SCF teşkilâtlarındaki dağılımında ise, bürokratik bir geçmişe sahip olanların sayısı %9.6’da kalmıştır (Emrence, 2006: 140). Dolayısıyla SCF’nin gücünü elde ettiği Batı Anadolu’da büyük oranda bürokratik kadrolara karşı bir mesafe sezilmektedir.

Ali Fethi Beye göre, SCF gücünü münevver olan ve olmayan tüm halkı kapsıyor olmaktan almaktadır (Emrence, 2006: 114). Meclis’teki konuşmalar sırasında Ali Fethi Bey, memurların şirketlere vasi olarak atanmasıyla birlikte ticaret erbabına zarar verdiğini hatta kimi zaman iflâsa sürüklediğini iddia etmiş, bu nedenle kazanç vergisine dair kanunun değiştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca memurlar seçimlere de müdahale etmekte ve hükûmet bu girişimlere engel olamamaktadır. Örneğin, Bursa’da Vali, vilayetin çeşitli noktalarında seçimde SCF’ye karşı tehditler savurmuştur (TBMM Tutanak Dergisi 21. Cilt, 1927-1931: 38-39).

SCF aynı zamanda mebuslara karşı da halkın tarafını tutmuştur. Ali Fethi Bey, meclis konuşmaları sırasında mebusların yalnızca bir gün görev yapmış olsalar dahi kendilerine belirli bir miktar emekli maaşı bağlandığından bahsetmekte ve bunu mantığa sığmayan bir uygulama olarak tarif etmektedir (TBMM Tutanak Dergisi 21. Cilt, 1927-1931: 40). Ahmet Ağaoğlu ise, üst düzey bir memur olan valinin belediye teşkilâtları üzerindeki yetkilerinin kaldırılmasını talep etmiş ve bunun yerine halkın oylarıyla gelen belediye meclisine ve başkanına güvenilmesi gerektiğini belirtmiştir. Zira belediye teşkilâtlarının atanmış bir valiye kıyasla meşruiyeti daha yüksektir (TBMM Tutanak Dergisi 17. Cilt, 1927-1931: 83). Hatta belediyelere gönderilen yazılarda ‘emir’ tabiri yerine ‘icaba davet’ tabiri kullanılmalı, başkentin dili yumuşatılmalıdır (TBMM Tutanak Dergisi 17. Cilt, 1927-1931: 98).

5. DP’de Bürokrasi - Halk İkileminde Tutulan Taraf

DP’nin kurucularından Adnan Menderes, 1946-1950 yılları arasındaki söylemlerinde halkın karşısında devletin ve bürokrasinin nüfuz alanını sınırlandırma çabasını dillendirmektedir. Bu dönemde İsmet İnönü devlet ciddiyetini temsil etmekteyken, Menderes sahip olduğu yalnızlık hissini adeta halk içinde unutmaya çalışmaktadır (Bora, 2005: 485-506). Menderes, kendisini halkın temsilcisi olarak görmekte, bürokrasinin ve ordunun en büyük rakipleri olduğunu hissetmektedir (Karpata, 2013: 54). *Sarıbay*’a göre de DP, bürokratik devletin yerine demokratik bir devlet sistemini getirmeyi çözülmesi gereken temel sorun olarak görmektedir (Sarıbay, 1991: 121). Ancak *Mardin*, DP’nin de öncülleri gibi aslında lider kadro bakımından merkeze bağlı bürokrat sınıftan oluştuğunu belirtmekte ve çevreyi temsil etme iddiası bağlamında bunu gülünç bulduğunu ifade etmektedir (Mardin, 2017: 72).

Samet Ağaoğlu’na göre de DP’nin temel argümanlarından biri mebus gelirlerinin çeşitli kalemler aracılığıyla azaltılması, ödeneklerin kısılması gibi öneriler olmuştur. Ağaoğlu’na göre, DP’ye karşı İsmet Paşanın en büyük müttefiklerinden biri bürokrasidir (Ağaoğlu, S., 1993: 100-125). Fuat Köprülü de Türkiye’deki sistemin bir diktatörlük olduğunu belirttiği konuşmasında, tek parti rejimi bürokratlarının halkı kendi güdümlemlerindeki birer koyun olarak gördüğünü iddia etmiş ve demokrasilerde bunun olamayacağını belirtmiştir (Atasoy, 2005: 67).

DP'ye göre, iktidardaki elitlerin, halkın günlük hayat tarzıyla hiçbir bağlantısı olmayan 'yüksek elit kültürünü' benimsetme çabaları nedeniyle halk kültürünün temeli baskılanmaktadır (Atasoy, 2005: 71). DP'nin bürokrasi ile mücadelesi öyle bir boyut almıştır ki, CHP artık DP'nin söylemlerinin memurları tehdit eder hâle geldiğini iddia etmiştir (Eroğul, 1990: 41). Zira Celâl Bayar bir konuşmasında Memurin Muhâkematı Kanunu maddelerinin değiştirilmesini dahi şart koşmuştur ki *Eroğlu*'na göre o gün için aslında bu çok da önemli bir konu başlığı oluşturmamaktadır (Eroğul, 1990: 36). Adnan Menderes'e göre, CHF ülkenin durumu göz önünde bulundurulduğunda bu kadar memur istihdam etmekle büyük bir lüks satın almaktadır ve bu savurganlık sonlandırılmalıdır (Karpaz, 2013: 262).

DP'nin 1946 yılındaki parti programının 3. maddesi, CHP'nin henüz halkın yeterli olgunluğa erişmediğini vurgulayan tavrına atıfla, Türk milletinin siyasî olgunluğuna inancı vurgulamaktadır (DP, 1946a: 1). 11. maddede ise, devlet memurlarının seçimlerde oy vermek dışında hiçbir siyasî faaliyette bulunmamaları ve herhangi bir siyasî partiye üye olamamaları isteği dile getirilmiştir (DP, 1946a: 3). 16. maddeye göre ise, hükûmet ve bürokrasi halktan olmalı, halk için olmalıdır (DP, 1946a: 5). Yine 19. maddede de, bürokrasinin yalnızca kamu görevlerini yerine getirmek için kurulmuş bir teşkilât olduğu vurgulanmış ve böyle bir teşkilâtın halkın dışında ya da halkın üstünde görülmesinin mümkün olmaması gerektiğinin altı çizilmiştir. Zira aksi bir hâlde memurlar görevlerini keyfî davranışlar sergileyerek yerine getirmekte ve görev-sorumluluk sınırlarını netleştirememektedirler. Bu bürokratik zihniyetin terki önerilmektedir (DP, 1946a: 5-6). 23. madde ise, memurların tayin, terfî ve cezalandırılmalarının takdire bırakılmadan, objektif kriterlere bağlanması gerektiği dile getirilmiş ve amirleri ile memurlar arasındaki dolaysız bağ gevşetilmek istenmiştir. 24. maddede memurların sayısının sürekli şekilde artırılmasına da karşı çıkılmıştır (DP, 1946a: 7-8).

Adnan Menderes, Matbuat Kanunu ile ilgili yaptığı bir konuşmasında bürokrasiyi korumaya yönelik olan 30. maddeyi eleştirmektedir. Bu maddeye göre, üst düzey bürokrasi temsilcileri hakkında - isim vermeksizin dahi olsa -, şeref ve haysiyetlerini ihlâl eden yazılar çıkartıldığında ilgili matbuatın yayınına son verilebilecek ve yazının sahibine ağır cezalar uygulanabilecektir. Menderes, bu ayırımın nedenini ve ceza miktarındaki değişikliği sorgulamakta, tasarının geri

çekilmesini talep etmektedir (TBMM Tutanak Dergisi 1. Cilt, 1946-1950: 294-296). Yine Menderes'e göre, devletin iktisadî zayıflığı göz önünde bulundurulmayarak bir 'bürokrat devleti' kurulmuş ve bu yük halkın üzerine yüklenmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1946-1950: 242). Menderes'e göre, halk yıllardır bürokrasi baskısı altında yaşamaktadır (TBMM Tutanak Dergisi 6. Cilt, 1946-1950: 678).

Koraltan'a göre de, uzun yıllar tek parti yönetimi altında kalmış olan bürokrasi, temel amaçlarından sapmış ve Türk milletine ıstırap verir hâle gelmiştir. Koraltan'a göre bu durum değiştirilmeli, hakikî 'halk demokrasisi' kayıtsız şartsız işletilmeli ve dolayısıyla Memurin Kanunu gözden geçirilmelidir (TBMM Tutanak Dergisi 8. Cilt, 1946-1950: 501).

C. Dönemin Seçim Yasaları/Kurallarına Karşıtlık

Seçim sistemi, bir seçimde kullanılan oyların milletvekilliğine dönüştürülmesi ile ilgili hukukî düzenlemeler bütününe karşılık gelmektedir. *Alkan*'a göre, tek dereceli sistem yürütme erkini güçlendiren bir etki yapmaktadır, ancak iki dereceli seçim sistemi de halka duyulan güvensizliğe işaret etmektedir (Alkan, 2006: 153).

Duverger'ye göre ise, bir ülkedeki seçim sistemi, hem ülkenin siyasal yapısına hem de parti içi demokrasilerine etki etmektedir. Zira seçim sistemine göre adaylık mekanizması büyük değişiklikler göstermektedir (Duverger, 1974: 457).

Colomer'a göre de, tüm siyasal kurumlar gibi seçim sistemleri de iktidardaki grubun güçlerini pekiştirebileceği şekilde formüle edilmektedir. Seçimlerin çoğunluk usûlüne göre ya da nispî usûle göre yapılması da dâhil olmak üzere tüm prosedür bu ilkeye dayanmaktadır (Colomer, 2004: 3).

1. Karakol Cemiyeti'nde Dönemin Seçim Yasaları/Kurallarına Karşıtlık

Karakol Cemiyeti'nin Dokuz Umde isimli programının 4. maddesine göre, seçimler tek dereceli şekilde yapılmalıdır (Tunçay, 1981: 165). Ancak İTC'nin iktidardayken uyguladığı seçim politikasına zıt olduğu hemen dikkati çekmektedir. Zira 1908 yılı sonrasındaki seçimler de çift dereceli olarak yapılmıştır.

2. İkinci Grup'ta Dönemin Seçim Yasaları/Kurallarına Karşıtlık

İkinci Grup'a göre, Meclis'in milleti tam olarak temsil etmesi gerekmektedir ve bu mümkün oldukça dolaysız olması gerektiğinden seçimler tek dereceli şekilde yapılmalıdır (Demirel A., 2005: 175). Ancak 2 Aralık 1922'de İkinci Grup, bir dizi seçim yasası taslağını da gündeme getirmiş hatta bu taslaklarda ikâmet ve benzeri kısıtlayıcı maddelerle Mustafa Kemâl Paşanın seçilmesine engel oldukları algısını hâkim kılmışlardır (Ahmad, 1991: 67).

Ali Şükrü Bey, Meclis'te yaptığı bir konuşmasında hâkimiyeti millîye kavramının geçerliliğinden bahsetmiş ve bu kavramı, milletin seçim hakkını hiçbir aracı olmadan kullanabilmesi olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla iki dereceli bir seçimdeki gibi araçlara karşı olduğunu ilân etmiştir. Zira Meclis dahi bu hakkın kullanımında bir aracı rolündedir, bu zorunlu kurum dışında hiçbir aracı bulunmamalıdır (TBMM Tutanak Dergisi 21. Cilt, 1920-1923: 286).

Hüseyin Avni Bey de, 1876 Kânûn-ı Esâsî dönemindeki toplumun gelişmişlik düzeyi ile Birinci Meclis dönemindeki toplumun gelişmişlik düzeyinin geçen elli yılda çok değiştiğini ve bu nedenle iki dereceli olarak öngörölmüş olan seçim sisteminin tek dereceli hâle getirilmesi için gerekli koşulların ortaya çıktığını belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 7. Cilt, 1920-1923: 298).

3. TCF'de Dönemin Seçim Yasaları/Kurallarına Karşıtlık

Fırka programının 8. maddesi de seçim konusuna ayrılmış ve doğrudan tek dereceli seçim talep edilmiştir (Tunçay, 1981: 372). TCF de tek dereceli seçimden yana olmakla birlikte, genel seçim yasalarıyla ilgili sorunları da gündeme getirmektedir. Örneğin Bursa'da Sakallı Nurettin Paşanın seçilmesi ve Elazığ'da yapılan ara seçimler gibi dönemlerde TCF itirazlar yükseltmiş ve seçim yasalarında değişiklikler talep etmiştir (Zürcher, 2003: 115).

4. SCF’de Dönemin Seçim Yasaları/Kurallarına Karşıtlık

SCF Programının 11. maddesi seçimlerin tek dereceli yapılmasını açıkça öngörmekte ve önceki muhalif hareketlerin görüşlerini sürdürmektedir (Tunçay, 1981: 405). *Ahmet Ağaoğlu* da ikinci seçmen görevindekilerin doğrudan CHF üyesi olduklarını ve seçimi bu sayede CHF’nin kazanmasının kesin olduğuna dair eleştirilerini Mustafa Kemâl Paşaya bizzat iletmiştir (Ağaoğlu A. , 2018: 39).

Weiker’e göre de, SCF’nin temel amaçlarından birisi doğrudan seçim sistemini getirmeye çalışmak olmuştur. SCF’nin 1930 seçimlerinde yaşadığı olumsuzluklar 1946 yılına kadar sürecek bir küskünlüğe neden olması *Weiker*’e göre dikkat çekmektedir. Zira SCF ile DP arasında başka bir parti denemesi olmamıştır (Weiker, 1991: 89).

5. DP’de Dönemin Seçim Yasaları/Kurallarına Karşıtlık

DP 1946 yılında kurulma aşamasını tamamlamış olmasına rağmen seçimlere girmeme kararı almış ve bunun nedenini de tek dereceli seçimlerin yapılmaması olarak ilân etmiştir. Bu çabaları sonucunda tek dereceli seçimlerin yapılmasını hayata geçirebilmiş, ancak bu dönemden sonra da seçimlerin adaletli şekilde, çoğunluk usûlü yerine nispî temsil usûlüne göre yapılması için çaba göstermiştir (Koçak C., 1990: 142). Samet Ağaoğlu’na göre de, Türkiye’deki demokrasinin en büyük eksikliklerinden birisi seçimlerin tek dereceli olmamasıdır (Ağaoğlu, S., 1993: 32).

1948 yılında yasa değiştirilene kadar DP, açık oy-gizli sayım yöntemi ile seçimlerin yapılmasına da karşı çıkmıştır (Koçak C., 1990: 150). Zira 1947 yılında da DP için en önemli konulardan biri yeni bir seçim kanununun hazırlanması olmuştur ki bu yolda da bir taslak meydana getirilmiştir (Ağaoğlu, S., 1993: 63). DP’ye göre, seçimler hakkındaki kanun yenilenirken eklenmesi gereken bir husus da, seçim sandıklarının başında her partinin temsilcisinin bulunması olmalıdır (Eroğul, 1990: 37).

DP Programının 9. maddesi seçimlere ayrılmış, serbest ve gizli oy ile yapılacak seçimlerin millî hâkimiyetin temelini oluşturduğu belirtilmiştir. Programın

10. maddesi ise, seçimlerin tek dereceli yapılması gerektiğini vurgulamaktadır (DP, 1946a: 3).

Adnan Menderes'in girişimleriyle DP 1946 yılında bir seçim kanunu önerisi vermiştir. Bu öneride, gizli oy ve açık sayım ilkeleri, oyların kapalı bir hücrede verilmesi, sandık başında alenî bir oy sayımı gibi talepler yer almıştır (TBMM Tutanak Dergisi 12. Cilt, 1946-1950: 599). Refik Koraltan ise, seçim müesseselerinin belediyelerden alınarak tarafsızlığa katkı yapılması gerektiğini belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 12. Cilt, 1946-1950: 615). Fuat Köprülü de, tek dereceli seçimleri savunmuş ve halkın böyle bir uygulamaya hazır olmadığı iddiasını bir hakaret olarak kabul ettiğini belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 1. Cilt, 1946-1950: 120).

D. Çift Meclis/Meslekî Temsil Talebi

Çift meclis sistemi, parlâmentoya ait yetkilerin iki ayrı meclis tarafından birlikte kullanılmasını öngörmektedir. İkinci meclisler daha çok federal veya çok kültürlü devletlerde karşımıza çıkmakla birlikte temel olarak birinci meclise, karşı demokratik bir fren mekanizması olarak tasarlanmaktadır (Özgişi, 2012: 5).

Fransız Devrimi sürecinde de radikal grup için tek meclisli üniter bir devlet, temel amacı meydana getirmiştir. Radikallere göre, ikinci meclis anti-demokratiktir zira yalnızca üstesinden gelinmeye çalışılan toplumsal ve mülkî ayrıcalıkların savunucularından oluşan bir savunma teşkilâtı olarak görülmektedir (Coakley, 2014: 546). Bu bağlamda *Timur*'un Jakoben-Thermidor tezinin uyumluluk seviyesi dikkat çekicidir.

Aynı zamanda çift meclis talebi, adem-i merkezîyetçi fikirlerle de birlikte ilerleyebilmektedir. Zira gelişmiş yerel yönetimlere sahip üniter devletler için ikinci meclis kaçınılmaz bir hâle gelmektedir. İkinci meclis, yerel ve bölgesel temsilin kapılarını aralamaktadır (Sencur, 2009: 57).

Parla'ya göre ise, özellikle Türkiye'deki çift meclis sistemi tartışmalarının altında daha çok korporatizm odaklı meslekî temsil fikri ve burjuvazinin içinde memurlara karşı gelişmiş olan bir olumsuz refleks yatmaktadır⁹⁷ (Parla, 1993: 25).

⁹⁷ *Parla*'ya göre Türkiye'de, korporatizmin iki ayrı kolu olan solidarist ekol ve faşist ekol birlikte bulunmaktadır. Parti ve döneme göre tercih edilen tarz değişmektedir (Parla, 1993: 29).

1. Karakol Cemiyeti'nde Çift Meclis/Meslekî Temsil Talebi

İTC'nin 1916 yılındaki kongresinde 'Meslekî Temsil Programı' isimli bir çift meclisli yapı vizyonu kabul görmüş, ancak günün şartlarında hayata geçirilememiştir. Kara Kemâl ve K r Ali İhsan Beyin hazırladığı bu program, 1920 yılındaki meslekî temsile dair yapılan meclis tartışmalarına da ön ayak olmuştur (Akal, 2006: 45).

Karakol Cemiyeti'nin Dokuz Umde isimli programının 4. ve 5. maddeleri çift meclis ile ilgili fikirlere ayrılmıştır. Dördüncü madde açıkça çift meclisli bir yapının kurulması gerektiğini belirtmektedir (Tunçay, 1981: 165).

1926 İstiklâl Mahkemesi'nde Dokuz Umde programının 3. maddesindeki kuvvetler ayrılığı tabiri ile kastedilen fikrin sınırlarının ne olduğu ve ne kastedildiği sorulmuşt; Cavit Bey de Mebûsan ve  yan Meclisinden meydana gelen çift meclisli bir yasama organı talebine karşılık geldiğini belirtmiştir (Yüksel, 1962-1963: 236). Dolayısıyla Karakol Cemiyeti'ne göre, savundukları bir başka ilke olan kuvvetler ayrılığının sağlıklı şekilde uygulanabilmesinin bir ön koşulu da iki meclisten oluşan bir parl mentonun var olabilesidir.

2. İkinci Grup'ta Çift Meclis/Meslekî Temsil Talebi

İkinci Grup, muhtemelen bir devrim meclisinde görev alıyor olmaları nedeniyle herhangi bir çift meclis talebinde bulunamamıştır. Zira akıllarından geçen Ankara'daki Meclis'in geçici olduğudur ve bir gün İstanbul'a tekrar dönülecektir (TBMM Tutanak Dergisi 8. Cilt, 1920-1923: 6). O günlerde Ankara'daki Meclis yalnızca İstanbul'da dağıtılmış olan Mebûsan Meclisinin yerini doldurmaktadır ve  yan Meclisi de feshedilmediğinden İstanbul'a dönüldüğünde iki meclisli yapı kendiliğinden devreye girecektir.

1919 yılında Meclis'in yeniden açılması İstanbul H k meti ile yapılan görüşmelerde dile getirilmiş,  yan Meclisi  yeleri İstanbul dışında herhangi bir yerde toplanılması durumunda yeni açılan Meclis'e katılmayacaklarını iletmişlerdir ( zgişi, 2012: 26).

3. TCF’de Çift Meclis/Meslekî Temsil Talebi

Çift meclis fikri TCF’yi meydana getiren ortak noktalardan bir diğerini meydana getirmektedir (Zürcher, 2003: 62). *Sancaktar*’a göre, ikinci bir meclisin kurulması talebi Mustafa Kemâl Paşanın ‘tek adamlığı’ dengelemek isteyen Ankara’daki hükûmet yapılanmasına karşı olan İttihatçıların fikirlerinin yansımasıdır (Sancaktar, 2010: 2207).

Zira parti programının hazırlanma sürecinde Kâzım Paşa tarafından biri Âyan Meclisi olmak üzere çift meclis teklifi olması gerektiğini belirtmiştir (Zürcher, 2003: 84). Rauf Bey ve Refet Beylerin arkadaşı Ahmet Süreyya Bey de Meclis’te çift meclis teklifini dile getirenler arasındadır. Süreyya Bey’e göre, ikinci bir meclis ilk meclisin heyecanına karşı ‘mutedil’ bir yapı meydana gelmesini sağlayacaktır. Refet Bey ise, ikinci meclisin meslekî temsil imkânı vermesi gerektiğinden bahsetmiştir (Sancaktar, 2010: 2199).

4. SCF’de Çift Meclis/Meslekî Temsil Talebi

SCF’nin bu tez kapsamında yer alan diğer siyasal örgütlerden temel argüman farklarından biri çift meclis talebine ilişkin herhangi bir söylem veya program maddelerinin bulunmamasıdır. Bunun nedeni SCF’nin kuruluşuna denk gelen sürecin bir yerel seçim havasını barındırmasında aranmalıdır. Zira fırka doksan dokuz gün içinde kapatılmış ve genel seçimler için kapsamlı bir program yapma fırsatı bulamamıştır. Meclis’te parti programına dair eleştirilerden kimileri de fırka programının kısıllığına odaklanmaktadır (TBMM Tutanak Dergisi 21. Cilt, 1927-1931: 82-84).

5. DP’de Çift Meclis/Meslekî Temsil Talebi

DP kuvvetler ayrılığı talebini tek meclis uygulamasını dayanak hâline getirerek açıklamaya çalışmaktadır. Zira tek meclis olması, bu meclisi ele geçiren ‘bir kişinin’ bütün ülkeye hâkim olması ihtimalini beraberinde getirmektedir (Bora, 2005: 499). Dolayısıyla DP’nin çift meclis fikrine yakın olabileceği anlamı çıkarılabilmektedir.

DP'nin ilk kongresinde alınan kararlarda partiden, ikinci bir meclisin kurulması için gerekli çalışmalara başlanması istenmiştir (Ağaoğlu, S., 1993: 602).

23 Aralık 1948'deki İstanbul basını beyannamesine Celâl Bayar tarafından destek içeren bir yanıt metni yazılmıştır. Ancak Celâl Bayar, bu metindeki kuvvetler ayrılığı talebini ilk akla gelen anlamından farklı yorumlamış, tek meclisli yapının demokrasinin işlevinde olumsuz etkiler yaptığından söz etmiş ve çift meclis ihtiyacını gündeme getirilmiştir (Uran, 2008: 418).

E. Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Talebi

Duverger'ye göre, kuvvetler ayrılığı basit şekilde yasama, yürütme ve yargının her birinin diğeri ile sınırlandırılması, bir anlamda iktidarın zayıflatılmasıdır (Duverger, 1974: 238). En iyi örnek olarak Amerikan sistemi gösterilmekle birlikte *Kavanagh*'a göre, üç kuvvetin tamamen birbirinden ayrıldığı modern bir devlet hiçbir zaman görülmemiştir (Kavanagh, 2016: 221).

Bu ilk tanım madalyonun yalnızca bir yüzünü meydana getirmektedir; zira kuvvetler ayrılığı prensibinde denge ve kontrol mekanizmasının var olması gerek şart değildir. Birbirine olumlu etkiler yapmakta olan üç farklı gücün 'ilham verici' bir iş birliği şeklinde de tasarlanabilmektedir. Ayrıca son olarak, yalnızca federalizm anlamına gelecek şekilde güçlerin paylaştırılmasını da anlatabilmektedir (Cichelero, Ferri, ve Nunes, 2018: 18).

Kuvvetler ayrılığı talebi, mutlak gücün kaçınılmaz şekilde iktidarı yozlaştıracığı fikrine dayanmaktadır. Bu yozlaşmanın önüne geçebilmek adına güç rejim içerisinde dağınık şekilde bırakılmaktadır. Örneğin, İngiltere'de kalıtsal kralların ve lordların sistemden dışlanması gündeme gelmiş ve onlardan miras kalan güç sistem içindeki kurumlar arasında dağıtılmıştır (Calabresi, Berghausen, ve Albertson, 2012: 536). Bu bağlamda kuvvetler ayrılığı ve sembolik monarşi arasındaki ilişki Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş konusunda ilgi çekici gözükmektedir.

1. Karakol Cemiyeti'nde Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Talebi

Karakol Cemiyeti'nin Dokuz Umde isimli programının 3. maddesi kuvvetler ayrılığına ayrılmıştır. Kuvvetler hem ayrılmalı hem de dağıtılmalıdır. İlgili madde, hem yasama ve yürütmenin birbirinden ayrılmasını hem de yasamanın kendi içerisinde çift meclis yoluyla ayrılmasını kapsamaktadır (Tunçay, 1981: 165).

Kara Vâsıf Bey, Meclis'teki konuşmalarında İstiklâl Mahkemeleri'nin kurulmasına karşı çıkmış ve eğer hâlihazırda açık olan mahkemeler sorunları çözemiyorsa, Adliye Vekâletinin kendisinin gözden geçirilmesini teklif etmiştir. Kurulması hâlinde de, kısa süreli görev yapmasını umduğunu belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 22. Cilt, 1920-1923: 62).

2. İkinci Grup'ta Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Talebi

İkinci Grup'un programının 3. maddesi yürütmenin, yasamanın bilgisi dışında hareket etmesini önlemeye yönelik olarak oluşturulmuştur. Programın 6. maddesi ile de olağanüstü mahkemeler kurulsa dahi, kanunî çerçeve içinde faaliyet göstermesine dair mücadele kararlaştırılmıştır. 2. madde meclis başkanlığı görevi ile icra vekilleri heyeti başkanlığı görevinin birbirlerinden ayrılması dolayısıyla kuvvetler ayrılığı ilkesinin sağlanmasına yöneliktir (Demirel A., 2005: 183). Hüseyin Avni Bey ve Selâhattin Beyin 24 Kasım 1921'de sundukları komisyon teklifine göre, güçler ayrılığı ilkesinin benimsenmesi açıkça talep edilmiş, ancak Birinci Grup tarafından reddedilmiştir (Demirel A., 2010: 117). İkinci Grup'un programının 24. maddesi mahkemelerin bağımsız olması gerektiği üzerinedir (Güneş, 1997: 192). İkinci Grup'un mebuslarından Abidin Bey de Meclis'te yaptığı konuşmalarda kuvvetler birliğini eleştirmiş, Danıştay'ın olan yetkilerin dahi Heyet-i Vekile tarafından kullanıldığını iddia etmiştir (Sancaktar, 2010: 2193).

İlginç bir istatistik olarak, Birinci Grup'ta hukuk mezunu olanların oranı %7.4 iken İkinci Grup'ta bu oran %19.0'a yükselmektedir (Demirel A., 2010: 171). Dolayısıyla İkinci Grup'un hukukî konular hakkındaki hassasiyeti mezunu oldukları okullar ile de alâkalı görünmektedir.

Ali Şükrü Bey de İstiklâl Mahkemeleri'nin kurulmasına karşı çıkanlar arasındadır (TBMM Tutanak Dergisi 4. Cilt, 1920-1923: 276). Ayrıca kuvvetler ayrılığı adına Hüseyin Avni Bey tarafından önerilen devlet dairelerini tetkik görevinin yürütmeden alınarak yasamanın encümenlerine verilmesine dair sunulan teklifi onaylamış ve bu öneri İkinci Grup'un ortak bir amacı hâline gelmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 19. Cilt, 1920-1923: 351).

Hüseyin Avni Bey ise, bir mebusun ihracıyla ilgili oturumda yaptığı konuşmasında kanuna atfettiği gücü 'Paşa'yı severiz, fakat kanunu hepsinden ziyade severiz' sözü ile dile getirmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 7. Cilt, 1920-1923: 232). Koçgiri Ayaklanması sırasındaki meclis görüşmelerinde teklif edilen 'genel valilik' makamına ise, tüm kuvvetlere ait yetkileri bünyesinde birleştirdiğinden Hüseyin Avni Bey tarafından eleştiri getirilmiş ve bunun bir 'kral yaratmak' olduğu iddia edilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 13. Cilt, 1920-1923: 203). Ayrıca Hüseyin Avni Bey'e göre, Heyet-i Vekile de Bâb-ı Âli taklidi yapmakta, geçmişteki kötü yönetimleri hatırlatacak şekilde yürütme üzerinden bir kuvvetler birliği sergilemektedir (TBMM Tutanak Dergisi 14. Cilt, 1920-1923: 371).

3. TCF'de Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Talebi

TCF'nin kurulmasına yol açan süreç incelendiğinde ilk göze çarpan olayın cumhuriyetin ilân edilmesi olduğu yukarıda anlatılmıştır. Cumhuriyetin ilânı beraberinde yürütmenin yasama içerisinden çıktığı yumuşak bir kuvvetler ayrılığına dayanan parlâmenter rejimi getirmiştir. Cumhuriyetin ilânına en fazla tepki gösteren gazeteci de eski İttihatçı ve Karakol Cemiyeti kurucusu Hüseyin Cahit (Yalçın) olmuştur. TCF'nin kurulmadan önce bir blok olarak karşı oy verdiği ilk meclis görüşmesi, Hindistan'daki Müslümanların hilâfeti destekleyen ünlü mektubunu yayınlayan yayın organlarını soruşturmak adına yeniden İstiklâl Mahkemeleri'nin kurulması kararıdır. CHF'den kopuşlarda kuvvetler birliği ve ayrılığı tartışması önemli bir çelişkiyi meydana getirmiştir (Zürcher, 2003: 55-62). Cumhuriyetin ilânını aceleye getirilmiş bulan ve bu konuda Rauf Beyi destekleyen Ahmet Süreyya Bey de kuvvetler birliğine karşı çıkmıştır (Sancaktar, 2010: 2197).

Fırkanın programındaki 10. ve 11. maddeler kuvvetler ayrılığı ile ilişkilidir. Bu maddelere göre, yargı bağımsız olmalı ve bireyler de korunma altına alınmalıdır. Ayrıca 12. maddede belirtilen cumhurbaşkanı görevini üstlenen kişinin mebusluk sıfatının düşürülmesi ile yasama ve yürütme arasındaki ayrılık isteği de dile getirilmiştir (Tunçay, 1981: 372). TCF bu hamle ile Cumhurbaşkanını aktif siyasetin dışında tutmaya çalışmaktadır (Zürcher, 1987: 252). Ayrıca TCF'ye göre, hâkim güvencesi de getirilmelidir (Ateş, 1994: 323).

İstiklâl Mahkemeleri'nin görev süresini altı ay daha uzatmayı öngören kanun ile ilgili meclis tartışmalarında Ali Fuat Paşa ve Feridun Fikri (Düşünsel) Bey açıkça gereksiz bulmuş ve karşı çıkmışlardır (TBMM Tutanak Dergisi 17. Cilt, 1923-1927: 240-241). Kâzım Paşaya göre de, İstiklâl Mahkemeleri'ne dair kanun şeffaf olmamasıyla birlikte, fazlaca esnektir ve bu nedenle reddedilmelidir. Kanun maddelerine göre, anayasanın oluşturduğu kuvvetler sınırlandırılmakta ve artık yasamanın gücü Meclis duvarlarını dahi aşamayacak kadar güçsüz kılınmaktadır. Feridun Fikri Bey de emniyetin yalnızca yürütme erkine teslim edilmesine karşı çıkmaktadır (TBMM Tutanak Dergisi 15. Cilt, 1923-1927: 134).

4. SCF'de Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Talebi

SCF Tüzüğü'nün 4. maddesi çeşitli özgürlük taleplerine yer vermekte ve bu özgürlükler için yürütme erkinin denge-kontrol mekanizmaları aracılığıyla denetlenmesinin gerekli olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla diğer tüm muhalefet örgütleri gibi SCF de yürütme kuvvetini ayrı bir yere koymakta ve denetlenmesine önem vermektedir. Ayrıca aynı maddeye göre, halk, belediye ve vilayet işlerinde söz sahibi olmalı, kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek görev ve sorumluluklara erişebilmelidir (Tunçay, 1981: 398).

5. DP'de Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Talebi

DP iktidarı eline almadan önce kuvvetler ayrılığı prensibinin değiştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Bora, 2005: 499). 23 Aralık 1948 tarihinde İstanbul basını tarafından müşterek şekilde bir beyanname yayınlamış ve iyi bir demokrasiden

beklenileceği üzere, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki sistemin de kuvvetler ayrılığına dayanması gerektiğinden bahsedilmiştir. Celâl Bayar da gazetelere yazdığı cevap metninde gazetecilerle mutabık olduğunu ilân etmiştir (Uran, 2008: 418).

DP'ye göre, seçimler de hukukî denetim altında - her ilde bir yargıcın başkanlığında kurulacak seçim kurulları yoluyla - yapılmalıdır. Dolayısıyla yürütme ve yasama gücü, yargı gücü ile denetlenecektir, bu teklif İsmet Paşayı bir hayli şaşırtmış ve ürkütmüştür (Ağaoğlu, S., 1993: 176). Bunların yanında DP, İstiklâl Mahkemeleri'nin de tamamen kaldırılması gerektiğini dile getirmiş ve bir anlamda öncülü olan muhalif hareketlerin söylemlerinin devamlılığını sağlamıştır (Eroğul, 1990: 41). DP Programının 8. maddesi çeşitli hakların hukukî teminat altına alınmasına ayrılmıştır (DP, 1946a: 2).

Refik Koraltan da, kuvvetler ayrılığı konusuna meclis konuşmalarında değinmiş, seçimlerin yürütmenin kontrolünden - görev o an için belediyelerde - alınması ve yargı erkinin denetimine bırakılması gerektiğini belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 12. Cilt, 1946-1950: 614). Menderes'e göre de, 1924 Anayasası'nda kabul edilen kuvvetler birliği tek başlı bir yönetim meydana getirmektedir ve bu nedenle kuvvetler ayrılığı ilkesine geçilmelidir. Yine aynı konuşmasındaki iddiasına göre, bu bir 'diktatörlüktür' ve DP bunu yıkmaya çalışmaktadır (İnan, 2002: 329).

F. Ekonomik ve Siyasal Liberalizm

Liberalizmin sözcüğünün kökündeki özgürlük ifadesi, iç ve dış ticarete devletin düzenleme yapmamasına karşılık gelmektedir. Bu fikrin temelinde doğa düzeninin mükemmelliğine olan inanç ve insana dair olguları da doğal sürecine bırakma prensibi yer almaktadır (Walther, 2006: 181).

Ekonomik ve siyasal liberalizm tek kökten çıkmalarına rağmen zaman içerisinde birbirlerinden ayrı seyirler izlemişlerdir. Örneğin, *Hayek* bu iki prensibin birbirinden ayrılamayacağını iddia etmesine rağmen *Friedman Hipotezi*'ne göre, ekonomik açıdan özgür olan toplumların siyasal açıdan özgür olma zorunlulukları yoktur, birçok Asya ülkesi bu sınıfta yer almaktadır (Lawson ve Clark, 2010: 231).

Türkiye'deki muhalefet için bu iki farklı yaklaşımdan ilki geçerli sayılmış gibi görünmektedir. Zira siyasal özgürlük talepleri ile ekonomik özgürlük talepleri aynı

hareketlerin/partilerin argümanları arasındadır. Ancak siyasal liberalizm *Locke*'un vurguladığı anlamda ele alındığında, dinî tartışmalardan kaçınmayı öngörmektedir ve bu yanıyla Türkiye'deki muhalefetin tam anlamıyla siyasal liberalizmi de benimseyememiş olması iddia edilebilir gözükmemektedir. Liberalizmin bu versiyonunun sunduğu bireyci ilkeler, Katolikler ve Müslümanlar arasında genellikle kabul görmemiştir (Hardin, 1993: 133).

Türk siyasal hayatı büyük oranda serbest girişim yanlısı özel mülkiyet taraftarları ile devletçi bürokratlar arasındaki bir mücadele ile geçmiştir (Karpaz, 2013: 68). *Keyder*'in de vurguladığı üzere merkezî bürokrasi ticareti de kontrolü altında tutmuş ve sermaye birikimini uzun yıllar engellemeyi başarmıştır.

1. Karakol Cemiyeti'nde Ekonomik ve Siyasal Liberalizm

Karakol Cemiyeti'nden Cavit Beye göre, devletçilik hem ekonomik bir model olarak başarısızdır hem de çalışan kesimlerin en büyük düşmanıdır. Ekonominin dışa kapatılması ve devlet girişimleriyle sürecin yönetilmeye çalışılması, birkaç kişinin zenginleşmesini beraberinde getirmekte ve yatırımlar 'sanayi gibi' beyhude alanlarda kullanılmaktadır. Ancak himaye ve devletçilikten vazgeçilerek, ziraat ve ticaret kesimi desteklenirse, Türk ekonomisi güçlenecektir (Toprak, 2012: 219). Zira o gün için sanayi mallarının ülke içinde yurtdışındaki emsallerine kıyasla daha ucuza üretilmesi mümkün değildir ve Cavit Beyin da dâhil olduğu liberal görüşe göre, ekonomik refah sahip olunan kaynaklara uygun bir uluslar arası iş bölümü içerisinde tarım üretimi görevini üstlenerek gerçekleştirilebilir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin gelişmesinin dinamikleri yabancı sermaye temini ve bu sermaye ile tarım üretimini sağladıktan sonra ticareti teşvik etmektedir (Karaman, 2001: 17).

Liberal bir metin olduğu belirtilmesine rağmen, Dokuz Umde isimli programda liberalizm sözcüğü doğrudan geçirilmemiş, ancak ima edilmiştir. Zira 1. maddeye göre, İttihat ve Terakki 'bütün hürriyetlere' taraftardır ve bunları 'radikal' şekilde savunacaktır (Tunçay, 1981: 165). Dolayısıyla Cavit Beyin evinde yazılmış olan bir metinde geçen 'bütün hürriyetler' tabiriyle kastedilenin 'sermaye ve girişim özgürlüğünü' de kapsamı kuvvetle muhtemeldir.

Karakol Cemiyeti kurucusu ve İkinci Grup üyesi Vâsıf Bey, liberal tavra uygun olarak vergilerin kısılmasına dair önerilerde bulunmuştur. Örneğin, askerlik yapamayacak durumda olan vatandaşlardan alınan vergiye karşı çıkmıştır (TBMM Tutanak Dergisi 19. Cilt, 1920-1923: 460). Cavit Bey de ilkesel olarak birçok vergiye karşı çıkmakta, yüksek gümrük tarifesi ve devlet himayesi gibi uygulamaları ekonomi biliminin ilkelerine aykırı görmektedir (Karaman, 2001: 23).

2. İkinci Grup'ta Ekonomik ve Siyasal Liberalizm

İkinci Grup'un programının 6. maddesi şirket kurma özgürlüğü üzerinedir. 25. madde ise, bütçedeki gereksiz masrafların kısılmasına dairedir (Güneş, 1997: 190-192).

İkinci Grup 1920-1923 yılları arasında doğrudan liberal argümanlar öne sürmüş ve II. Dünya Savaşı sonrası döneme kadar Türkiye'de bu şiddette bir liberal söylem geliştirilememiştir (Demirel A., 2005: 184). Örneğin Hüseyin Avni Bey'e göre, devletçilik bir takım doğal olmayan kurumlar meydana getirmiş ve bu kurumlar yüzünden 'bir takım sefiller' milyoner olmuştur (Çelik, 1996: 21). Hüseyin Avni Bey, Nafia Vekâletinin müdürlük yapılarak küçültülmesini ve memur sayısının azaltılmasını da talep etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 8. Cilt, 1920-1923: 209).

Ali Şükrü Bey ise, gümrük resminin beş kat artırılmasına karşı çıkmış ve böyle bir kararın kaçakçılığa da sebep olacağı gerekçesiyle geri çekilmesini önermiştir (TBMM Tutanak Dergisi 2. Cilt, 1920-1923: 394). Gümrük resminin beş kat artırılmasına karşı çıkan bir diğer mebus da Hüseyin Avni Bey olmuştur. Konuşması sırasında böylesi bir uygulamanın 'ekonomik himaye' çağrıştırdığını belirtmiş ve bu kısmı da eleştirmesi liberalizm adına vurguyu artırmıştır (TBMM Tutanak Dergisi 2. Cilt, 1920-1923: 393).

Ali Şükrü Bey ayrıca Zonguldak ve Ereğli bölgesinden ihraç edilecek olan kömüre uygulanan resim miktarına da karşı çıkmıştır (TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1920-1923: 241). Ali Şükrü Beyin kaldırılmasını veya en azından o güne kadar olan kısmının affını istediği bir diğer vergi türü de âşardır (TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1920-1923: 453-454). Karşı çıktığı bir diğer malî konu ise, Tuz Kanunu kapsamında toplanması düşünülen vergiler olmuştur (TBMM Tutanak Dergisi 4. Cilt, 1920-1923: 305). Sabun ve buğday üzerindeki vergi artırımına da itiraz etmiştir (TBMM Tutanak

Dergisi 19. Cilt, 1920-1923: 150). Sınırdaki sağlık kurumlarının emekli sandığı uygulamalarıyla ilgili bir vergi konulmasına da karşı çıkmıştır (TBMM Tutanak Dergisi 11. Cilt, 1920-1923: 285). Ayrıca akarat vergisine de karşı çıkmış ve bu verginin yalnızca konutlarda fiyat artışına neden olacağını iddia etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 19. Cilt, 1920-1923: 208-209). Kibritten alınan vergiye dahi karşı çıkarak, vergi artırımına karşı net bir tavrı olduğunu kanıtlamıştır (TBMM Tutanak Dergisi 19. Cilt, 1920-1923: 196).

Ayrıca Ali Şükrü Bey, Meclis'te kömür tozlarının nasıl değerlendirileceğinin tartışıldığı bir sırada, bu tozlar üzerindeki hükûmetin bir tasarrufunun olamayacağını zira bunların maden sahiplerinin olduğunu söylemiş ve hükûmet karşısında özel sermayenin koruyuculuğunu üstlenmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 10. Cilt, 1920-1923: 27). Ali Şükrü Bey'e göre, hükûmet tekstil üreticilerini ekonomik açıdan himaye etmekte ve büyük bir yanlış yapmaktadır (TBMM Tutanak Dergisi 11. Cilt, 1920-1923: 20). Hüseyin Avni Bey de, kumaş ithalinin yasaklanmasına karşı çıkmıştır (TBMM Tutanak Dergisi 7. Cilt, 1920-1923: 107).

Ali Şükrü Beyin liberal bir tavırla karşı çıktığı diğer konu ise, ülke çapında gereksiz memur istihdam edilmesine dairdir. Aynı işi yapmak üzere bazen iki bazen üç teşkilât bulunmakta ve bu teşkilâtların da her birinin oldukça fazla sayıda memuru bulunmaktadır (TBMM Tutanak Dergisi 18. Cilt, 1920-1923: 194-195). Hüseyin Avni Bey ise, bütçe görüşmeleri sırasında israf uyarısı yapmış ve birçok kalemi eleştirmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 7. Cilt, 1920-1923: 176).

3. TCF'de Ekonomik ve Siyasal Liberalizm

TCF programının 2. maddesi açıkça liberal bir parti olduğunu vurgulamış, hatta liberalizmi esas görev olarak adlandırmıştır. Çeşitli maddelerinde korumaya çalışacağı özgürlükleri sıralamış ve 9. maddede ise, açıkça devletin rolünü azaltma ilkesini dile getirmiştir (Tunçay, 1981: 371). 29., 34. ve 39. maddeler Kara Kemâl'in meslekî ayrımlar üzerinden temellenen tezlerini hatırlatır biçimde çeşitli iş kollarına mahsus teşkilâtlar meydana getirmeye, bu teşkilâtlara tüzel kişilik tanımaya ve bu yolla temsil sağlamaya yöneliktir. Bu iktisadî politika içinde temel ilgi 30. madde ile tarım kolu üzerinde toplanmaktadır. Madde 32 ise, liman ve gümrük ücretlerinde indirimleri

öngörmekte, ticareti serbestleştirmeyi vizyon olarak öne sürmektedir. İç sanayinin himaye edilmesi ise, 33. maddede fiyat artışlarına neden olmakla suçlanmış, bu sorunun çözümü gümrük tarifelerinin azaltılması olarak belirtilmiş ve ithalat ile fiyatların dengelenebileceği vadedilmiştir. Sermaye ve işçi sınıfı arasındaki ilişkide ise, madde 36'da işçi sınıfının örgüt kurması ve kanunî yollarla hakkını araması yerine, sermaye sahiplerini 'ikna' ile hak arayışını sürdürmesi uygun görülmüştür.

37. madde ise, sermayenin ülke içinde daha serbest hareketine ve anonim şirketlerin faaliyetlerini sürdürmelerinin kolaylaştırılmasına yöneliktir. 38. madde ise, fırkanın esas hedefinin ülke ekonomisini şirketler üzerinden geliştirilmek olduğuna dairdir (Tunçay, 1981: 374). TCF'ye göre, dış borçlanma da faydaları olan bir yöntemdir ve Türkiye'nin o günkü koşulları gereği yararlanılması gereken bir ekonomik manevradır (Özalper, 2014: 122).

Ali Fuat Paşaya göre, Türkiye Cumhuriyeti'nin istihdam ettiği memur sayısı kendi ihtiyacının çok üstündedir. Osmanlı İmparatorluğu ile karşılaştırıldığında, durumun vahameti daha da öne çıkmaktadır. Meclis görüşmeleri sırasında Ali Fuat Paşa açıkça memur sayısının azaltılmasını önermiştir. Her geçen gün yeni kurumlar ve yeni memur kadroları ihdas edilmemeli, millet ve devletin üzerindeki yük azaltılmalıdır (TBMM Tutanak Dergisi 13. Cilt, 1923-1927: 64). Ayrıca temettüleri ile ilgili vergi de o günün adalet anlayışına sığan bir hâlde değildir ve yeniden ele alınmalıdır. Ağnam ve ispirto vergileri de azaltılmalıdır, hatalı şekilde yüksek belirlemek yalnızca kaçakçılıkla sonuçlanacaktır (TBMM Tutanak Dergisi 13. Cilt, 1923-1927: 67). Bütün liberallerin ilk itiraz ettikleri konulardan biri olan gümrük vergisi hakkında da Ali Fuat Paşa, indirim talebini Meclis'e sunmuş ve hatta yalnızca vergi indirimlerini tespit etmek için bir komisyon kurulması teklifini de iletmıştır (TBMM Tutanak Dergisi 13. Cilt, 1923-1927: 68).

Ali Fuat Paşaya göre, devletin yeterli kaynağı bulunmadığında çeşitli ihtiyaçlar için yabancı sermayenin ülkeye girişini kolaylaştırmaktan daha doğal bir çözüm düşünülemez. Asırlarca faydaları devam edecek yatırımlar için yükü yalnızca o gün yaşayan nesil üstlenmemeli, borç zamana yayılmalıdır. Tüm bu girişimlerle aşırı şişmiş olan bütçe rahatlatılmalıdır (TBMM Tutanak Dergisi 13. Cilt, 1923-1927: 68). Rauf Bey ise, özgürlüklerin başka bir alanına dikkat çekmiş ve Refik Halit'in gazete yazılarından dolayı hedef gösterilmesine karşı çıkmış, fikir ve basın özgürlüğünün

garanti altına alınması gerektiğinden bahsetmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 5. Cilt, 1923-1927: 459).

4. SCF’de Ekonomik ve Siyasal Liberalizm

SCF Programının büyük bölümü liberal değerlerle bezenmiş olmakla birlikte, kimi maddelerinde liberalizm açıkça ifade edilmiştir. Örneğin 2. madde vergilerin kısılmasını, 3. madde kamu harcamalarının azaltılmasını, 4. madde yabancı sermayenin teşvikini, 5. madde limanlardaki devlet tekelinin kaldırılması gerektiğini, 6. madde köylü ve çiftçinin başta olmak üzere kişilerin düşük faizle sermaye edinmesi gerektiğini kapsamaktadır (Tunçay, 1981: 405). Dolayısıyla 11 maddeden oluşan programın 5 maddesi doğrudan liberal ekonomi politikalarına ayrılmıştır. *Okyar ve Seyitdanlioğlu*, Fethi Beyin bu ilkelerinin İTC günlerinden miras kaldığını düşünmektedir (Okyar ve Seyitdanlioğlu, 2017: 75).

SCF ülke içinde liberal değerlerle uyumlu bir ekonomi politikasını gündeme getirirken, uluslar arası alanda da bölge ülkeleriyle daha güçlü ekonomik ilişkiler salık vermekte ve ulus üstü yapılarla daha fazla bütünleşmekten yana tavır koymaktadır. Ali Fethi Beyin Aydın’da yapmış olduğu konuşmaya göre, tekeller kaldırılmalı ve ‘devlet yoluyla zenginleşmenin’ önüne geçilmelidir (Emrence, 2006: 82-112).

Weiker’e göre de, SCF sahip olduğu seküler cumhuriyetçi özelliklerine ek olarak liberal değerleri de benimsemesiyle Batılı tipte bir parti ilkeleri bütününe sahip bulunmakta, ancak bunları ‘belki de kasten’ detaylandırmamaktadır (Weiker, 1991: 87).

Ali Fethi Bey, meclis görüşmeleri sırasında Türk Parasını Koruma Kanunu ile ilgili yaptığı konuşmasında Türk parasının yanlış hükûmet politikaları nedeniyle stabil hâle getirilemediğinden bahsetmiş ve bu konuda liberal bir çözüm önermiştir. Bu öneriye göre, Türk parasının bankalarda altın rezervi olarak karşılığı bulundurulmalı⁹⁸ ve bu parayla bankaya gidildiğinde değeri kadar altın müşteri tarafından temin edilebilmelidir. Çözüm olarak ise, millî parayı koruyan kanun gevşetilmeli ve döviz serbest bırakılmalıdır (TBMM Tutanak Dergisi 21. Cilt, 1927-1931: 12-13).

⁹⁸ Liberal ekonomi politikasında paranın değeri kadar altın karşılığı bulundurulması hakkında bkz: Seyidoğlu, H. (2013). Uluslararası Para Sistemi: Farklı Sistemler, Geçmişteki Uygulamalar. Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama (19.b, s. 783-794). İstanbul: Güzem Can Yayınları.

5. DP'de Ekonomik ve Siyasal Liberalizm

DP, serbestçe işleyen bir piyasa ekonomisinin, bürokratların baskısından kurtulmuş demokratik bir Türkiye yaratacağı inancını taşımaktadır (Sarıbay, 1991: 129). DP Programının 50. maddesine göre devlet, iktisadî ve ticarî zihniyet ve esaslara göre yönetilmelidir, başarı ancak böyle mümkün olabilecektir. 51. maddeye göre de, piyasaya asla karışılmalı, devlet yalnızca rekabetin sürmesini sağlamaya odaklanmalıdır. Programın 71. maddesi denk bütçe talebine ayrılmış, SCF ekolüne benzer şekilde vergilerin bu nedenlerle yükselmesine mâni olunmaya çalışılmıştır. Ayrıca bütçeyi dengelemek adına borç alınmasına karşı çıkılmış, alınacaksa bile uzun vadeli olması önerilmiş ve para arzının abartılmaması gerektiği belirtilmiştir (DP, 1946a: 15-21). Bu önerilerin eski İttihatçı Maliye Vekili Cavit Bey ile benzerliği dikkat çekici düzeydedir. Zira Adnan Menderes de bütçe konuşmaları sırasında dönemin maliye bakanı ile giriştiği tartışma sırasında Karakol Cemiyeti'nden Cavit Beyi rahmetle anmakta ve onun sözlerinin sık sık akla gelmemesinin mümkün olmadığını söylemektedir (TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1946-1950: 840).

Ayrıca 73. maddede vergi toplanırken adaletin gözetilmesi gerektiğinden bahsedilmiş, dolaylı vergilerden ziyade dolaysız vergilerin uygulamaya konulması önerilmiştir. 75. maddede de vergi indirimlerinin gerçekleştirilmesi gerektiğinden bahsedilmiş, canlı hayvan vergisinin ise, tamamen kaldırılması gerektiği vurgulanmıştır (DP, 1946a: 21-22). DP'nin tüzüğünün 2. maddesine göre ise, ülke ekonomisinde serbest piyasa ekonomisini hâkim kılmak temel hedeflerden birisini meydana getirmektedir (DP, 1946b: 3).

Partinin kurucularından Hikmet Bayur'a göre, halk mevcut ekonomik şartlardan bunalmıştır ve bu şartların ortaya çıkmasının nedeni de devletçilik ilkesi kapsamındaki uygulamalarda aranmalıdır (Karpata, 2013: 222). Adnan Menderes ise, Matbuat Kanunu tartışmaları sırasında kanuna karşı çıkmış ve basın-yayın özgürlüğünü savunmuştur (TBMM Tutanak Dergisi 1. Cilt, 1946-1950: 291). Ayrıca itirazları kişi hak ve hürriyetleriyle sınırlı kalmamış, ekonomik özgürlüklere değinerek vergi miktarlarından şikâyet etmiş ve özellikle gümrük vergilerinin yüksek tutulmasından kaynaklanan eleştirilerini dile getirmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1946-1950: 240). Hayvanlara dair verginin de kaldırılmasını talep etmiştir

(TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1946-1950: 840). Menderes'e göre, devletçilik uygulamaları şahsî teşebbüslere dahi zarar vermekte ve ekonomik gelişmeyi engellemektedir (TBMM Tutanak Dergisi 6. Cilt, 1946-1950: 680).

G. Meclisin İşleyiş Kuralları (İç tüzük - Bakanların Seçimle Usûlleri vb.)

Bir demokrasinin parlâmenter sistemi veya meclis hükûmeti sistemini tercih etmiş olması, onun bakanlarının seçilme usûlünü belirlememektedir. Bakanların parlâmento içinden seçilmesi kuralı tercih edebileceği gibi, bunun aksi de mümkündür (Annesley, 2015: 621).

Hatta başka bir yol da denenebilmektedir. Bu yol için *Duverger*, başbakanın ve meclisin ayrı ayrı halk tarafından seçildiği yarı-parlâmenter rejim kavramını ortaya atmıştır. Ancak bu sistemde meclisin başbakanı güvensizlik oyuyla düşürme yetkisi bulunmaktadır (Ganghof, 2018: 262).

Tercih gerektiren bir diğer konu ise, yürütme kuvvetini kullanan heyetin başkanının hangi yöntemle belirleneceğidir. Devlet başkanı tarafından görevlendirilmesi mümkünken, meclis oluştuktan sonra mebuslar tarafından da seçilebilmektedir. Ayrıca bakanlar genelde icra heyetinin başkanı tarafından otomatik olarak seçilirken, bunun aksi de mümkündür (Bulmer, 2017: 8).

1. Karakol Cemiyeti'nde Meclisin İşleyiş Kuralları

Karakol Cemiyeti Birinci Meclis'te doğrudan temsil edilme imkânına sahip olmadığından doğal olarak iç tüzük ve benzeri konulara yaklaşımları bilinmemektedir. Ancak özellikle bakanların seçim usûlü konusunda İkinci Grup'taki Karakol Cemiyeti üyelerinin katkıları hangi tarafta olduklarına dair bir fikir vermektedir.

Vâsıf Bey, Meclis Başkanı tarafından aday gösterilerek makamların doldurulmasını eleştirmiş, bu usûlün uygulamasının nedeninin muhalefetten çekinmek olduğunu ve bir mecliste böyle yaklaşımların bulunmaması gerektiğini belirtmiştir. Vâsıf Bey'e göre, eğer Birinci Meclis vekil seçmek konusunda yeteneksiz ise, Mustafa Kemâl Paşayı Meclis Başkanlığına seçmesinin meşruiyeti de zarar görmektedir (TBMM Tutanak Dergisi 21. Cilt, 1920-1923: 319-320).

2. İkinci Grup'ta Meclisin İşleyiş Kuralları

Birinci Meclis döneminde özellikle vekillerin seçilmesi hususundaki değişiklikler İkinci Grup tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. Bu durum grup programının 2. maddesinde açıkça belirtilmiştir. Programın 4. maddesi ise, iç tüzüğün, yürütmenin Meclis'e ait olduğu göz önünde bulundurularak yapılandırılmasına dairdir (Demirel A., 2005: 183).

Ali Şükrü Bey de çeşitli konularda Meclis'in işleyişi ile ilgili eleştirilerde bulunmuştur. Örneğin, İrşat Encümenine karşı çıkmak bunlar arasında yer almaktadır (TBMM Tutanak Dergisi 4. Cilt, 1920-1923: 331). Ali Şükrü Bey de vekil adaylarının başkan tarafından belirlenmesine ve bu yolla sınırlı bir liste içerisinde seçim yapılması usûlüne karşı çıkmıştır. Zira eğer bir meclis vekillerini kendisi seçecek ölçüde reşit değil ise, bu meclis kendisini feshetmelidir. Bu sayede devlet yönetebilecek yetkinlikteki mebuslar gelip Meclis'i hak ettiği seviyeye yükseltebilecektir. Eğer Meclis reşit ise, vekillerini de kendisi seçmelidir (TBMM Tutanak Dergisi 21. Cilt, 1920-1923: 284-285).

3. TCF'de Meclisin İşleyiş Kuralları

HF ile TCF arasındaki tartışmanın bel kemiğini 1924 Anayasası'ndaki Cumhurbaşkanına meclisi dağıtma yetkisi veren 25. madde oluşturmuştur (Zürcher, 2003: 62). Ali Fuat Paşa, İkinci Meclis'te Ali Fethi Bey hükûmetinin programının görüşüldüğü oturumda muhalif duygular beslemeye başladığını sezdiren beyanatlarda bulunmuştur. Örneğin, Ali Fuat Paşaya göre, önceki hükûmetler anayasal ve yasal mevzuata aykırı faaliyetlerde bulunmuş olacak ki; Ali Fethi Bey hükûmeti göreve başlarken kendisini bu konuda uyarma ihtiyacı hissetmiş, idare teşkilâtında kanunî olmayan tedbirlere yer verilmemesi konusunda bir ihtar vermiştir (TBMM Tutanak Dergisi 10. Cilt, 1923-1927: 402).

4. SCF'de Meclisin İşleyiş Kuralları

Ahmet Ağaoğlu mebusluk maaşlarının artırılmasına ve mebusların kanunî açıdan memur gibi kabul görmesine, görevleri biter bitmez emekli sayılmalarına karşı çıkmış, bu fikirlerini Mustafa Kemâl ve İsmet Paşaların huzurunda da dile getirmiştir (Ağaoğlu A. , 2018: 38). İlerleyen dönemde valilerin CHF görevlileri arasından seçilmesiyle durum Memurin Kanununun 9. maddesi ile de çelişir bir hâl almış, ancak Mustafa Kemâl Paşa bu maddenin memurların CHF dışında bir partiye üye olamamaları için eklenmiş olduğunu ve değişmesine gerek olmadığını belirtmesiyle konu kapanmıştır (Uran, 2008: 250).

5. DP’de Meclisin İşleyiş Kuralları

DP’nin karşı çıktığı en önemli konulardan birisini Nisâb-ı Müzâkere Kanunu meydana getirmektedir. İç tüzük benzeri bir işlev gören ve çeşitli meclis içi kuralları düzenleyen bu kanun DP tarafından uzun süre eleştiri konusu yapılmış ve tartışmaların sonunda reddedilmiştir (Ağaoğlu, S., 1993: 147).

Ayrıca Menderes’e göre, kimi gelir ve giderler, kurulan fonlar aracılığıyla bütçe kapsamı dışında tutulmakta ve bütçenin genelliği ilkesinin çiğnenmesi ortaya çıkmaktadır. Bu durum Meclis’in, hükûmetin icraatlarını takip ve kontrol edebilmesini zorlaştırmaktadır (TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1946-1950: 237).

Refik Koraltan’a göre ise, göreve başlayacak olan bir hükûmetin programının açıklanması ile ilgili içtüzüğe yeni bir madde eklenmeli ve programın bir günde tartışılıp onaya sunulmasının önüne geçilmelidir. Zira program muhalefet tarafından anlaşılıp bir günde değerlendirilememekte ve demokrasiye aykırı bir süreç ortaya çıkmaktadır (TBMM Tutanak Dergisi 1. Cilt, 1946-1950: 40).

H. Yasamanın Üstünlüğü⁹⁹

Devletin işlevlerinin birbirinden yasama, yürütme ve yargı şeklinde ayrılması temelinde bir mutlak monarşi eleştirisi barındırmaktadır. Ancak bu üç kuvvetten yargı erki kolayca kendisini ayırıştırabilmişken, yasama ve yürütme arasındaki ayrım o denli

⁹⁹ Bu dönemin muhalefeti kuvvetler ayrılığı ve yasamanın üstünlüğü ilkelerini aynı anda savunmaktadır. Bu durum, o dönemin anayasalarının kuvvetler birliği ilkesine dayanmasından kaynaklanmaktadır.

kolay belirlenememiştir. Siyasî dinamizm yasama ve yürütme organları arasında az ya da çok birleşim olmasını beraberinde getirmiş, zamanla yürütme doğası gereği yasama süreci üzerinde de hâkimiyet kurmuş ve mevzuatın oluşturulma sürecini raslantısal belirlenmelere terk edememiştir (Loewenstein, 1938: 567).

Gözler'e göre, günümüzde yasama organının üstünlüğü değişmez bir kuraldır. Bunun en belirgin örneği, yasama organı tarafından oluşturulan kanunların, yürütme organı tarafından oluşturulan tüzüklerden normlar hiyerarşisi bakımından üstün olmasıdır (Gözler, 2016b: 24). Ancak *Lijphart*'ın tipolojisi, çoğunlukçu - veya Westminster modeli - ve uzlaşmacı - veya müzakereci - demokrasiler olmak üzere ikili bir ayrıma gitmektedir. Çoğunlukçu modelde en güçlü organ kabine, dolayısıyla yürütme organıdır (Lijphart, 2012: 10). Uzlaşmacı demokrasilerde ise, güç bir kuvvetin elinde yoğunlaştırmak yerine paylaştırılmaya ve kısıtlanmaya çalışılmaktadır. Uzlaşmacı modelde temel kaygı yasama organının daha bağımsız olması ve görece güçlü kılınmasıdır (Lijphart, 2012: 35).

Zira parlâmento işlemeye başladığında, gücü her şeye yeter durumdadır. Ancak kimi yetkilerini kendisinin belirlediği şekilde diğer mekanizmalar ile paylaşmaktadır. Bu paylaşımın sınırlarını istediği zaman yeniden ele alabilmekte ve değiştirebilmektedir. Daha önce herhangi bir düzenleme bulunmayan tüm konularda da birincil yetkiye sahiptir (Barber, 2011: 148). Türkiye'deki muhalefet de bu tezlerden etkilenmiş görünmektedir.

1. Karakol Cemiyeti'nde Yasamanın Üstünlüğü

Karakol Cemiyeti'nin Dokuz Umde isimli programının 7. maddesi tüm vatandaşların birliğinin bir görev bilindiğini belirtir ve bunun yerinin de Meclis olduğu maddenin devamından anlaşılmaktadır. Bu Meclis, memleketin malî, iktisadî, siyasî ve idarî geleceğini teminat almaktan bütünüyle sorumlu olmalıdır (Tunçay, 1981: 165). Dolayısıyla tüm ülkenin geleceği her konuda Meclis'e, emanet edilmekte ve üstünde herhangi bir güç tanınmamaktadır.

2. İkinci Grup'ta Yasamanın Üstünlüğü

İkinci Grup büyük oranda meclisin üstünlüğü ilkesi etrafında oluşmuştur (Demirel A., 2005: 183). Örneğin, 1921 Anayasası görüşmeleri esnasında 7. maddede BMM'nin görevlerinin sayılmasına muhalif mebuslar karşı çıkmış. Bunun yerine Heyet-i Vekilenin görevlerinin sayılmasını ve heyetin olmayan bütün görevlerin Meclis'in yetkisi kapsamında kalmasını teklif etmişler, dolayısıyla Heyet-i Vekilenin özel yetki Meclis'in ise, genel yetki sahibi olmasını sağlamaya çalışmışlardır (Demirel A., 2010: 108).

Meclis'in tatile girmesi ile ilgili tartışmalarda Ali Şükrü Bey, tatile kesinlikle karşı olduğunu belirtmiş ve bu düşüncesini Meclis'in hilâfet hukukunu dahi bünyesinden idare etmekte olan üstün bir kurum olması iddiasıyla desteklemiştir (TBMM Tutanak Dergisi 1. Cilt, 1920-1923: 350). Hüseyin Avni Bey de benzer bir tatil tartışmasında karşı çıkanlar arasında yer almış ve Meclis'in tatilini mümkün olmaması gereken bir uygulama olarak nitelemiştir (TBMM Tutanak Dergisi 10. Cilt, 1920-1923: 384).

Ayrıca Hüseyin Avni Bey, Hıyânet-i Vataniyye Kanunu ile ilgili tartışmalarda, mahkeme kararlarının tamamı için meclis onayının gerekmiyor olmasını eleştirmiş ve tüm kararları kapsayacak şekilde meclis onayı mekanizmasının genişletilmesi gerektiğini belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 1. Cilt, 1920-1923: 132). Ayrıca idam gibi bir konuda karar organının Meclis olması gerektiğini söylemiş ve Heyet-i Vekileye sorumluluğun bırakılmasına karşı çıkmıştır. Dolayısıyla doğrudan yasamanın yürütmeye üstünlüğünü vurgulamıştır (TBMM Tutanak Dergisi 7. Cilt, 1920-1923: 232).

3. TCF'de Yasamanın Üstünlüğü

TCF'nin Meclis'in yetkilerinin yürütmeye devrine karşı çıkışı Takrir-i Sükûn Kanununun Meclis'te tartışılması anlarına denk gelmektedir. Kanun, hükûmete iki yıllık süreyle ülkenin tamamında sınırsız yetkiler öngörmektedir ve TCF açıkça karşı çıkmıştır. Bu tartışmalar sırasında TCF'nin temel argümanının 'hâkimiyet-i millîye'

olması da İkinci Grup'u anımsatan başka bir detayı meydana getirmektedir (Zürcher, 2003: 122).

TCF'li mebuslardan Muhtar Bey, ülkede yasama faaliyetini yürüten Meclis'in pek bir etkisinin kalmadığını tüm etkin kararların yürütme kurulu olan vekiller heyetine geçtiğini belirtmiş ve yasamanın üstün olması gerektiğini vurgulayan konuşmalar yapmıştır (Babaoğlu, 2012: 92). İstiklâl Mahkemeleri'nin verdiği idam kararlarını kimin onaylayacağı ile ilgili tartışmalar sırasında Feridun Fikri Bey, bu denli önemli kararların Meclis'te, dolayısıyla yasamada olması gerektiğini savunmuş, aksi bir uygulamanın anayasaya da aykırı olduğunu belirtmiştir. Kâzım Paşa ise, idamların aciliyetlerinin bulunması durumunda mahkemenin bu kararı verebileceğini, ancak hâli hazırdaki durumda karar organının Meclis olması gerektiğini ifade etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 18. Cilt, 1923-1927: 243-244).

Rauf Bey ise, Genç vilayetindeki isyanla ilgili görüşmelerde böylesi olağanüstü bir durumda dahi anayasa ve kanunların çizdiği sınırlardan ayrılmaması gerektiğini ifade etmiş, Millî Mücadele sırasında dahi kanun sınırlarının dışına çıkmadığını hatırlatma ihtiyacı hissetmiştir. Feridun Fikri Bey de hükûmetin gayrikanunî bir icraata hakkının olmadığını belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 15. Cilt, 1923-1927: 136-142).

4. SCF'de Yasamanın Üstünlüğü

SCF, Cumhurbaşkanı ile Meclis'in görev sürelerinin denk gelmemesi gibi tedbirleri gündeme getirerek Meclis'in gücünü Mustafa Kemâl Paşadan otonom kılabilmek adına öneriler getirmiştir (Weiker, 1991: 90). Ahmet (Ağaoğlu) Bey, Seferberlik Kanunu görüşmeleri sırasında Heyet-i Vekile ve Erkân-ı Harbiye Umûmiye Riyasetinin ortak kararıyla seferberlik ilân edebilmesine karşı çıkmış ve Meclis'in icra yetkisi tanıdığı Heyet-i Vekilenin tek karar organı olması gerektiğini belirterek yasamanın üstünlüğünü vurgulamıştır (TBMM Tutanak Dergisi 2. Cilt, 1927-1931: 233). Ahmet Ağaoğlu'na göre, yasamanın üstünlüğü o kadar üstün bir idealdir ki, belediye meclislerinin dahi bu ilke dâhilinde hakları üstün kılınmalıdır. Zira belediye meclisleri de birer yasama organıdır ve merkez teşkilâtlarının müdahalelerinden uzak tutulmalıdır (TBMM Tutanak Dergisi 17. Cilt, 1927-1931:

30). Hatta belediye meclisleri birer yasama organı olduklarından, kendi yürütme organları olan belediye başkanlarına karşı da kanunen üstün kılınmalıdır (TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1927-1931: 46).

Ayrıca Ahmet Ağaoğlu'na göre, yasamanın üstünlüğünün bir başka boyutu da her vekâletin kendi işleyişine ve memurlarına dair kanunları bir an önce hazırlayıp Meclis'e sunmasıdır. Zira anayasa bunu emretmiş, ancak vekâletler tarafından icra, nizamname ve talimatnamelere dayandırılmakta dolayısıyla yasamanın kontrolünden geçmeden yürütme erki tarafından yürürlüğe konulmaktadır (TBMM Tutanak Dergisi 20. Cilt, 1927-1931: 147).

5. DP'de Yasamanın Üstünlüğü

Adnan Menderes'e göre, milletin ve memleketin menfaati temel olarak anayasanın ruh ve anlamına sadık kalarak hareket edilmesine bağlıdır (TBMM Tutanak Dergisi 1. Cilt, 1946-1950: 292). Ayrıca, özellikle Merkez Bankası Kanunu, Türk Parasını Koruma Kanunu ve Millî Korunma Kanunu gibi bir takım kararlar yoluyla yasama organının yetkileri yürütme erkine devredilmiştir. Menderes'e göre, bu durum hem bütçenin tetkikini zorlaştırmakta hem de tüm yetkileri haiz olması gereken Meclis'in kontrolünü zayıflatmaktadır (TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1946-1950: 236).

Koraltan ise, 1949 yılı bütçesi tartışmaları sırasında kanunun mutlak hâkimiyetinden bahsetmiş, idarenin yalnızca kanun çerçevesi dâhilinde iş görmesinin zorunlu bir durum olduğunu hatırlatma ihtiyacı hissetmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 16. Cilt, 1946-1950: 547).

İ. Ordunun Siyasî Gücünün Aşırılığı

Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu coğrafyada asker ve siyasetin iç içe geçmesi temel demokrasi sorunlarından birisini meydana getirmektedir. Literatürde bu konu hakkında beş farklı neden öne sürülmektedir; sivil toplumun zayıflığı, ekonominin devlet kontrolünde olması, yoksulluk, cehalet ve eşitsizlik, konumun

demokrasi bakımından ‘çevrede’ yer alması ve son olarak bölgenin kültürel özgünlüğü (Kårtveit ve Jumbert, 2014: 2).

Türkiye özelinde ise, devletin kuruluş aşamasında ordunun rolü ve bu ordu komutanlarının karakteristik özellikleri ordunun siyasî gücünün görelî aşırılığına neden olmuştur. Ayrıca Türk siyasal hayatına modernleşme takvimini getiren askerler, dinî grupların bu süreçte gerici hareketler vasıtasıyla süreci tersine çevireceğinden ürkmüş ve kontrolü ellerinde tutma ihtiyacı hissetmişlerdir (Khadduri, 1953: 521).

Bu korku Türk ordusunun siyasî rolünün kurumsallaşmasıyla sonuçlanmıştır. Cumhurbaşkanı sivil bir görevli olarak başkumandanlık yetkisini elinde bulundurmakta, ancak ordu önemli özerkliklere sahip olabilmektedir. Türk ordusunun rolü savunma konularıyla sınırlı kalmamış, her türlü konuda fikir sunabilen bir danışma kurulu görevi üstlenmiştir (Gaub, 2016: 17).

1. Karakol Cemiyeti’nde Ordunun Siyasî Gücünün Aşırılığı

Karakol Cemiyeti’nin kurucu liderlerden biri olan Kara Kemâl’e göre, ordunun siyasetle işgal olmasının kötü bir yöntem olduğu tüm dünya tarafından kabul edilmiş bir gerçektir. Bu nedenle er ya da geç orduya yönetimden el çektirilecektir (Toprak, 2012: 17).

2. İkinci Grup’ta Ordunun Siyasî Gücünün Aşırılığı

İkinci Grup ilk olarak Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisliğinin kabinenin doğal üyesi olmasına karşı çıkmıştır (Ateş, 1994: 36). İkinci Grup ayrıca askeriyeyi kontrol altına almaya çalışmış, jandarmayı soygunculukla suçlamış ve İçişleri Bakanlığına bağlanmasını sağlayarak sivilleştirmek istemiştir (Mardin, 2017: 60).

Ali Şükrü Bey, meclis üyeliği ve memuriyet ile ilgili tartışmalar sürerken yaptığı konuşmasında, ordu kumandanlarının meclis üyeliğine karşı çıkmış ve kumandanın ne tür bir özelliği olduğunu sorgulamıştır (TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1920-1923: 556). Ek olarak İstiklâl Mahkemeleri ile ilgili bir görüşmede de işlerin askerlere verildiğinde suiistimal edildiğini ima etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 4. Cilt, 1920-1923: 276). Bunların yanında, Ali Şükrü Bey’e göre, asker geleneksel olarak

başına buyruk hareket etmektedir ve kontrol altına alınmalıdır. Bu nedenle askerlerin görev ve sorumluluklarının sınırlarını çizen bir kanun hazırlanmalı ve sivil memurlar askerler karşısında kanunen güçlendirilmelidir. Zira asker yalnızca kendi görev ve sorumluluklarıyla ilgilenmemekte, neredeyse tüm ülkenin faaliyetlerine müdahale etmektedir (TBMM Tutanak Dergisi 18. Cilt, 1920-1923: 194-195).

Ali Şükrü Bey, Samsun'daki sıkıyönetim hâline de karşı çıkmış ve bu kanunun uzatılmasına dair görüşmelerde eleştirilerini sıralamıştır (TBMM Tutanak Dergisi 20. Cilt, 1920-1923: 252). Hüseyin Avni Bey ise, askerî temyiz için ayrı bir divan kurulmasına karşı çıkmış, 'bizde askerın her konuya hâkim olduğu zannedildiğinden' hukuk alanında da görevlendirilmesi düşünülmüştür, ancak yargı yalnızca hukuk tahsili alanların alanı olarak kalmalıdır, asker karıştırılmamalıdır uyarısında bulunmuştur (TBMM Tutanak Dergisi 19. Cilt, 1920-1923: 89).

3. TCF'de Ordunun Siyasî Gücünün Aşırılığı

TCF bizzat askerlerin yönlendirdiğı bir parti olmasına rağmen, sivil işlerle askerî işlerin birbirlerine karıştırılmasına karşı tepki koymuştur. Bu tepki Yüksek Askerî Şûranın kurulması tartışmalarında görölmektedir (Zürcher, 2003: 112). Ayrıca fırka programının 13. maddesinde memurların siyasal partilere üyeliğı engellenmek istenmiştir (Tunçay, 1981: 372).

Dönemin başbakanı Ali Fethi Bey, TCF'lilere fırkayı kapatmamaları durumunda 'kan döküleceğini' söylediğinde, Kâzım Paşa, kendilerinin fırkayı feshetmeyeceğini, ancak CHF'nin hükûmet olarak 'tüm araçlara' sahip olduğunu dolayısıyla kendilerini ortadan kaldıracabileceğini ima etmiştir (Ahmad, 1991: 77). İstiklâl Mahkemeleri'nin görev süresini altı ay daha uzatmayı öngören kanun ile ilgili meclis tartışmalarında Ali Fuat Paşa ve Feridun Fikri (Düşünsel) Bey bu uygulamanın sıkıyönetim çağrıştırdığını iddia ederek karşı çıkmışlardır (TBMM Tutanak Dergisi 17. Cilt, 1923-1927: 240-241). Refet Paşa ise, meclis konuşmaları sırasında, aslında askerlerin mebus olmasına dahi karşı olduğunu belirtmiştir. Askerin siyaset yapmasının yanlış olduğunu ve seçilme haklarının bulunmaması gerektiğini düşündüğünü ifade etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 10. Cilt, 1923-1927: 133).

4. SCF’de Ordunun Siyasî Gücünün Aşırılığı

SCF ordu gücünün aşırılığı konusunda bir ithamda bulunmamış, ancak İngiliz Elçiliğinin raporlarına göre, fırkanın kapatılmasına giden süreç dönemin Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşanın ordu komutanlarının SCF’ye karşı olduğuna dair Mustafa Kemâl Paşaya verdiği bilgi ile başlamıştır. Hatta İngiliz Elçiliği bu iddiayı bir adım daha ileriye taşımış ve Mareşal’in üst düzey subaylarla birlikte yaptığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu gezilerinin temel iki amacından birinin SCF’ye karşı bir ordu içi nabız yoklaması olduğunu öne sürmüşlerdir. *Erdem’e* göre, Amerikan Elçiliğinin görüşü de İngiliz Elçiliği ile paraleldir, SCF’nin kapatılma nedeni büyük oranda ordunun tepkisi ile ilgilidir (Erdem, 2016: 300).

SCF İzmir mitingi sırasında yaşanan olaylardan sonra Fethi Bey ‘devlet güçlerini’ iki parti arasında tarafsız kalmaya davet etmiştir. Ali Fethi Beye göre, hükûmet kolluk kuvvetlerinden yararlanmaya çalışmakta olduğundan medenî yollara davet edilmelidir. 1930 seçimleri sırasında SCF Ereğli teşkilâtı seçim binası çevresinde ‘jandarmanın varlığını’ gerekçe göstererek resmî olarak seçimlerden çekildiklerini ilân etmiştir (Emrence, 2006: 96-182).

1930 seçimlerinden sonra Ali Fethi Bey Meclis’te yaptığı konuşmasında seçimler sırasında Mersin ve Antalya’da ordu mensuplarının SCF aleyhine yaptıkları baskılardan şikâyet etmiştir (Emrence, 2006: 186). Bu konuşmalara göre, jandarma belediye seçimlerine müdahale etmiş ve bu engellenmemiştir (TBMM Tutanak Dergisi 21. Cilt, 1927-1931: 39). Ahmet Ağaoğlu ise, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyasetinin seferberlik kararını Heyet-i Vekile ile birlikte vermesi önerisine karşı çıkmış ve askerin yalnızca Meclis’in görev verdiği yetkili organın emirlerini uygulamakla yükümlü kalması gerektiği ikazında bulunarak, ordunun siyasî açıdan bir miktar daha güçlenmesi teklifine karşı çıkmıştır (TBMM Tutanak Dergisi 2. Cilt, 1927-1931: 234).

5. DP’de Ordunun Siyasî Gücünün Aşırılığı

DP, Türk siyasal hayatı içinde muhtemelen ordunun gücünden en çok muzdarip olmuş harekettir. Henüz Meclis’teki ilk yıllarında Sıkıyönetim Kanununa itiraz ederek bu çekincelerini ortaya koymuşlardır (Ağaoğlu, S., 1993: 72). Bu konuda Adnan

Menderes öne çıkmakta ve sıkıyönetimin altı ay daha uzatılmasına direnmektedir (TBMM Tutanak Dergisi 5. Cilt, 1946-1950: 237).

Fuat Köprülü de Genelkurmay Başkanı'nın basit yılbaşı tebrikleriyle dahi siyasete karışmaya çalışmasını eleştirmiştir. Ağaoğlu'na göre, İsmet Paşanın DP'ye karşı en büyük kozlarından biri ordudur, diğeri de yukarıda bahsedildiği üzere bürokrasidir (Ağaoğlu, S., 1993: 104-125).

1 Eylül 1946 yılında il genel meclisleri için yapılan seçimlerde DP'nin en büyük itirazı köylerde jandarma güçlerinin yaptığı baskılar olmuştur. Adnan Menderes de Nihat Erim'in Aydın gezisindeki sözlerini, CHP'nin sınırsız süre iktidarda kalmak için gerektiğinde ordu güçlerini devreye sokmayı düşünmesinin kanıtları saymıştır (Eroğul, 1990: 17-42).

Menderes'e göre, Millî Savunma Bakanlığına ayrılan bütçe aşırı boyutlara ulaşmıştır. Örneğin 1947 yılı bütçesi göz önünde bulundurulduğunda, bütçeye sağlanan bir milyara yakın miktardaki tüm gelir, yalnızca Millî Savunma Bakanlığı bütçesine ve bürokratlara tahsis edilen maaş ve benzeri ödemelere ayrılmaktadır (TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1946-1950: 243). Ayrıca sıkıyönetim komutanları seçimlere dair itirazları reddetmekte ve ordu siyasal süreçlere müdahale etmektedir (TBMM Tutanak Dergisi 1. Cilt, 1946-1950: 204). Fuat Köprülü de sıkıyönetim uygulamalarını eleştirmiş ve böylesi uygulamaların savaş durumunda olmayan herhangi bir devlette var olamayacağını iddia etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 6. Cilt, 1946-1950: 724). Refik Koraltan'a göre, Türk İnkılabının 1946 seçimlerine kadar en büyük başarısız güçlü ordusunu siyasetten uzak tutmuş olmasıdır, ancak 1946 seçimlerinde özellikle jandarma kuvvetleri tamamen politize olmuş ve en üst düzey subayından en alt düzeydeki erine kadar siyasete bulaşmıştır (TBMM Tutanak Dergisi 1. Cilt, 1946-1950: 187).

Ayrıca Refik Koraltan'a göre, sıkıyönetim uzatılmamalıdır, zira savaş durumu geçmiştir. Herhangi bir özel durum olmamasına rağmen sürekli uygulamada tutulmaya çalışan sıkıyönetim uygulamaları 'meşrutiyet devrini' hatırlatmaktadır. Dolayısıyla Koraltan, hem ordunun gücünü eleştirmiş hem de CHP'nin İttihatçı bir uygulamanın takipçiliğini üstlendiğini ima etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1946-1950: 14). Ayrıca Koraltan, ordunun bütçesinin her yıl artmasını, CHP'nin halkın gözünde güç kaybetmesine ve dolayısıyla doğan bu güç boşluğunu asker ve istihbarat ile

kapatmaya çalışmasına bağlamaktadır (TBMM Tutanak Dergisi 16. Cilt, 1946-1950: 541).

J. Saltanat ve Hilâfet

İkinci Meclis'te hilâfetin kaldırılması talebi eski bir İttihatçı olan Seyyit Bey tarafından dile getirilmiş, kendisi Mustafa Kemâl Paşanın hukukî danışmanlığını da yürütmüştür. Ancak daha sonra ulema sınıfına ait geçmişi ve İttihatçı kimliği yeni sistemde tasfiye oluşunu beraberinde getirmiş ve Cumhurbaşkanının meclisi feshetme yetkisinin anayasada yer almasına karşı çıkmasıyla birlikte meclis hayatı sona ermiştir (Guida, 2008: 277).

İngiltere ve Fransa, özellikle halifeliği bir jeopolitik kontrol mekanizması olarak ele almaktadır¹⁰⁰. Ankara'daki hareket bir yandan Yunan ordularıyla, bir yandan İstanbul'un silâhlendirdiği milislerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla işgal altındaki saltanat ve hilâfetin kaldırılması kararının arkasında sömürgecilik karşıtı fikirlerin doğal siyasal etkileri bulunmaktadır (Evered ve Evered, 2010: 7).

Zannedildiği üzere saltanat ve hilâfetin birbirinden ayrılması büyük bir tepkiye neden olmamıştır. Zira halife belirli bir ülke sınırlarını dikkate almadan tüm Müslümanların sorunlarıyla ilgilenebilir hâle gelmektedir ki bu Mısır'da dahi kabul görmüştür. Ancak hilâfetin kaldırılmasının ne Türkiye'de ne de diğer Müslüman ağırlıklı ülkelerde bu kadar kolay onaylandığını söylemek mümkün gözükmemektedir (Hattemer, 2000: 25).

1. Karakol Cemiyeti'nde Saltanat ve Hilâfet

İTC'nin, Karakol Cemiyeti'nin ve daha sonraki muhalif hareketlerin ünlü simalarından Hüseyin Cahit Yalçın'a göre, halifeliği lağvetmek bir yana, Türkiye sınırlarından çıkartmayı düşünmek dahi intiharla eş değerdir (Timur, 2018: 311).

Karakol Cemiyeti'nin Dokuz Umde isimli programının 2. maddesinde ise,

¹⁰⁰ Sömürmekte oldukları diğer Müslüman devletleri bu yolla kontrol altına alabileceklerini düşünmüşlerdir (Evered ve Evered, 2010: 7).

hâkimiyetin millete ait olduğu belirtilmekte, ancak bu hâkimiyete ‘saltanatın’ da dâhil olduğu vurgulanmaktadır (Tunçay, 1981: 165). Bu şartlar altında en azından cumhuriyete geçişle ilgili bir direnişleri olacağını düşünmek mümkün gözükmemektedir. Kara Vâsıf Bey de, Birinci Meclis konuşmalarında Sultan’dan ‘Halife-i Müslimin ve Hakanı’ olarak bahsetmektedir (TBMM Tutanak Dergisi 21. Cilt, 1920-1923: 320).

2. İkinci Grup’ta Saltanat ve Hilâfet

Nutuk’ta Mustafa Kemâl Paşa, İkinci Grup’tan olduğunu ima ettiği Karahisar Mebusu İsmail Şükrü Beyin, saltanatın ve hilâfetin bir bütün oldukları, dolayısıyla saltanatın kaldırılmasına karşı çıkılması gerektiğine dair bir risale yayınlamasından ve bu risaledeki fikirlerin millet egemenliği fikriyle bağdaşmıyor olmasından bahsetmektedir (Tunçay, 1981: 64). *Demirel*’e göre de, saltanatın kaldırılması teklifi Meclis’te dile getirildikten sonra Hüseyin Avni Bey konunun önemine binaen önce Layiha Encümenine gitmesini sonra Meclis’e sunulmasını talep etmiştir. İkinci Grup saltanatın kaldırılması sırasında hilâfetin durumunun belirlenmemesinden de çekinerek oylamaya katılmamış ve teklifin yasalaşmasını engellemişlerdir (Demirel A., 2010: 143).

Ayrıca 11 Nisan 1923’te Birinci Grup mebusları tarafından Hıyânet-i Vataniyye Kanununun değişmesine dair bir teklif gelmiş ve teklifte saltanatın kaldırılması, BMM aleyhinde söz ve harekette bulunanların vatan haini sayılması gibi yaptırımlar talep edilmiştir. Saltanatın kaldırılması aleyhinde konuşulmasını ve yayın yapılmasını engellemeyi amaçlayan bu teklif İkinci Grup tarafından reddedilmiş, ancak kanunlaşmıştır. İlginç şekilde Birinci Grup üyesi Ali Rıza (Bebek) Bey ise, bu kanun değişikliğinin İttihatçılara siyaset kapısını bir oldu bitti ile kapattığını iddia etmiştir (Demirel A., 2010: 159). *Zürcher*’e göre de kanun doğrudan Karakol Cemiyeti’nin yarattığı ‘İTC diriliyor’ algısına karşı çıkartılmıştır (Zürcher, 2003: 49).

Demirel’e göre, İkinci Grup’un bu konudaki temel kaygısı saltanat değildir - ki zaten oy birliği ile kaldırılmıştır -, Grup hilâfetin kaldırılmasından çekinmektedir ve bu nedenle Meclis’te bağımsız olarak bulunan ‘hocalarla’¹⁰¹ uzlaşma yoluna

¹⁰¹ Hocalar Grubu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Demirel, A. (2007). *Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup* (4 b.). İstanbul: İletişim Yayınları.

gitmişlerdir (Demirel A., 2007: 41). *Gevgilili* de İkinci Grup muhalefетinin dinsel bir görünümü olan köylü muhalefeti olduğundan bahsetmektedir (Gevgilili, 1973: 388). Ancak Hüseyin Avni Bey, meclis görüşmeleri sırasında açıkça ‘BMM isterse Padişahı da getirir’ ifadesini kullanmıştır. Bu konuşma üzerine Ali Şükrü Bey de ‘isterse getirir’ çıkışı ile iddiayı desteklemekten geri durmamıştır. Tartışmanın devamında ise, ilginç şekilde Hüseyin Avni Bey, saltanata ilk karşı çıkanlardan birinin kendisi olduğunu belirtmiş ve saltanatla ilgili o cümleyi Meclis’in gücünü vurgulamak için kurduğunu ima etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 27. Cilt, 1920-1923: 47). Ayrıca Hüseyin Avni Bey, İstanbul Hükûmeti’nin başındaki Tevfik Paşa ile yapılan bir telgraf trafiğindeki ifadelerle de itiraz etmiştir. Kendisine göre, İstanbul’daki padişaha ‘bize itaat ederseniz, tahsisatı seniyezi¹⁰² takdim ederiz’ ifadesi çirkin bir üslûptadır. Hüseyin Avni Beyin bu itirazı Meclis’te yoğun bir tartışmaya neden olmuş ve padişahı neden korumaya çalıştığı sorgulanmıştır (TBMM Tutanak Dergisi 8. Cilt, 1920-1923: 22-26). Hüseyin Avni Beyin başka bir konuşmasındaki ifadelerine göre, hilâfet makamı kutsaldır ve mebusların tamamı onu kurtarmaya yemin ettikleri için Meclis’e katılmışlardır. Dolayısıyla savaş bittiğinde hilâfet makamı yeniden sahibine teslim edilecektir (TBMM Tutanak Dergisi 14. Cilt, 1920-1923: 372).

Ateş’e göre, Ali Şükrü Bey İkinci Grup’un dinî hassasiyeti yüksek kesiminin lideridir, bu doğrultuda en başından beri saltanat ve hilâfet yanlısı olduğunu gizlememiştir (Ateş, 1994: 58). Meclis görüşmeleri sırasında Ali Şükrü Bey, halifeye her koşulda bağlı olduğunu açıkça ifade etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 25. Cilt, 1920-1923: 82). Ziya Hurşit de saltanatın kaldırılması ile ilgili görüşmelerde açıkça saltanatın kaldırılmasına karşı olduğunu belirtmiştir (Özek, 1964: 154). Lewis, özellikle İkinci Grup mebusu Ziya Hurşit’in hilâfetin kaldırılmasına karşı çıkanların başında geldiğini belirtmektedir (Lewis, 2009: 369). Daha sonra TCF’den mebus olan İkinci Grup üyesi Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey, hilâfetin kaldırılması hakkındaki 431 sayılı Kanun konusunda aleyhte oy kullanan tek mebus olmuştur (TBMM Tutanak Dergisi 7. Cilt, 1923-1927: 31). Ali Şükrü Bey ise, Hukuk-u Esâsiye tartışmaları sırasında birinci maddeye ‘hilâfet ve saltanatın, vatan ve milletin istiklâl ve istihlâsı temin edilinceye kadar’ bölümünü ekletmek istemiş ve bunların Meclis’in gayeleri

¹⁰² Padişahın kişisel harcamaları için ayrılan bütçe kalemi (Terzi, 1998: 137).

arasında bulunduğunu hatırlatma gereğini hissetmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1920-1923: 326).

3. TCF’de Saltanat ve Hilâfet

Rauf Bey, cumhuriyetin ilânı sonrasındaki ilk meclis konuşmasında halifenin kişiliğine ve makamına bağlılık duyduğunu belirten bir konuşma yapmıştır. 18 Şubat 1924’te Rauf Bey ve Kâzım Paşa halifeyi ziyaret etmişlerdir (Zürcher, 2003: 57-61). 3 Mart 1924’te hilâfet kaldırıldığında CHF’den istifa eden tek mebus olan Halit Akmansü, daha sonra TCF kurulduğunda bu fırkaya üye olmuştur (Kurtulmuş, 1993: 399). *Zürcher* İngiliz istihbarat raporlarına dayandırdığı bir iddiasında, Birinci Meclis’teki ‘hocalar’ muhalefетinin İTC ve onun lideri Kara Kemâl ile anlaştığı ve hilâfeti geri getirmeye çalışacaklarından bahsetmekte, bu hareketin başına geçmesi için de Rauf Beyin düşünüldüğünü belirtmektedir (Zürcher, 2003: 64).

Karpat’a göre TCF, hükûmetin lâik politikalarına karşı dini korumak düsturuyula bir araya gelmiştir (Karpat, 2013: 133). TCF programında yer alan dinî fikirlere ve inançlara hürmetkârlık ifadesi de dönemin koşulları gereği hilâfet tartışmaları bağlamında CHF’ye bir eleştiri olarak algılanmıştır (Eraslan, 2000: 77). Zira halifeliğin kaldırılmasından kısa bir süre sonra Refet Bey mebusluk görevinden istifa etmiştir (Ertem, 2012: 349).

Kâzım (Karabekir) Paşa da özellikle saltanatın kaldırılmasına karşı çıkmıştır. Devlet teşkilâtında böylesi büyük değişiklikler yapılmadan önce istişare yapılmasını gerektiğini belirtmiş ve halkın büyük çoğunluğunun da saltanatın kaldırılmasını onaylamayacağını eklemiştir (Karpat, 2013: 125). Rauf Beye göre, hilâfetin kaldırılması Mustafa Kemâl Paşanın tutkularını engelleyebilecek tek gücün de yok olması anlamına gelmektedir (Zürcher, 1987: 250). *Timur* da TCF’nin genel tavrının hilâfetten yana olduğunu iddia etmektedir (Timur, 2018: 331).

4. SCF’de Saltanat ve Hilâfet

SCF’nin parti programlarında ya da Meclis’teki mebuslarının söylemlerinde saltanat veya hilâfet yanlısı hiçbir ipucuna rastlanmamaktadır. SCF’nin diğer muhalif

hareketlerden ayrıldığı temel konu başlığının saltanat ve hilâfet olduğunu iddia etmek zor görünmemektedir.

5. DP’de Saltanat ve Hilâfet

DP, üzerinden çok zaman geçmesiyle de alâkalı olarak muhalefetteyken saltanat ve hilâfet hakkında pek konuşmamıştır. Ancak Adnan Menderes’in 1946 seçimleri öncesinde ilginç bir beyanatı bulunmaktadır. Menderes, Meclis’te matbuat hürriyetinin tartışıldığı bir sırada, tamamen bağlamın dışında bir örnek verme ihtiyacı hissetmiştir. CHP mebuslarının ‘basın hürriyeti nedeniyle’ yaşanmış kötü olayları sıraladığı konuşmalarından sonra, Menderes söz almış ve tüm ‘acı hatıraların’ matbuat hürriyeti nedeniyle yaşandığı iddiasını sorgulamış, örneğin ‘acı bir hatıra olan saltanatın kaldırılmasının’ matbuat hürriyetiyle ilişkisinin bulunmadığını ima etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 24. Cilt, 1943-1946: 281).

Menderes, iktidarının beşinci yılını doldurduğu 1955’te ise, DP Meclis Grubu’na hitaben yaptığı konuşmasında heyecanına yenik düşmüş ve ‘siz isterseniz hilâfeti bile getirebilirsiniz’ ifadesini kullanmaktan kendisini alamamış, bu sözleri sert tartışmalara neden olmuştur (İnan, 2008: 121).

K. Şahsî Teşebbüs ve Adem-i Merkeziyetçilik Taraftarlığı

Adem-i merkeziyet, merkezden yerele yetki devrini amaçlamaktadır, ancak bununla sınırlı değildir; o beldede yaşayan kişilerin temsilini güçlendirmek, mağdur azınlıklara kendilerini etkileyen konularda söz hakkı vermek ve politikacıların kontrol etmeye çalıştığı küçük arenalar meydana getirerek siyasî rekabeti artırmak da beklentiler arasında yer almaktadır (Faguet, 2014: 2).

Ancak konu yalnızca siyasal başlıklarla sınırlandırılmamalıdır. Adem-i merkeziyetçilik, toplumsal ve ekonomik konularda da merkezî otoritedeki yetki ve sorumlulukların yerel otoritelere aktarılması anlamına gelmektedir (Rodden, 2004: 482).

Şahsî teşebbüs ise, klâsik ekonomi teorisindeki dört temel üretim faktöründen birisine karşılık gelmektedir. Şahsî teşebbüsü teşvik etmek, devletin ekonomiye

müdahalesini sınırlandırmayı ve özel şirketler vasıtasıyla servet, istihdam ve sosyal fayda üretilmesini amaçlamaktır (Freeden ve Stears, 2013: 333).

1. Karakol Cemiyeti'nde Şahsî Teşebbüs ve Adem-i Merkeziyetçilik Taraftarlığı

Karakol Cemiyeti'nden Kara Kemâl'e göre, asker ve memura dayanarak güçlü kalmak mümkün olmayan bir ihtimalin peşinden koşmaktır. Bugün zorunlu olarak bu yol tutulmaktadır. Ancak gelecekte yerli şirketler, bankalar ve esnaf/üretici birlikleri kurularak sermaye birikimine yardım edilmeli, kişisel girişimlerini hayata geçirecek bir burjuvazi imal edilmelidir (Toprak, 2012: 17).

Cavit Beye göre de hürriyet, iktisadî gelişmenin olmazsa olmazıdır. İktisadî hürriyet ise, devletin ekonomiye müdahalesinin olmaması anlamını taşımaktadır (Karaman, 2001: 14). Zira her devletin önünde iki seçenek bulunmaktadır; ferdiyet ve esaret. Esaret devlet kontrolü, ferdiyet ise, şahsî teşebbüs anlamına gelmektedir. Cavit Beyin ideallerine göre, genç nesiller tüccarlık mesleğine teşvik edilmelidir (Karaman, 2001: 52).

2. İkinci Grup'ta Şahsî Teşebbüs ve Adem-i Merkeziyetçilik Taraftarlığı

İkinci Grup'un programının birbirinden bağımsız on ayrı maddesi kişi hak ve özgürlüklerine ayrılmıştır. Bu özgürlükler arasında inanç özgürlüğü, basın özgürlüğü, öğretim özgürlüğü, şirket kurma ve toplantı özgürlükleri yer almaktadır (Demirel A., 2005: 183).

Meclis konuşmaları sırasında Ali Şükrü Bey, çeşitli işlerin o bölgede yaşayanlara bırakılmasını uygun bulduğunu belirtmektedir. Eğer halka o bölgedeki idare yetkisi verilirse, bölgeyi daha iyi tanıyan halk imece ve benzeri yöntemlerle mükemmel şekilde yerine getirebilecektir. Zira her yerleşimin yapması gereken işlerin önem sırası ve yöntemleri birbirlerinden farklı olabilir, bu hususlar merkezî düzenlemelerle tayin edilmemelidir (TBMM Tutanak Dergisi 18. Cilt, 1920-1923: 100). Başka bir konuşmasında ise, nahiyelere yetki ve sorumluluk devrini açıkça dile getirmiş ve bunun asla anayasaya aykırı olmadığını zira yerel meclislerin federasyon

özelliği göstermediğini belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 26. Cilt, 1920-1923: 364)¹⁰³.

Hüseyin Avni Bey ise, 1921 Anayasası ile ilgili tartışmalar sırasında vilayetlerin sahip olduğu haklar ile ilgili bir bölüme itiraz etmiş, iktisadî ve toplumsal konular bağlamındaki ilişkilerinde serbest olduklarını belirterek, Dâhiliye Vekâletinin vilayetlere vesayetine karşı çıkmıştır (TBMM Tutanak Dergisi 7. Cilt, 1920-1923: 294).

3. TCF’de Şahsî Teşebbüs ve Adem-i Merkeziyetçilik Taraftarlığı

TCF programının 14. maddesinden ve 23. maddesine kadar olan kısım birey ve adem-i merkeziyete dairdir. 14. maddesi doğrudan adem-i merkeziyetçilik taraftarı olduğunu ilân etmektedir. Madde 23 ise, belediye başkanlarının seçimle iş başına gelmesi ile ilgili öneriler içermektedir (Tunçay, 1981: 372-373). *Mardin*’e göre, TCF merkeziyetçilikten kurtulma özemlerinin vücut bulmuş hâlidir (Mardin, 2017: 61). *Ahmad*’a göre de, TCF’nin Kemâlist programa karşı temel argümanı adem-i merkezîleşme ve yerel inisiyatif taraftarlığıdır (Ahmad, 1991: 71).

Kâzım Paşaya göre, Türkiye Cumhuriyeti’nin sahip olduğu iş insanı sayısı Batılı devletlerle karşılaştırıldığında çok cüz’î bir miktar olduğu göze çarpmaktadır. Bu nedenle, millî eğitim programına iktisadî hayatı geliştirebilecek beşerî unsurun yetiştirilmesi adına maddeler koyulmalı ve okullarda ekonomiye dair de eğitim verilmelidir. Dolayısıyla Kâzım Paşaya göre, girişimci bir nesil meydana getirilmelidir (TBMM Tutanak Dergisi 14. Cilt, 1923-1927: 373). Hatta meta mübadelesi teşvik edilmeli, çocuklar ‘terbiye-i iktisadî’ içinde büyütülmelidir (TBMM Tutanak Dergisi 16. Cilt, 1923-1927: 35).

Rauf Bey meclis konuşmalarında sırasında halkçılık ilkesinden yola çıkarak, bu ifadeden yerinden yönetim ilkesinin varlığını anladığını belirtmiş ve yerinden yönetim ilkesinin olduğu bir idarede valilerin merkezden atanmasına karşı çıkmıştır.

¹⁰³ “Nahiyelere hakkı kaza vermek demek, nahiye şûrasına hakkı kaza vermek demek değildir. Nahiyelerin salâhiyeti kazaiyesi olsun demektir. Teşkilâtı Esasiye Kanununda nahiyelerin şûrasına hakkı kaza verilsin diye bir kayıt yoktur.” Ayrıca ‘hakkı kaza’ kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Okadan, R. G. (1966). 20 Nisan 1340 Anayasamıza Göre "Hakkı Kaza". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 32, 411-428.

Dolayısıyla Rauf Bey, vilayet yöneticilerinin seçimle iş başına gelmesi gerektiğini ima etmektedir (TBMM Tutanak Dergisi 10. Cilt, 1923-1927: 103).

4. SCF’de Şahsî Teşebbüs ve Adem-i Merkeziyetçilik Taraftarlığı

SCF, özellikle kamu teşebbüsleriyle büyük kaynakların aktarıldığı demiryolu yapımı projesine karşı tavır koymuştur. Zira bu gibi büyük harcamalar devlet tarafından gerçekleştirildiğinde hükûmet gelir-gider denkliğini sağlayamadığından vatandaşların üzerindeki vergi yükünü artırmak zorunda kalmakta, dolayısıyla başarısız sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Fırka düsturuna göre, halkın sermayesine el uzatılmamalı, kişisel sermaye ve mülk korunmalıdır (Emrence, 2006: 82). SCF Programının 5. maddesi ise, hükûmet yerine vatandaşın ekonomik girişimlerde bulunması gerektiğine ayrılmıştır (Tunçay, 1981: 398).

Ağaoğlu’nun hazırladığı tüzüğe göre, devletçilik ve merkeziyetçilik yumuşatılmalıdır. Beşinci maddeye göre, devletin görevi bireylerin kültürel ve ekonomik olarak özgür şekilde gelişmelerinin önündeki engelleri kaldırmakla sınırlandırılmalıdır. Ali Haydar (Yuluğ) Beye göre de, adem-i merkeziyetçilik ilkesi hayata geçirilmelidir. İzmir mitinginde konuşan Ali Fethi Beye göre, hükûmet Türk milletinin ‘iktisadî kabiliyetini’ güçlendirecek çareler bulmakla yükümlüdür ve devlet yerini şahsî teşebbüslere terk etmelidir (Emrence, 2006: 83-103).

Belediyeler hakkındaki kanunun görüşmeleri sırasında Ahmet Ağaoğlu, serbestçe gelişmelerine izin verilmesi gereken belediyelerin önemine dikkat çekmiş ve bu kurumların serbest müzakere, serbest mübadele gibi kavramların öğrenildiği mekânlar olduğunu belirtmiştir. Hür ve serbest müesseselerin ruhunun bu gibi ikincil toplumsal teşekküllerden elde edildiğini iddia etmiş ve dolayısıyla bu konuşmasıyla hem adem-i merkeziyet hem de teşebbüs kültürünün geliştirilmesinin önemine dikkat çekmiştir. Ağaoğlu’na göre, belediyeler hakkındaki yeni kanunun çeşitli hatalı maddeleri bulunmakla birlikte Türkiye Cumhuriyeti’nin Fransız merkeziyetçiliğinden, İngiliz adem-i merkeziyetçiliğine geçişini müjdelemektedir (TBMM Tutanak Dergisi 17. Cilt, 1927-1931: 24-27). Ayrıca Ağaoğlu valilere belediye meclisini feshetme yetkisinin verilmesine, belediyelerin özerkliğine aykırı olması nedeniyle karşı çıkmıştır (TBMM Tutanak Dergisi 17. Cilt, 1927-1931: 83).

5. DP'de Şahsî Teşebbüs ve Adem-i Merkeziyetçilik Taraftarlığı

DP Programının 5. maddesine göre, Türk cemiyetinin esasları iki temel unsura dayanmaktadır ve bunların bir tanesi mülkiye(t)dir. 17. maddesinde ise, devletçiliğin kişisel teşebbüs ve sermayenin geliştirilmesi anlamına gelmesi gerektiği belirtilmiştir. 20. maddede ise, merkezdeki yetki ve sorumlulukların kısmen de olsa yereldeki temsilcilere aktarılması gerektiği vurgulanmış ve yetki genişliği uygulamasına geçilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Programın 42. maddesi iktisadî faaliyetin temelini özel teşebbüs ve sermaye olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle bahsi geçen temel öğeler serbest olmalı ve güven ortamı içinde tutulmalıdır. 43. ve 44. maddelere göre de, devlet iktisadî faaliyetler alanında sınırları belirli şekilde hareket etmelidir. Yalnızca özel sektörün yetişemediği alanlara ilgi göstermelidir. 47. madde ise, özelleştirme uygulamalarının teşvikine ayrılmıştır (DP, 1946a: 1-15).

DP yöneticileri CHP'nin merkeziyetçi politikalarına karşı çıkmış, 1947'deki kongrede ise, ekonomide serbest girişim açıkça dile getirilmiştir (Atasoy, 2005: 68). DP Tüzüğü'nün 2. maddesine göre parti, bireyin teşebbüs gücünü desteklemeyi kendisine ilke edinmiştir (DP, 1946b: 3).

Refik Koraltan, İçişleri Bakanlığının bütçe tartışmaları sırasında yapmış olduğu konuşmasında; belediye başkanlarının seçimden sonra bakanlığın onayına tâbi tutulmalarını, kimi illerde valilerin aynı zamanda belediye başkanlığı görevini de üstlenmelerini ve il özel idarelerinin başında valilerin bulunmalarını eleştirmiştir. Dolayısıyla DP adına adem-i merkeziyetçiliğin savunuculuğu görevini üstlenmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 8. Cilt, 1946-1950: 499).

Koraltan'a göre, Türkiye Cumhuriyeti'nin adem-i merkeziyet açısından sınıfta kaldığı tek nokta il özel idareleri de değildir. Zira hangi hizmetin merkezî hangi hizmetin yerel olduğu dahi henüz netleştirilmemiş ve merkezin yerel işlere müdahalesi için bilerek imkân yaratılmıştır (TBMM Tutanak Dergisi 8. Cilt, 1946-1950: 502). Koraltan merkeziyetçi uygulamaların her geçen yıl arttığını ve bunların kırtasiyecilikten başka bir sonuç vermediğini belirtmektedir (TBMM Tutanak Dergisi 16. Cilt, 1946-1950: 541).

L. İstanbul'a Dair Vurgu

Timur'a göre, İstanbul'un muhalefetin kalesi olma özelliği taşımasının nedeni ticaret burjuvazisinin burada yer almasıdır. *Keyder*'e göre de, İstanbul'un muhalefet için önemi, ticaret burjuvazisi tarafından Ankara'daki sanayi burjuvazisine karşı kale olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır.

Mustafa Kemâl Paşa da henüz 1923 yılında yaptığı konuşmalarında şehirler arasındaki bu farka vurgu yapmaktadır zira konu yalnızca coğrafya ile ilgili sınırlı kalmamakta, sembolik nitelikler taşımaktadır. Paşa'ya göre, bir insan İstanbul'da başka, Ankara'da başka düşünmektedir (Kartal, 2013: 78).

Ancak İstanbul ve Ankara arasındaki çekişmenin tek dinamiği iktisadî ayrışma değildir. İstanbul, kendisini işgal eden İngilizler ve onun güdümündeki Osmanlı bürokratları ile özdeşleşirken, Ankara modernist Türk milliyetçiliğini ve dolayısıyla yeni bürokratları temsil etmektedir (Evered ve Evered, 2010: 2).

1. Karakol Cemiyeti'nde İstanbul'a Dair Vurgu

Karakol Cemiyeti açıkça devletin başkentinin İstanbul'da kalmasından yana tavır koymuştur (Zürcher, 2003: 48). Dokuz Umde isimli programın 6. maddesi İstanbul'un hükûmet merkezi olduğunu ilân etmektedir (Tunçay, 1981: 165). TCF'nin kurulmasına giden süreçteki önemli bir aşama olan İstanbul İstiklâl Mahkemeleri sürecinde İttihatçılara karşı açılan davada Hüseyin Cahit Yalçın başta olmak üzere İstanbul basını açıkça CHF'nin karşısında yer almış ve kovuşturmalara konu olmuşlardır (Zürcher, 2003: 60).

2. İkinci Grup'ta İstanbul'a Dair Vurgu

Hüseyin Avni Bey, İcra Vekilleri ile ilgili bir kararname görüşmesi sırasında, İstanbul'un geri alınmasından ve Meclis'in tekrar İstanbul'a dönerek orada oturmasından ümidini kesmediğini belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 8. Cilt, 1920-1923: 6).

3. TCF'de İstanbul'a Dair Vurgu

Henüz Millî Mücadele yıllarında Rauf Bey, Mebûsan Meclisinin Ankara'da toplanması yerine İstanbul'da toplanmasını savunmuştur (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2017: 37). TCF'nin parti programının hazırlanma sürecinde Refet Bey İstanbul'un yeniden başkent ilân edilmesi teklifini programa eklemek istemiştir (Akcan ve Gecikli, 2017: 41; Zürcher, 2003: 83). Ayrıca, TCF parti programında şehirlerin belediye başkanlarını kendilerinin seçmelerine dair bir madde bulunmakta ve bu madde daha çok İstanbul'da yaşayanlar için önem arz etmektedir. Zira CHF'nin içindeki radikallerden Recep (Peker) Bey de özellikle büyük şehirlerin atanmış valiler tarafından yönetilmesi gerektiğinde direktmiştir ki burada mevzu bahis İstanbul'dur (Zürcher, 2003: 111). Ayrıca TCF Ankara'daki bataklıkların kurutulması şehrin genişletilmesi ve geliştirilmesi önerilerine de karşı çıkmıştır ve *Zürcher*'e göre, bu durum da İstanbul'un başkent olarak kalmasına yönelik fikirlerine bir kanıtı meydana getirmektedir (Zürcher, 2003: 129).

Rauf Bey meclis konuşmalarında İstanbul'un negatif ayrımcılığa tâbi tutulduğunu ima etmektedir. Zira vatandaşlık hukukunun kimi maddelerinin şehre uygulanmadığını belirtmekte ve bu durumun İstanbul'un eski saltanat merkezi olması ile ilişkili olduğunu düşünmektedir (TBMM Tutanak Dergisi 10. Cilt, 1923-1927: 103). Kâzım Paşa da aynı konuyu gündeme getirmiş ve İstanbul'un hukuken elinde bulunan belediye başkanı seçme hakkını ne zaman kullanabileceğini Meclis'e sormuştur (TBMM Tutanak Dergisi 14. Cilt, 1923-1927: 118).

4. SCF'de İstanbul'a Dair Vurgu

SCF'de İstanbul'un başkent olması gerektiği iddiasını doğrudan görmek mümkün olmamakla birlikte, bir seçim broşüründe 'Asya' sözcüğü olumsuz bir sıfatmış gibi kullanılmakta, aynı broşürde 'Avrupa' sözcüğü ise, tüm gelişmişliğin temsilcisi olarak anılmaktadır (Koçak C., 2006: 269).

5. DP’de İstanbul’a Dair Vurgu

Öncüllerinde olduğu gibi DP için de İstanbul özel bir vurguya sahiptir. Örneğin sıkıyönetimin uzatılmasına dair meclis oturumunda Celâl Bayar, birkaç vilayeti kapsamasına rağmen özellikle İstanbul’da uygulanan sıkıyönetimi mevzu bahis etmiş, bu vilayette uygulanıyor olmasını İstanbul kamuoyunun ve basının baskılanması ile ilgili olduğunu iddia etmiştir. Zira Bayar’a göre, İstanbul hâlâ kurumları ve basın yayın organlarıyla bütün ülkede birinci derece bir şehir olma özelliğini sürdürmektedir (TBMM Tutanak Dergisi 5. Cilt, 1946-1950: 254).

Adnan Menderes de, sıkıyönetim uygulamalarını eleştirdiğinde özellikle İstanbul’dan örnekler vermektedir (TBMM Tutanak Dergisi 1. Cilt, 1946-1950: 204). Fuat Köprülü, başka illerde de benzer uygulamalar olmasına rağmen özellikle İstanbul’daki sıkıyönetimi eleştirmiş ve bu uygulamanın neden seçimlerle ilgili konularda kararlar aldığını sorgulamıştır (TBMM Tutanak Dergisi 3. Cilt, 1946-1950: 23). Refik Koraltan ise, ‘gözbebeği’ (TBMM Tutanak Dergisi 16. Cilt, 1946-1950: 545)¹⁰⁴ İstanbul’a yeterli derecede yerel hizmet sağlanamamakta ve en zarurî ihtiyaçlara dahi muhtaç durumda bırakılmaktadır. Ayrıca valilik ile yönetilerek, belediye başkanlığı makamından da yoksun bırakılmakta ve yerel temsil zarar görmektedir (TBMM Tutanak Dergisi 8. Cilt, 1946-1950: 502).

¹⁰⁴ Yine Koraltan’ın başka bir konuşmasında ise, ‘dünyanın en müstesna bir köşesi’ (TBMM Tutanak Dergisi 16. Cilt, 1946-1950: 545).

SONUÇ

Bir toplumun sahip olduğu siyasal sistem büyük oranda başından geçmiş ve geçmekte olan olaylardan etkilenmektedir. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu ve onun ardılı olan Türkiye Cumhuriyeti için de geçerlidir. Osmanlı İmparatorluğu bir modernleşme furyasına girmiş, bu süreç demokrasi yolunda yürüyen merkezîyetçi, lâik, üniter bir cumhuriyet ile sonuçlanmıştır. Bu süreçte yaşanan her bir olay ise, sonuca etkisi olan çeşitli faktörleri meydana getirmiştir.

Modern bir demokrasinin temel ihtiyaçlarından birisi muhalefetin var olması, varlığını sürdürebilmesi ve bir gün iktidara gelebilme ihtimaline sahip olmasıdır. Dolayısıyla tüm muhalif argümanlar, aynı zamanda iktidara gelindiğinde neler yapılmak istendiğine dair bir yol haritası meydana getirmektedir. Ancak ilginç şekilde, - kabaca Osmanlı İmparatorluğu ve sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarını kapsayan - 1800-1950 yılları arasında liberal ve adem-i merkezîyetçi muhalefet hareketleri uzun soluklu bir iktidara geliş anı elde edememiş, dolayısıyla her yönüyle sisteme etki edecek değişiklikleri hayata geçirememişlerdir.

Liberalizm ve adem-i merkezîyetçi fikirler iktidarı ele geçirememiş olmalarına rağmen asla yok olmamışlar, aksine bir mirasmışçasına kendilerinden sonraki muhalefet kuşağına devrolunmuşlardır. Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa ve Fuat Paşa tek adamlıkla suçlanmış, onların siyaset sahnesinden çekilmelerinin ardından bir darbe ile yönetimi ele geçiren muhalifler birkaç yıl Mithat Paşa üzerinden temsil edilmiş, ancak kısa süre sonra yetkilerini kaybetmişlerdir. Bu ilk kuşak muhalefetin siyasal hayatımıza en büyük katkıları bir meclis ve anayasa savunusunu normalleştirmiş olmalarıdır. Ancak aynı zamanda modern anlamdaki ilk darbeye de imza atarak, ordunun bir kalkışma sonucunda yalnızca sultan ya da bürokrat değiştiren hareket tarzını bir değişime tâbi tutmuşlar, darbeden sonra meşruluk devşirerek yönetmeye çalışmışlardır. Bu süreçte Mithat Paşa görevden alınışında kendisi de tek adamlıkla suçlanmış ve özgürlükçü destekle iktidara getirilen elitlere dair muhalefetin sahip olduğu güven doğal olarak azalmıştır. Ayrıca sivil-asker birlikte girişilen darbeden sonra, grubun içindeki askerlerin ağır basması da başka bir travmaya neden olmuştur.

Ardından Sultan II. Abdülhamit tek adamlıkla suçlanmış, ikinci nesil muhalefeti de sultana karşı İTC üyeleri geliştirmiştir. Ancak askerî öğrenciler arasında

kurulmuş olmasına rağmen, bu muhalif hareketin erken dönemlerinde sivil yanı ağır basmaktadır. Ancak ilerleyen süreçte Selânik'teki askerî grup inisiyatifi ele geçirmiş ve 1908'deki bir diğer muhalefet darbesinde sonuç ilk deneyime benzer olmuştur. Askerler, özgürlükçülerin desteğiyle iktidara geldikten sonra önce Mahmut Şevket Paşa daha sonra ise, Enver, Cemâl ve Talât Paşalar aracılığıyla sisteme hâkim olmuşlardır.

İTC'nin 1902 yılında yaptığı I. Jön Türk Kongresi ise, zamanının ötesinde etkilere neden olmuş, gelecek kırk sekiz yıldaki iktidar-muhalefet ilişkilerini belirlemiştir. Parti içindeki iktidarı Ahmet Rıza Beyin etrafında toplanan merkezîyetçi, devletçi, bürokrat ve milliyetçi ekol elde etmiş, karşısında yer alan Prens Sabahattin'in adem-i merkezîyetçi, liberal, bürokrat karşıtı ve enternasyonal eğilimli ekolu parti içi muhalefete itilmiştir.

Parti içi muhalefet bu süreçte, ilk olarak Ahrar Fırkası'nın bayrağı altında mücadelesini sürdürmüş, ancak Serbestî gazetesini fırkayı desteklemek adına çıkartan Hasan Fehmi'nin öldürülmesi ve ardından yaşanan 31 Mart Vakası sonrası bu deneyim sonlanmıştır. Bu süreç bir gazetecinin öldürülmesi ve 31 Mart Vakası'nda İttihatçıların parti içi iktidarını da temsil eden askerî grubun müdahalesi ile durdurulması muhalefetin zihninde yer etmiştir.

Ardından HİF bünyesinde temsil edilen parti içi muhalefet 1912'deki güç seçim koşullarını tecrübe etmiş, parti içi iktidarın 1913 Bâb-ı Âli Baskını sonrası tek adam rejimi kurmasına seyirci kalmakla yetinebilmiştir. Ayrıca bu süreçte Balkan Savaşları yenilgileri de yaşanmıştır. Dolayısıyla muhalefet bir kez daha tek adam rejimi tarafından sınanmış, seçim yasaları yoluyla baskılanmış ve ordunun siyasete müdahalesiyle devletin bir felâkete sürüklenişine şahit olmuştur.

Ayrıca 1908-1918 yılları arasında muhalefet, ilk çıkış noktalarından birisini teşkil eden meclis ve anayasaya kavuşmasına rağmen gerçekte büyük bir değişikliğin olmadığını da deneyimlemiştir. Bu nedenle, bir meclisin var olmasının yeterli olmadığı, yürütmenin bir şekilde onu bastırabildiğini, dolayısıyla meclisin ek güvence düzenlemeleriyle güçlendirilmesi gerektiğini ve meclisin iç işleyiş kurallarının daha dikkatli ele alınması ihtiyacını hissetmiştir.

Aynı dönem merkezîyetçi politikaların sonuçlarının izlenebilmesi muhalefetin, liberal ve adem-i merkezîyetçi argümanlarına olan inancına katkıda bulunmuştur.

Merkeziyetçi politikaları çeşitli toplumsal devrimler takip etmiş, bu radikallikten ürken muhalifler evrimci değişimlerden yana tavırlarını korumuşlardır. Merkeziyetçiliğin bir diğer çıktısı da büyüyen bürokrasi olmuş, muhalefetin zihninde bu dönemin kötü hatıraları büyük oranda güçlenen bürokrat sınıfı ile özdeşleşmiştir.

Tüm bu süreç, 1918 ve 1950 yılları arasında muhalefetin benzer siyasal argümanlar üretmesine neden olmuştur. İlk olarak, tek adam rejimine karşıtlık iddiası temel alındığında, muhalefetin böylesi bir söylem üretmesi doğal karşılanmalıdır. Zira sırasıyla Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa, Fuat Paşa, Mithat Paşa, II. Abdülhamit, Enver Paşa, Talât Paşa, Cemâl Paşa, Mustafa Kemâl Paşa ve İsmet Paşa birbirleriyle kıyaslandıklarında büyük farklılıklar barındırmalarına rağmen temelde karar alma mekanizmalarını daraltan ve yine değişen oranda otoriterlik barındıran iktidar süreçlerine imza atmışlardır. Dolayısıyla muhalefetin temel hassasiyetlerinden birisini bu konu başlığı oluşturmuştur. *Mardin*'e göre, sürecin tek adamlığa evrilmesi, bürokrasinin halka güvenmemesi ile ilgilidir. *Timur*'a göre de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ve erken dönemleri Jakobenleri andırmakta ve otoriter bir rejim ortaya koymaktadır. *Kongar* da Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu bir devrim olarak görmekte ve devrim iktidarında tekelleri bir rejim olacağından, muhalefetin bu konuda tepki göstermesini doğal karşılamaktadır.

İkinci olarak ise, tek adamlıkla suçlanan tüm bu isimler asker-sivil bürokrasi kesimine mensup, elit kişiliklerdir. Süreçleri yukarıdan kurgulayarak uygulamaya çalışmışlar, değişen oranlarda halk katılımını barındırsalar da, temelde bürokratik ve toplumsal tabandan yoksun uygulamalar hayata geçirmişlerdir. Bu nedenle de muhalefetin ikinci temel argümanı olan bürokrasi karşıtlığı ve halkın tarafında olma iddiası kolayca kurgulanabilmiştir. *Mardin*, Türkiye'deki muhalefete dair olan düşüncelerinde, eşrafın rolüne büyük bir yer ayırmış ve ulemanın da desteğini alan eşrafın bürokrasi ile kıyasıya bir mücadeleye girmiş olduğundan bahsetmiştir. *Timur*'a göre de, cumhuriyetin kurulmasına giden devrimde halkın herhangi bir rolü bulunmamaktadır, süreç tamamen bürokratların seçimleri üzerinden ilerlemiştir. *Karpat*'a göre, Türkiye'deki muhalefeti oluşturan yerel güçler, önce ekonomik gücü ele geçirmiş, daha sonra ise siyasî mücadeleye giriştiklerinde karşılarında bürokratları bulmuşlardır. *Zürcher* de Türkiye'de modern dönemdeki iktidarların kadro partisi görünümündeki bürokrat örgütleri olduklarını belirterek, muhalefetin halkın

sözcülüğü iddiasını üstlenebilmesini açıklamakta yardımcı olmaktadır. *Kongar* ise, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti iktidarlarının temel ortak özellikleri olduğunu belirtmekte, bunların arasında bürokrasi iktidarı ve yukarıdan düzenleme alışkanlığının da olduğunu varsaymaktadır. Doğal olarak muhalefet de tam bu noktanın karşısında konumlanmaktadır. *Keyder* de bürokrasinin tek başına iktidarı elde etmesinin normal olduğunu zira toprak mülkiyetini engelleyen bir sistemde başka bir sınıfın oluşamayacağını dolayısıyla toplumun bürokratlar ve diğerleri şeklinde ayrışacağını belirtmektedir.

Üçüncü ortak argüman olan seçimlere dair kurallara olan itiraz da siyasal hayatta meydana gelen olaylara karşı ortaya atılmıştır. Özellikle 1912, 1923 ve 1946 yıllarında yapılan seçimlerdeki iktidar tutumu, muhalefetin kümülatif şekilde biriken bir itirazına sahne olmuştur. Özellikle iktidarlar tarafından bir sigorta gibi görülen çift dereceli seçim sistemi, bu dönemin temel tartışma konularından birisini oluşturmuştur. Ayrıca seçimlerin koruma altına alınmaya çalışılması, iktidarların muhalefet partilerinin seçimlere katılmasını defalarca engellemesiyle doğrudan ilişkili bir konudur.

Muhalefetin dördüncü ortak argümanı olan çift meclis ve meslekî temsil talebi, tek adam karşıtlığıyla ve iktidar grubunun temel bileşenleriyle birlikte değerlendirilmelidir. Zira muhalefet, bünyesinde aşırı güç biriktiren yürütmeyi yasama gücü ile dengelemeye çalışırken bir yandan yasamayı da çift meclis yöntemiyle sınırlandırmaya çalışmaktadır. Ayrıca modernleşme süreciyle el ele yürüyen burjuvazi meydana getirme çabaları, çeşitli meslek örgütleriyle bürokrasi arasındaki bağları kuvvetlendirmiştir. Bu meslek örgütlerinin temsil mekanizmalarının güçlendirilmesine dair çaba muhalefetin amaçları arasında yer almaktadır. Zira bu âyan/eşraf sınıfının gelişmesi ve bu sınıfın bürokrat/memur karşıtı bir tavır takınması ile ilgili olmuştur, bu tezin bulguları *Mardin*'in düşüncelerinde tespit edilebilmektedir.

Beşinci ortak argüman ise, yürütmeyi sınırlandırma çabasının başka bir ürünü olan kuvvetler ayrılığı talebi ve yargı bağımsızlığı olmuştur. Aslında bu argüman, tek adamlığa karşıtlık ve çift meclis gibi taleplerin bir tamamlayıcısı rolündedir. Özellikle Batıcı modernist tavır takınan iktidarı, Batılı demokrasileri örnek göstererek eleştirme fırsatı tanımaktadır. Yargı bağımsızlığı ise, özellikle muhalefetin sürgün ve hapis gibi cezalarla yüzleştirilmemesi için önem taşımaktadır. Zira Anadolu'da uygulanan her

bir modernist devrim süreci, kendisine muhalefeti suç sayan çeşitli yasalar yürürlüğe koymuş ve bunları yargı organı aracılığıyla biraz da keyfî biçimde uygulatmıştır. *Mardin*'e göre, özellikle eşraf yürütmeye büyük bir mücadele içindedir ve 1876'da meclis faaliyetlerine erişim hakkı elde etmiş olan bu sınıf, yasamanın güçlenmesine karşı güçlü bir eğilime sahip olmuştur.

Altıncı ortak argüman olan ekonomik ve siyasal liberalizm ise, belki de muhalefetin temel çıkış noktasını oluşturmaktadır. Zira devlet eliyle modernleşmenin bir çıktısı da devlet eliyle kalkınma olmuştur. Erken dönemlerde burjuvazinin bulunmaması devleti mecburiyetten müdahaleci politikalara yönlendirmiş ancak bürokratların nezdinde devletin ekonomik ve siyasal hayattaki yol gösterici rolünün tamamlandığı dönem asla gelmemiş, rol sürekli kılınmıştır. *Mardin*, liberalizmin çevrenin temel ideolojisini meydana getirdiğini iddia etmektedir. *Karpat*'a göre, dinî hassasiyetleri temsil eden bir muhalefetin liberal olmasından daha doğal bir olgu bulunmamaktadır, zira İslâm'ın kendisi liberal bir dindir. *Zürcher*'e göre de İttihatçıların içinde otoriter ve liberal hizipler bir arada yer almaktadır. Otoriterler iktidarı ele geçirdiklerinde, muhalefeti oluşturan temel argümanın liberalizm olması beklenen bir sonuçtur. *Kongar* da muhalefeti gelenekçi-liberal olarak tanımlamakta ve bu argümanları doğal karşılamaktadır. *Keyder* muhalefetin argümanlarının arasında liberalizmin yer almasını, merkez bürokratlarının ticaret ve sermaye birikimini kontrol altında tutmasına bağlamaktadır. Ayrıca milliyetçilik, iktidarı devletçi politikalara sürüklemiş, muhalefet ise liberal kanatta toplanmıştır.

Yedinci ortak argüman, yasama organının içindeki işleyiş kurallarına dair oluşturulmuştur. Zira muhalefetin Yeni Osmanlılarla birlikte başlayan yoğun çabaları sonucunda parlâmento faaliyete geçirilmiş ancak çoğu zaman göstermelik bir role büründürülmüştür. Çeşitli görevler daha sonra kanunlaştırılmak üzere havada bırakılmış, kararnameler ile meclisin yetkilerine hâle getirilmiş ve bakanları seçebilmek gibi temel konularda dahi fikri alınmamıştır. Dolayısıyla muhalefet yalnızca anayasa ve meclisin varlığının yeterli olmadığını fark etmiş, meclisin iç işleyiş kurallarına dair de söylem geliştirmiştir. *Karpat*'ın muhalefetin temel bileşenindeki orta sınıf vurgusu ve bu orta sınıfın meclis aracılığıyla siyasal hayatta bulunabildiğini belirtmesi, muhalefet için meclisin iç işleyişindeki detayların önemini açıklamakta yardımcı olmaktadır.

Sekizinci ortak argüman olan yasamanın üstünlüğü, önceki tek adam karşıtlığı, çift meclis ve yargı bağımsızlığı argümanlarının tamamlayıcısıdır. Zira halka daha yakın olan muhalefet hareketleri, eğer seçim kurallarına dair kısıtlamaları aşabilirse, genelde yasamanın kontrolünü ele geçirebilmektedir. Bu nedenle, yürütmenin karşısında yasamanın üstünlüğüne vurgu yapmak, Türkiye’deki muhalefetin argüman setinde önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca yasama süreci muhalefet için hayati öneme sahiptir zira Tanzimat’tan itibaren tüm dönemlerde iktidarlar çeşitli suç yasaları aracılığıyla muhalifleri hapse atmış ya da sürgüne göndermiştir. *Mardin*’in eşraf ve onun yasama faaliyetlerine dair hassasiyeti hakkındaki tezleri bu argümanın açıklanmasında temel bir rol üstlenmektedir.

Dokuzuncu ortak argüman, ordunun siyasî gücünün aşırılığıdır. Ordunun siyasal hayattaki yeri yeniçeri isyanları ve benzerleriyle geçmişte de bulunmaktadır ancak modern anlamda bir darbe yönetiminin kurulması Mithat Paşa’nın çevresindeki askerlerle denenmiş, İttihatçılar tarafından ise başarıyla uygulanmıştır. Ardından Mustafa Kemâl Paşa ve Millî Mücadele sürecini yürüten askerlerin yönetimi ellerinde tutması sürecin tamamlayıcısı olmuştur. İttihatçıların askerî yönetiminde, özellikle Mahmut Şevket Paşa ve Enver Paşa dönemleri muhalefetin zihninde derin izler bırakmıştır. Özgürlük hareketi şeklinde başlayan tüm hareketlerin içindeki asker bileşeni, süreç içerisinde kendisini desteklemiş dahi olsa sivil bürokrasi ve eşrafi tasfiyeye uğratmış, otoriter rejimler meydana getirmişlerdir. Zira İTC’nin güçlenişinde Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahattin gibi sivil kişilikler de ideolog olarak önemli roller oynamış ancak süreç içerisinde askerler inisiyatifi ele geçirmiştir. Dolayısıyla, hem devleti yöneten bileşenlerin oluşması sürecinde, hem de özgürlük hareketlerinin kurgulanması sırasında askerler sürekli olarak sivil sesleri bastırmaktalardır. Halâskâran Zâbitanları gibi oluşumlar, askerin aşırılıklarına askeriye içinde dahi tahammül edemeyenlerin olduğunu göstermesi bakımından önemli bir örnektir. *Mardin*, askerin güçlenmesiyle sorun yaşayan grubun, çevre öğeleri arasına katılan eşraf sınıfı olduğunu düşünmektedir. *Zürcher*, Türkiye’nin modernleşmesini bütünüyle askeriyeyle ait faaliyetlere dayandırmakta ve merkezileşmenin doğal olarak güçlü bir orduya ihtiyaç duyduğunu da belirterek, gerekli nedensellik bağıını tayin etmektedir.

Onuncu ortak argüman, saltanat ve hilâfete dair muhalefetin söylemlerinde bulunan vurgudur. Özellikle ulemanın muhalefete geçmesinin bu argümanın dile getirilmesinde payı büyük olmuştur. Ayrıca liberallerin İngiltere ile iyi ilişkilere sahip olması ve İngiltere'nin de sömürgelerinin isyanlarıyla baş edebilmek adına hilâfet taraftarı olması, muhaliflerin söylemlerine etki etmiştir. *Mardin*'in tezlerine göz atıldığında, saltanat ve hilâfet taraftarlığının, muhalefetin bünyesindeki 'halk uleması' bileşeni ile ilgili olduğu kolayca tahmin edilmektedir. *Timur*'un tezlerinde ise, muhalefet Jakobenlerin karşısındaki kral ve hanedan destekçileri durumunda olduklarından, argümanlarının arasında saltanat ve hilâfetin bulunması oldukça doğaldır. *Karpat* ise, iktidarda olan grupların modernizmi radikal biçimde uygulayıp dinî öğeleri dışladığını belirtmekte ve muhalefetin bu argümana sarılmasının kaynağını açıklamakta yararlı olmaktadır. *Berkes* de modernist iktidarların, dinin etkisini kırmakta olduklarından ve 'gericilerin' de bu dünyevîleşme karşısında gelenek ve din kurallarına dolayısıyla da geleneksel saltanat yönetimine yönelmelerini ve hilâfeti önemli bir argüman hâline getirmelerini açıklamaya yardım etmektedir.

On birinci ortak argüman, muhalefetin siyasal ve ekonomik liberalizm idealiyle uyumlu bir çizgidedir. Devletin sürekli müdahalesinden bunalmış ve belirli bir oranda sermaye birikimini tamamlamış kesimlerin muhalefette bulunması, şahsî teşebbüse ve adem-i merkeziyete dair vurguyu arttırmıştır. Erken dönemde Ahmet Rıza Bey çevresinin, Prens Sabahattin'e karşı elde ettiği zafer dahi merkeziyetçilerin iktidarını ve devletin ekonomiye müdahalesini getirmiş, muhalefet bu noktalarda yoğunlaşmıştır. *Mardin*'e göre, iktidarın merkeziyetçiliği, halka güvenmemesi ile birlikte değerlendirilmesi gereken bir olgudur. Dolayısıyla bürokrasi, eğitilmesi gereken güvenilmez halk kitlelerine dayatmacı bir tavır sergilerken, şahsî teşebbüs gibi bir olanağı sunmayacağı aşîkârdır. Ayrıca *Mardin*'in kuramı dikkate alındığında, çevre öğeleri arasında yer alan eski soylu aileler de doğal olarak adem-i merkeziyet yanlısı bir tavır geliştirmişlerdir. *Karpat*'a göre de, muhalefetin temelini meydana getiren eşrafın merkeziyetçi politikalara karşıtlığını dile getirmek için parlâmento var edilmiştir. Dolayısıyla adem-i merkeziyetçiliğin muhalefet tarafından savunulması birinci önceliktir. *Zürcher* modern Türkiye'de hayata geçirilen uygulamaların bütünüyle merkezîleşme amacına hizmet ettiğini belirtmekte ve dolayısıyla muhalefetin adem-i merkezîleşme üzerinde toplanmasının altında yatan dinamiği

ortaya koymaktadır. *Berkes*'e göre de adem-i merkezileşme, muhalefetin iktidar politikalarına direnmek için kullandığı araçların başında yer almaktadır. Ayrıca ona göre, özel teşebbüs yanlıları, dinî geleneklerin de temsilini mecburen üstlenmişlerdir. *Keyder* ise, Asya Tipi Üretim tarzı nedeniyle, merkezdeki memurların artığa el koyarak özel mülkiyeti sınırlandırmalarının dolaysızlığını belirterek, muhalefetin şahsî teşebbüs yanlısı ve adem-i merkeziyetçi olmalarını anlamayı kolaylaştırmıştır.

On ikinci ve son ortak argüman ise, İstanbul'a dair vurgudur. Bu argüman, saltanat/hilâfet argümanı ile birlikte değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır. Ayrıca modernist milliyetçilik özleminde olan bürokratlar için, İstanbul çok kozmopolit görünmekte ve eskimiş gelenekleri hatırlatmaktadır. *Mardin*, bürokrasinin gayrimüslim düşmanlığına özel bir yer ayırmıştır. İstanbul'un kozmopolit yapısı hesaba katıldığında, neden ikinci plana atıldığı anlaşılır gözükmektedir. *Timur* ve *Keyder*'in tezleri incelendiğinde, İstanbul'un ticaret burjuvazisinin bulunduğu yer olması nedeniyle ikinci plâna itildiği anlaşılabilecektir. *Zürcher* ise, İstanbul'daki İttihatçılar ile Ankara'daki İttihatçıların çeşitli fikir ayrılıkları olduğunu ve İstanbul'dakilerin Amerika destekli yumuşak direniş plânlarının Ankara'dakiler tarafından oldukça olumsuz karşılandığını belirtmekle bu argümanın kaynağını açıklamaktadır.

Argümanların ortaklığının yanında sürecin anlaşılabilmesi adına 1902 yılındaki I. Jön Türk Kongresi, yalnızca İttihatçıların bir iç çekişmesi olarak algılanmamalıdır. Literatürdeki çeşitli kabullere göre, İttihatçılık bu hareketlerin kadrolarında bulunmaktadır, ancak gözden kaçan nokta bu sürekliliğin temelde fikrî noktada olması ve bu fikrî sürekliliğin de 1902 Kongresi'ndeki iktidar-muhalefet klikleri açısından da el ele devam etmiş olmasıdır. Literatürde gözden kaçan bir diğer temel nokta ise, Karakol Cemiyeti'nin bu parti içi muhalefetteki rolüdür. Çeşitli akademik yazılarda bu cemiyetteki argümanların İkinci Grup tarafından üstlenilişi havada kalmış ve Karakol Cemiyeti'nin Dokuz Umde isimli programının belirleyiciliği gözden kaçmıştır.

1902'deki parti içi iktidar grubu, devletçi, merkeziyetçi alanda sürekliliğini devam ettirmiştir. 1902-1950 yılları arasında bu fikir setini ilk olarak Ahmet Rıza Bey ve çevresi daha sonra ise, Enver, Talât ve Cemâl Paşalar sahiplenmiştir. Paşaların yurt

dışına çıkışlarıyla birlikte, kadroların devamlılığı kesilmiş, ancak fikirleri Birinci Meclis'teki Birinci Grup ve daha sonra dönüştüğü CHF tarafından benimsenmiştir.

1902'deki parti içi muhalefet grubu ise, liberal, adem-i merkeziyetçi çizgide sürekliliğini devam ettirmiş, Prens Sabahattin önderliğinde ilerleyen grup 1908 yılındaki iktidar döneminde Ahrar ve HİF çizgisinde bir süre temsil edildikten sonra, fikirleri İTC'nin tekrar muhalefete geçmesiyle birlikte Karakol Cemiyeti'nce sahiplenilmiştir. Birinci Meclis'teki İkinci Grup mirası devralmış ve TCF, SCF, DP ekolüne bayrağı teslim etmiştir.

SCF üzerinde bir kırılma hattı olduğu iddiası ise, özellikle fırkanın taşra teşkilâtlarındaki kadrolar açısından geçerli görünmemekte, merkez kurulunda da İttihatçıların varlığı bilinmektedir. Fikrî takip ise, kadro sürekliliğine kıyasla çok daha güçlü şekilde devam etmektedir. Mustafa Kemâl Paşanın SCF üzerindeki güdümü saltanat/hilâfet, çift meclis talebi, kuvvetler ayrılığı ve kısmen İstanbul'un merkez olmasına dair olan argümanları üzerinde yoğunlaşmış gözükmektedir. Dolayısıyla, SCF'nin ayrıştığı temel nokta liberal ve adem-i merkeziyetçi eski İttihatçı muhalefetin temsilcisi olma konusunda değildir.

SCF'nin ayrıştığı temel noktalar göz önünde bulundurulduğunda, Mustafa Kemâl Paşanın bu eski muhalif argümanların hangilerine tahammül etmekte zorlandığı ortaya çıkmaktadır. Mustafa Kemâl Paşa, Prens Sabahattin'in fikrî takipçilerine muhalefet şansı tanımış, ancak padişah ve halifelik makamlarının yeniden kurulması, geleneklerin ve mesleklerin temsil edileceği ikinci bir meclisin açılması, tüm bunların merkezi konumunda olan İstanbul'un yeniden denkleme dâhil edilmesine karşı net bir tavır sergilemiştir. Eski döneme ait bu argümanlar dışlanmışken, yeni dönemdeki parlâmenter rejime dair tek kırmızı çizgisi ise, kuvvetler birliği ilkesi üzerinde belirmiştir.

Ayrıca üzerine düşünülmesi gereken muhalif hareket ise, Karakol Cemiyeti'dir. Bu cemiyetin yayınlamış olduğu Dokuz Umde isimli programın yarattığı ürkütücü etki İzmir Suikastı sürecindeki sert tepkiden anlaşılabilir. Zira Karakol Cemiyeti'nin diğer muhalefet hareketlerinden çok önemli bir farkı bulunmaktadır. Bu hareketin fikrî selefi Prens Sabahattin ekolü olmasına rağmen, cemiyeti oluşturan kadroların neredeyse tamamı Ahmet Rıza Bey ekolünün takipçileridir. Dolayısıyla, Karakol Cemiyeti ekibi, Millî Mücadele'yi gerçekleştiren

İttihatçılarla doğrudan bağlantılı kimselerdir. Karakol Cemiyeti'nin muhalefet saflarına geçmesi, önce Millî Mücadele'yi sürdüren ekibin bölünmesine neden olabileceken, bir yandan da Mustafa Kemâl Paşanın ileride kuracağı partinin omurgasını oluşturacak olan kadroların kaybı gibi ağır bir sonuç doğurabilecek potansiyele sahiptir. Dolayısıyla, Karakol Cemiyeti, ilk dönemindeki Enver Paşa taraftarlığı ve sonraki Prens Sabahattin fikirleri nedeniyle Mustafa Kemâl Paşanın liderliğine hem kişisel hem de düşüncel anlamda en büyük alternatifi ve tehdidi meydana getirmektedir.

Bu alternatif ve tehdit oluşturabilme kapasitesi Karakol Cemiyeti'nin yararlı bir örgüt olmasına rağmen tasfiye edilmesini, 1926 yılında üyelerinin idam edilmesini gerektiren temel dinamiktir. Ancak 1902 yılından o güne süregelen bir argüman seti idamlarla yok edilememiş, Dokuz Umde diğer tüm muhalefet hareketlerinin programlarına ilham vermeye devam etmiştir.

Bu çalışma, Türk siyasal hayatındaki iktidar-muhalefet ilişkilerine, literatürde zayıf kalan Karakol Cemiyeti'ne, cemiyetin Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemine yapmış olduğu büyük etkilere dikkat çekmenin yanında, SCF hakkındaki indirgemeci yaklaşımların ortak argüman setine dayandırılarak belirli bir temele oturtulmasına odaklanmış ve bu yolla ilgili literatüre katkı sağlamaya çalışmıştır. Literatürün taranması sırasında Birinci Meclis'teki 'Hocalar Grubu' hakkında diğer siyasî hareketlere kıyasla derinlemesine bir araştırmanın yapılmadığı fark edilmiştir. Daha sonraki araştırmacıların bu konuya eğilmesi yararlı olabilecektir.

KAYNAKÇA

Ağaoğlu, A. (2018). *Serbest Fırka Hatıraları* (3 b.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ağaoğlu, S. (1993). *Siyasî Günlük: Demokrat Parti'nin Kuruluşu*. İletişim Yayınları.

Ahmad, F. (1991). The Progressive Republican Party, 1924-1925. Derl. M. Heper, ve J. M. Landau. *Political Parties and Democracy in Turkey* (s. 65-82). London - New York: I. B. Tauris.

Ahmad, F. (1999). *İttihat ve Terakki: 1908-1914* (5 b.). (N. Yavuz, Çev.) Kaynak Yayınları.

Ahmad, F. (2006). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ahmad, F. (2011). *İttihatçılıktan Kemalizme* (6 b.). (F. Berktaş, Çev.) Kaynak Yayınları.

Ahmad, F. (2012). *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (11 b.). Kaynak Yayınları.

Akal, E. (2001). *Millî Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*. Yayınlanmış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akal, E. (2006). *Millî Mücadele'nin Başlangıcında; Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm* (2 b.). İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırmaları Vakfı.

Akcan, E., ve Gecikli, R. M. (2017). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluş Sürecinde Refet Paşa'nın Tarihi Bir Demeci ve Yankıları. *Atatürk Dergisi*, 6(1), 23-54.

Akın, M. H. (2019). Bir Muhalefet Tasfiyesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı ve İttihatçılık Meselesi Üzerine Notlar. *Türkiye Notları* (3), 61-63.

Akşin, S. (1980). *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Gerçek Yayınevi.

Akşin, S. (1985). *İttihat ve Terakki. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 5, s. 1422-1435). İletişim Yayınları.

Akşin, S. (1997a). *Ana Çizgileriyle: Türkiye'nin Yakın Tarihi* (Cilt 1). Yenigün Haber Ajansı Baskı ve Yayıncılık.

Akşin, S. (1997b). *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908*. Cem Yayınları.

Akşin, S. (2011). *Kısa Türkiye Tarihi* (13 b.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Akyıldız, A. (1989). Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 28, s. 250-251). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (4 b.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Alkan, M. Ö. (2006). Türkiye’de Seçim Sistemi Tercihinin Misyon Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri. *Anayasa Yargısı* (23), 133-165.

Almaz, A. (2003). *Büyük Gazi'nin Hatırat Sahifeleri: Atatürk'ün Hatıraları*. İstanbul: Oku Yayınları.

Annesley, C. (2015). Rules of Ministerial Recruitment. *Politics and Gender*, 11(4), 618-642.

Arol, H. (2005). Mehmet Cavit Bey. Derl. T. Bora, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* (Cilt 7, s. 48-65). İstanbul: İletişim Yayınları.

Arslan, A. (1996). Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı İle Siyasi Parti Üyeliğinin Birbirinden Ayrılması Süreci (1923-1961). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12(34), 223-232.

Atasoy, Y. (2005). *Turkey, Islamist and Democracy*. London-New York: I. B. Tauris.

Ateş, N. Y. (1994). *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Avan, S. (2015). Gerçekten Liberalizm Mi? Yoksa Sadece Söylem Mi?: Tek Partili Türkiye'de Liberal Gelişmeler. *Akademik Bakış Dergisi* (48), 31-45.

Aybay, R. (1985). Anayasal Metinlerde Egemenlik. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 1, s. 40-44). İletişim Yayınları.

Aydın, M. A. (2001). Kânûn-ı Esâsî. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 24, s. 328-330). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Aydın, S. (2009). İki İttihat Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset. Derl. T. Bora, ve M. Gültekingil, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (Cilt 1, s. 117-128). İstanbul: İletişim Yayınları.

Aydoğan, E., ve Mahmutoğlu, T. B. (2013). Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri. *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* (10), 113-142.

Aydoğan, E., ve Özkan, A. (2012). İstanbul'da Bir Ara Seçim: Yenibahçeli Şükrü Bey İle Nurettin Paşa'nın Mebusluğu Meselesi ve İstanbul Gizli Grupları Arasındaki Mücadele. *Belgi Dergisi* (3), 323-341.

Babaoğlu, R. (2012). Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 11(22), 63-108.

Barber, N. W. (2011). The Afterlife of Parliamentary Sovereignty. *International Journal of Constitutional Law*, 9(1), 144-154.

Bay, A. (2017). Sultan, Ulema Ve Hukuk: Ulemanın Müsâdere Uygulamasına Muhalefeti. *Tarihin Peşinde*, (17), 1-28.

Bent, F. T. (1969). The Turkish Bureaucracy as an Agent of Change. *Journal of Comparative Administration*, 1(1), 47-64.

Berkes, N. (1975). *Türk Düşününde Batı Sorunu* (1 b.). Ankara: Bilgi Yayınevi.

Berkes, N. (1982a). Geçmişteki Anayasalarımız. *Atatürk ve Devrimler* (1 b., s. 28-39). İstanbul: Adam Yayıncılık.

Berkes, N. (1982b). *Devlet ve Din Üzerine Bir Konuşma. Atatürk ve Devrimler* (s. 210-224). İstanbul: Adam Yayıncılık.

Berkes, N. (1982c). Atatürk ve Lâikliğin İki Kaynağı. *Atatürk ve Devrimler* (s. 159-167). İstanbul: Adam Yayıncılık.

Berkes, N. (1997a). *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?* (Cilt 1). İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.

Berkes, N. (1997b). *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?* (Cilt 2). İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.

Berkes, N. (1997c). *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* (Cilt 1). İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.

Berkes, N. (2018). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (27 b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Beydilli, K. (1989). Mehmed Emin Ali Paşa. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 2, s. 425-426). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Birinci, A. (1998). Hürriyet ve İtilâf Fırkası. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 18, s. 507-511). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Bora, T. (2005). Adnan Menderes. Derl. T. Bora. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* (Cilt 7, s. 482-507). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bozarslan, H. (2005). Ali Fethi Okyar. Derl. T. Bora. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* (Cilt 7, s. 108-115). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.

Bulmer, E. (2017). *Government Formation and Removal Mechanisms*. International Institute for Democracy and Electoral Assistance.

Calabresi, G., Berghausen, M. E., ve Albertson: (2012). The Rise, and Fall of the Separation Powers. *North Western Univrsity Law Review*, 527-550.

Cichelero, C. A., Ferri, C., ve Nunes, E. B. (2018). From an Idealized Separation of Powers to its Practical Problems in the Rule of Law. *Revista de Investigações Constitucionais*, 5(1), 15-40.

Cloudsley, T. (2014). Who and What Was Atatürk?. *The European Legacy*, 19(3), 368-381.

Coakley, J. (2014). The Strange Revival of Bicameralism. *The Journal of Legislative Studies*, 20(4), 542-572.

Colomer, J. M. (2004). The Strategy and History of Electoral. *The Handbook of Electoral System Choice* (s. 3-78). London: Palgrave Macmillan.

Çelik, M. (1996). *Hüseyin Avni Ulaş*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı.

Çetinsaya, G. (2003). Kalemîye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti. Derl. M. Ö. Alkan, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (Cilt 1, s. 54-71). İstanbul: İletişim Yayınları.

Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform* (Cilt 1). Papirüs Yayınevi.

Demiray, T. (1955). *Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları: 1948-1950 Makaleleri*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Demirbaş, O. (2013). Liderlerinin Yurt Dışına Kaçması Üzerine İttihat ve Terakki İçinde Meydana Gelen Tepkiler. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 131-145.

Demirci, A. (2005). Ahmet Emin Yalman. Derl. T. Bora, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* (Cilt 7, s. 473-479). İstanbul: İletişim Yayınları.

Demirel, A. (2005). Millî Mücadele Döneminde Birinci Meclis'teki Liberal Fikirler ve Tartışmalar. Derl. T. Bora, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* (Cilt 7, s. 164-188). İstanbul: İletişim Yayınları.

Demirel, A. (2007). *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup* (4 b.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Demirel, A. (2010). *İlk Meclis'in Vekilleri: Millî Mücadele Döneminde Seçimler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Demirel, T. (2005). Demokrat Parti. Derl. T. Bora, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* (Cilt 7, s. 480-529). İstanbul: İletişim Yayınları.

DP. (1946a). *Demokrat Parti Programı*. https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/917/200805461_1946.pdf, 04.06.2020.

DP. (1946b). *Demokrat Parti Tüzüğü*. Ankara. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/766/199602109.pdf>, 04.06.2020.

Durukan, K. (2009). Prens Sabahaddin ve İlm-i İçtima: Türk Liberalizminin Kökenleri. Derl. T. Bora, ve M. Gültekingil, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (Cilt 1, s. 143-155). İstanbul: İletişim Yayınları.

Duverger, M. (1974). *Siyasi Partiler* (2 b.). Bilgi Yayınevi.

Ekincikli, M. (2012). Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu. *Akademik Bakış*, 6(11), 151-163.

Emrence, C. (2005). Dünya Krizi ve Türkiye'de Toplumsal Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (Cilt 7, s. 213-216). İstanbul: İletişim Yayınları.

Emrence, C. (2006). *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Engelhardt. (1999). *Tanzimat ve Türkiye* (1 b.). (A. Reşad, Çev.) İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Er, A. (1985). Millî Mücadele'de Siyasal Kuruluşlar. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 4, s. 1120-1136). İletişim Yayınları.

Eraslan, C. (2000). Türkiye Cumhuriyeti'nin Siyasi Hayatında Serbest Cumhuriyet Fırkası Deneyimi Üzerine Düşünceler. *İlmî Araştırmalar* (9), 77-96.

Erdem, U. (2016). Serbest Cumhuriyet Fırkasına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (23), 279-302.

Erkan, Ü. (2019). Pozitivist ve Liberal Sosyoloji Görüşleri: Ahmet Rıza ve Sabahattin Beyin Görüşlerinin Karşılaştırmalı Analizi. *Journal of International Management and Social Researches*, 6(11), 75-84.

Erman, A. N. (1971). *İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri*. İstanbul: Temel Yayınları.

Eroğul, C. (1990). *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi* (2 b.). Ankara: İmge Kitabevi.

Ersal, A. (2015). Karl Müller'in Türkiye'de Bir Merkez Bankası Kurulmasına İlişkin Raporunun Siyasi Yansımaları. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11(22), 481-508.

Ertem, B. (2010). Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası. *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (2), 71-92.

Ertem, B. (2012). Türkiye Büyük Millet Meclisinin İlk On Yılında Parlâmento İçi Muhalefet ve Bir Örnek: Serbest Cumhuriyet Fırkası. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2), 345-362.

Eryılmaz, B. (2010). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yayınları.

Evered, E. Ö., ve Evered, K. T. (2010). Decolonization through Secularization: A Geopolitical Reframing of Turkey's 1924 Abolition of the Caliphate. *The Arab World Geographer*, 13(1), 1-19.

Faguet, J.-P. (2014). Decentralization and Governance. *World Development*, 53, 2-13.

Freedden, M., ve Stears, M. (2013). Liberalism. *The Oxford Handbook of Political Ideologies* (s. 329-347). Oxford University Press.

Fujinami, N. (2007). “Church Law” and Ottoman-Greeks in the Second Constitutional Politics, 1910. *Balkan Studies*, (1), 107-132.

Ganghof, S. (2018). A New Political System Model: Semi-Parliamentary Government. *European Journal of Political Research*, 57(2), 261-281.

Gaub, F. (2016). *Civil-Military Relations in the MENA: Between Fragility And Resilience*. Paris: European Union Institute for Security Studies.

Gazel, A. A. (2019). İkinci Meşrutiyet Döneminde Kâmil Paşa’nın İktidardan Düşürülmesi ve Askerlerin Buna Etkisi. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 51-69.

Gencer, A. İ. (1998). Hüseyin Avni Paşa. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 18, s. 526-527). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Gençer, M. (2017). Avrupa’nın Unutulmuş Devlet Adamı Âli Paşa (Ali Pascha – Europas vergessener Staatsmann). *Tarih Kritik Dergisi*, 3(4), 85-99.

Georgeon, F. (2006a). Bir Kimlik Arayışı: Türk Milliyetçiliği. *Osmanlı Türk Modernleşmesi: 1900-1930 Seçilmiş Makaleler* (A. Berktaş, Çev., s. 1-22). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Georgeon, F. (2006b). Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Yükselişi: 1908-1914. *Osmanlı Türk Modernleşmesi: 1900-1930 Seçilmiş Makaleler* (A. Berktaş, Çev., s. 23-37). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Georgeon, F. (2006c). Aydınlanma ve Fransız Devrimi Hayranı Bir Türk Aydını. *Osmanlı-Türk Modernleşmesi: 1900-1930 Seçilmiş Makaleler* (A. Berktaş, Çev., s. 117-130). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gevgilili, A. (1973). *Türkiye'de 1971 Rejimi*. Milliyet Yayınları.

Gibb, H. A. R., ve Bowen, H. (1950). Islamic Society and the West, a Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East. *Islamic Society in the Eighteenth Century* (Cilt 1). New-York: Oxford University Press.

Goloğlu, M. (2014). *Millî Mücadele Tarihi-III: 1920 Üçüncü Meşrutiyet* (2 b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Gözcü, A. (2006). *Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Siyasal Söylemleri Işığında İktidar-Muhalefet İlişkileri ve Kamuoyu*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Gözler, K. (2000). *Türk Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.

Gözler, K. (2016a). *Kısa Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Gözler, K. (2016b). The Question of the Rank of International Treaties in National Hierarchy of Norms: A Theoretical and Comparative Study. *Prof. Dr. Mehmet Genç'e Armağan [Essays in Honor of Prof. Dr. Mehmet Genç]* (s. 21-46). Bursa: Dora.

Gözübüyük, Ş., ve Kili, S. (1982). *Türk Anayasa Metinleri: 1839-1980* (2 b.). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Guida, M. (2008). Seyyid Bey and the Abolition of the Caliphate. *Middle Eastern Studies*, 44(2), 275 – 289.

Gülsoy, U. (1993). Celâleddin Ârif. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 7, s. 246-247). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Gün, Ö. (2016). Ahmet Rıza'nın Batı Medeniyeti Algısı ve Modernleşme Düşüncesi. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 260-293.

Güneş, İ. (1997). *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Gürdoğan, B. (1959). İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16(1), 91-105.

Hanioğlu, M. Ş. (2000). Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yeri. Derl. E. Kalaycıoğlu, ve A. Y. Sarıbay, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (s. 246-251). Alfa Basım Yayın Dağıtım.

Hanioğlu, M. Ş. (2001). İttihat ve Terakkî Cemiyeti. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 23, s. 476-484). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Hanioğlu, M. Ş. (2004). Meşrutiyet. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 29, s. 388-393). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Hanioğlu, M. Ş. (2010). Talât Paşa. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 39, s. 502-503). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Hardin, R. (1993). Liberalism: Political and Economic. *Social Philosophy and Policy*, 10(2), 121-144.

Hattemer, R. (2000). Atatürk and the Reforms in Turkey as Reflected in the Egyptian Press. *Journal of Islamic Studies*, 11(1), 21-42.

Heper, M. (2012). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Doğu Batı Yayınları.

Hodgson, M. G. (1974). The Hadith Folk. Derl. M. G. Hodgson, *The Venture of İslâm: Conscience and History in a World Civilization* (Cilt 1, s. 386-389). Chicago: The University of Chicago Press.

İnan, S. (2002). *Muhalefette Adnan Menderes: (1946-1950)*. Yayınlanmış Doktora Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İnan, S. (2008). Demokrat Parti Dönemi (1950-1960). Derl. S. İnan, ve E. Haytoğlu, *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi* (s. 115-138). Ankara: Anı Yayıncılık.

İslâmoğlu, H., ve Keyder, Ç. (1977). Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri. *Toplum ve Bilim*, 1, 49-80.

Jorga, N. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Cilt 5). Derl. E. Afyoncu. Çev. N. Epçeli). Yeditepe Yayınları.

Kabacalı, A. (2011). *Talât Paşa'nın Anıları* (6 b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kalaycıoğlu, E., ve Sarıbay, A. Y. (2000). Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim. Derl. E. Kalaycıoğlu, ve A. Y. Sarıbay, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (s. 3-22). Alfa Basım Yayım Dağıtım.

Kansu, A. (1995). *1908 Devrimi*. (A. Erbal, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Kara, İ. (2003). İslâm Düşüncesinde Paradigma Değişimi. *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (Cilt 1: 265-276). İstanbul: İletişim Yayınları.

Karabekir, K. (1991). *Atatürk – Kâzım Karabekir Çekişmeleri: Paşaların Kavgası*. (Derl. İ. Bozdağ) İstanbul: Emre Yayınları.

Karabekir, K. (2000). *İttihat ve Terakki Cemiyeti: 1896-1909* (5 b.). Düz. F. Özerengin. İstanbul: Emre Yayınları.

Karacagil, O. K. (2013). Süreyya (Paşa) İlmen ve Serbest Cumhuriyet Fırkası. *Tarih Dergisi*, (57), 127-145.

Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907* (6 b., Cilt 8). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Karaman, D. (2001). *Cavid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası*. Ankara: Liberte Yayınları.

Karpat, K. H. (2002a). Some Historical and Methodological Considerations concerning Social Stratification in the Middle East. Derl. R. Schulze, *Studies on Ottoman Social and Political History* (s. 291-310). Leiden: Brill.

Karpat, K. H. (2002b). The Ottoman Ethnic and Confessional Legacy in the Middle East. Derl. R. Schulze, ve R. Schulze, *Studies on Ottoman Social and Political History* (s. 730-751). Leiden: Brill.

Karpat, K. H. (2003). Kemâl Karpat ile Siyasî Tarih Üzerine. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(2), 399-422.

Karpat, K. H. (2004a). Tarihsel Süreklilik, Kimlik Değişimi ya da Yenilikçi, Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak. Derl. K. H. Karpat. *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* (S. Taner, Çev., s. 19-50). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Karpat, K. H. (2004b). Türkler Osmanlı Atalarını Hatırlıyorlar. Derl. K. H. Karpat, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* (S. Taner, Çev., s. 1-18). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Karpat, K. H. (2010a). *Osmanlı Nüfusu* (1 b.). (B. Tırnakçı, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. H. (2010b). *Elites and Religion: From Ottoman Empire to Turkish Republic* (2 b.). İstanbul: Timaş Publishing.

Karpat, K. H. (2011). *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik* (1 b.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. H. (2012). *Türk Dış Politikası Tarihi* (1. b.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. H. (2013). *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller* (4 b.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Kartal, C. B. (2013). Ankara'nın Başkent Oluş Sürecinde Dönem Basınında Ankara ve İstanbul: "Makarr" ve "Payitaht". *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 75-88.

Kårtveit, B., ve Jumbert, M. G. (2014). *Civil-Military Relations in the Middle East: A Literature Review*. CHR. Michelsen Institute.

Kavanagh, A. (2016). The Constitutional Separation of Powers. *Philosophical Foundations of Constitutional Law* (s. 221-239). Oxford University Press.

Kaya, Y. ve Müezzinoğlu, E. (2017). Siyasi ve İdeolojik Kimliğiyle Mevlânâzade Rıfat Bey. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 1976-1997.

Kayalı, K. (1985a). Hürriyet ve İtilaf. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 5-6, s. 1436-1444). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kayalı, K. (1985b). I. TBMM'de Muhalefet. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 5, s. 1161-1167). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kayalı, K. (1985c). Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 5, s. 1250-1258). İstanbul: İletişim Yayınları.

Keskin, A. (2013). *İmparatorluktan Cumhuriyete: Ali Fuat Paşa*. Paraf Yayınları.

Keyder, Ç. (1976). Türkiye'de Devlet-Tarım İlişkileri 1923-1950. *Birikim Dergisi* 4(22). 31-40.

Keyder, Ç. (1978). Rostow, Gerschenkron, Capitalism, Proto-Industrialisation. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 74-89.

Keyder, Ç. (1981). Proto-endüstri Kavramı ve Çevre Ülkelerde Emperyalizmin Yol Açtığı Tahribat. *Toplum ve Bilim*, 13. 93-106.

Keyder, Ç. (1998). Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Tarım Var mıydı?. Derl. Ç. Keyder, ve F. Tabak, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım* (s. 1-14). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Keyder, Ç. (2009). *Toplumsal Tarih Çalışmaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyder, Ç. (2015). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Khadduri, M. (1953). The Role of the Military in Middle East Politics. *The American Political Science Review*, 47(2), 511-524.

Kılınçkaya, D. (2012). Serbest Cumhuriyet Fırkasının Toplumsal Tabanı ve Cumhuriyet Halk Partisi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (15), 3-18.

Kinross, L. (1990). *Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu*. (N. Sander, Çev.) Altın Kitaplar.

Kırlangıç, O. (2017). Ahmet Cevdet Paşa'ya Göre Tanzimat Dönemi Osmanlı Ricali. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3(3), 266-297.

Kocaoğlu, B. (2006). *Mütarekede İttihatçılık: İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması 1918-1920*. İstanbul: Temel Yayınları.

Koç, N. (2013). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası İle İlgili Gelişmeler. *Türk - İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 8(16), 75-84.

Koçak, C. (1990). Siyasal Tarih (1923-1950). Derl. S. Akşin, *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980* (s. 85-173). Cem Yayınevi.

Koçak, C. (2003). Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (Cilt 1, s. 72-87). İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, C. (2005). Hüseyin Cahit Yalçın ve Fikir Hareketleri Dergisi. *Türkiye'de Modern Siyasi Düşünce: Liberalizm* (Cilt 7, s. 246-259). İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, C. (2006). *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, M. F. (2018). 1919 Meclis-i Mebûsan Seçimlerinin "Kurucu Meclis Oluşturucu" Niteliği. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22(2), 185-213.

Koçal, V. (2012). 'Çevre'den 'Merkez'e Yönelim Bağlamında Türkiye'de Muhafazakârlığın Dönüşümü: Siyasal İslâmcılıktan Muhafazakâr Demokratlığa AK Parti Örneği. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 81-111.

Koloğlu, O. (1985). Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 1, s. 68-93). İletişim Yayınları.

Kongar, E. (1978). Teknolojik Bakımdan Geri Ülkelerde İdeolojik Öğelerin Toplumsal Değişme Açısından Belirleyiciliği Üzerine Bir Deneme. *Birikim*, 64-69.

Kongar, E. (1992). *21. Yüzyılda Dünya, Türkiye ve Kamuoyu*. Simavi Yayınları.

Kongar, E. (1995). *12 Eylül Kültürü* (3 b.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kongar, E. (2003). *Kültür Üzerine* (7 b.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kongar, E. (2004). *Toplumsal Değişme Kuramları Ve Türkiye Gerçeği* (10 b.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kongar, E. (2005). *Demokrasi ve Kültür* (5 b.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kongar, E. (2006). *Demokrasi ve Lâiklik* (5 b.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kongar, E. (2008). *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* (41 b.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kongar, E. (2017). *İdeolojik Değişme Modelleri ve Demokrasi-8*. Cumhuriyet Gazetesi Web Sitesi.
http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/856413/ideolojik_degisme_modelleri_ve_demokrasi-8.html, 05.06.2020.

Köprülü, O. F. (1996). Keçecizade Fuad Paşa. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 13, s. 202-205). İstanbul.

Kuran, A. B. (1945). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Tan Matbaası.

Kurtulmuş, H. (1993). Dadaylı Halid Bey. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 8, s. 398-399). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Küçük, A. (2005). Türkiye'de Anayasalar ve Anayasacılık Hareketleri. Derl, A. Küçük, S. Bakan, ve A. Karadağ, *21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye'de Siyasal Hayat* (Cilt 1, s. 41-110). Alfa Akademi Basım Yayım Dağıtım.

Küçükömer, İ. (2014). *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması* (5 b.). Profil Yayıncılık.

Küçükuşurlu, M. (2002). Cihangiroğlu İbrahim Beyin 93 Harbi'nden Kurtuluş Savaşı'na Kadar Kars ve Çevresindeki Teşkilâtlanmada Oynadığı Rol. *Atatürk Dergisi*, 3(2), 249-260.

Lawson, R. A., ve Clark, J. (2010). Examining the Hayek–Friedman Hypothesis on Economic and Political. *Journal of Economic Behavior ve Organization*, (74), 230-239.

Lewis, B. (2009). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (2 b.). Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Lijphart, A. (2012). *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries* (2 b.). New Haven ve London: Yale University Press.

Loewenstein, K. (1938). The Balance between Legislative and Executive Power: A Study in Comparative Constitutional Law. *The University of Chicago Law Review*, 5(4), 566-608.

Lybyer, A. H. (1913). Privileges of the Kullar. Derl. Lybyer, A. H. *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (s. 114-119). Londra: Cambridge Harvard University Press.

Malkoç, E. (2007). Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşamı ve Düşünce Dünyası. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (11), 93-162.

Mardin, Ş. (1973). Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?. *Daedalus*, 102(1), 169-190.

Mardin, Ş. (1983). Sivil Toplum. Derl. M. Belge, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 7, s. 1918-1922). İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (1987). Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak "Sivil Toplum". *Defter*, (2), 7-16.

Mardin, Ş. (2008). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2009). Yeni Osmanlı Düşüncesi. Derl. T. Bora, ve M. Gültekingil, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (Cilt 1: 42-53). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2017). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (23 b.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ocak, A. Y. Babailik (1991). *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 4, s. 373-374). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Odabaşı, İ. A. (2005). Tanzimatçılara Karşı Yeni Osmanlılar. *Bilim ve Ütopya*, (132), 16-31.

Odabaşı, İ. A. (2011). Selânik İttihat ve Terakki Üçüncü Kulübü'nün Köylü/Köycü Gazetesi: Vatandaş. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (22), 47-63.

Oğuz, A. (2014). Birinci Meşrutiyet Meclisinin Kapatılmasının Sonuçları Üzerine. *Nevşehir Barosu Dergisi*, (1), 41-67.

Okadan, R. G. (1966). 20 Nisan 1340 Anayasamıza Göre "Hakkı Kaza". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 32, 411-428.

Okyar, O., ve Seyitdanlioğlu, M. (2017). *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye: Fethi Okyar'ın Anıları* (7 b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Olgun, K. (2014). 1912 'Sopalı' Meclis-i Mebûsan Seçimlerinde Ermeniler. *Yeni Türkiye*, (60), 1-13.

Onaran, B. (2007). Kuleli Vakası Hakkında "Başka" Bir Araştırma. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, (5), 9-35.

Ortaylı, İ. (1985). Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 4, s. 953-960). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ortaylı, İ. (2003). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (16 b.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ortaylı, İ. (2006). Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu. Derl. H. İnalcık, ve M. Seyitdanlioğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 283-316). Ankara: Phoenix Yayınları.

Öğün, S. (2000). Hakim Millet Kodunun Dönüşümü. Derl. E. Kalaycıoğlu, ve A. Y. Sarıbay, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (s. 216-243). Alfa Basım Yayın Dağıtım.

Özalper, M. (2014). Bir Muhalefet Partisinin İlgası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. *Anemon Dergisi*, 2(1), 117-136.

Özden, B. A. (2009). Ahmet Rıza. Derl. T. Bora, ve M. Gültekingil, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (Cilt 1, s. 120-123). İstanbul: İletişim Yayınları.

Özek, Ç. (1964). *Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İçyüzü*. İstanbul: Varlık Yayınevi.

Özel, S., ve Sarıkaya, A. (2005). Türkiye'de Liberalizmin Prangaları. *Türkiye'de Modern Siyasi Düşünce: Liberalizm* (Cilt 7, s. 452-479). İstanbul: İletişim Yayınları.

Özgişi, T. (2012). *Türk Parlâmento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Başkanlığı.

Öztuna, Y. (1988). *Keçecizade Fuat Paşa* (1 b.). İstanbul: Gençlik Basımevi.

Parla, T. (1993). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm* (2 b.). İletişim Yayınları.

Ramsaur, E. E. (2011). *Jöntürkler: 1908 İhtilâlinin Doğuşu* (2 b.). (M. Ö. Mengüşoğlu, Çev.). Pınar Yayınları.

Reyhan, C. (2008). Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 1(2), 121-138.

Rodden, J. (2004). Comparative Federalism and Decentralization: On Meaning and Measurement. *Comparative Politics*, 36(4), 481-500.

Sancaktar, F. M. (2010). 1924 Anayasasının Oluşum Sürecinde Çift Meclis İle İlgili Tartışmalar. *Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi Bildirileri* (Cilt 2, s. 2187-2207). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Sarıbay, A. Y. (1991). The Democratic Party, 1056-1960. Derl. M. Heper, ve J. M.Landau, *Political Parties and Democracy in Turkey* (s. 119-133). London· New York: I. B. Tauris.

Saydam, A. (2006). Mütercim Rüşdü Paşa. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 12: 202-203). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Sediroğlu, C. (2017). Balkan Savaşları Arifesinde Ordunun Siyasetle. *The Journal of Academic Social Science*, (63), 470-490.

Sencur, M. (2009). The Bicameral System as a Successor to Decentralisation. *Central European Public Administration Review*, 7(3), 45-60.

Seyidoğlu, H. (2013). Uluslararası Para Sistemi: Farklı Sistemler, Geçmişteki Uygulamalar. *Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama* (19.b, s. 783-794). İstanbul: Güzem Can Yayınları.

Söğütlü, İ. (2018). Jön Türkler ve Siyasal Elitizm: Ahmet Rıza Bey Özelinde Bir İnceleme. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, (54), 97-116.

Tanör, B. (1985). Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 1, s. 10-26). İletişim Yayınları.

Tansu, S. N. (2003). *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*. Yeni Zamanlar Yayınları.

Tansu, S. N. (2016). *İki Devrin Perde Arkası: Teşkilât-ı Mahsûsa Başkanı Hüsamettin Ertürk*. İstanbul: Parola Yayınları.

Taşkıran, C. (1994). Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930). *Atatürk Yolu Dergisi*, 4(14), 255-265.

Terzi, A. (1998). Hazîne-i Hâssa. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 17, s. 137-141). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Tevetoğlu, F. (1988). *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Timur, T. (1996). *Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*. İmge Kitabevi Yayınları.

Timur, T. (2000a). *Sürüden Ayrılanlar* (1 b.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Timur, T. (2000b). *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler* (1. b.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Timur, T. (2013). Osmanlı Mirası. Derl. I. C. Schink, ve E. A. Tonak, *Geçiş Sürecinde Türkiye* (s. 21-59). Belge Yayınları.

Timur, T. (2018). *Türk Devrimi ve Sonrası* (8 b.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Toprak, Z. (2012). *Türkiye'de Millî İktisat: 1908-1918*. İstanbul: Doğan Kitap.

Tunaya, T. Z. (1985). 1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 1, s. 27-39). İletişim Yayınları.

Tunaya, T. Z. (1986). *Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi 1918-1922* (2. b, Cilt 3). Hürriyet Vakfı Yayınları.

Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi* (2 b., Cilt 1). Hürriyet Vakfı Yayınları.

Tunaya, T. Z. (1989). *Siyasal Partiler: İttihat Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* (Cilt 3). Hürriyet Vakfı Yayınları.

Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler: 1876-1938* (4 b., Cilt 2). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tuncel, G., ve Gündoğmuş, B. (2012). Türkiye Siyasetinde Merkez-Çevrenin Dönüşümü ve Geleneksel Merkezin Konumlanma Sorunu. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 137-158.

Tunçay, M. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*. Ankara: Yurt Yayınları.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 1). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 2). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 3). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 4). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 7). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 8). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 10). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 11). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 13). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 14). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 18).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 19).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 20).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 21).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 22).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 25).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 26).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 27).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celseler. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 1). Ankara TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celseler. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 3). Ankara TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celseler. (23/04/1920-16/04/1923). *Tutanak Dergisi* (Cilt 4). Ankara TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (11/08/1923-26/06/1927). *Tutanak Dergisi* (Cilt 5). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (11/08/1923-26/06/1927). *Tutanak Dergisi* (Cilt 7). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (11/08/1923-26/06/1927). *Tutanak Dergisi* (Cilt 10). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (11/08/1923-26/06/1927). *Tutanak Dergisi* (Cilt 12). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (11/08/1923-26/06/1927). *Tutanak Dergisi* (Cilt 13). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (11/08/1923-26/06/1927). *Tutanak Dergisi* (Cilt 14). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (11/08/1923-26/06/1927). *Tutanak Dergisi* (Cilt 15). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (11/08/1923-26/06/1927). *Tutanak Dergisi* (Cilt 16). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (11/08/1923-26/06/1927). *Tutanak Dergisi* (Cilt 17). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (11/08/1923-26/06/1927). *Tutanak Dergisi* (Cilt 18). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (01/11/1927-26/03/1931). *Tutanak Dergisi* (Cilt 2).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (01/11/1927-26/03/1931). *Tutanak Dergisi* (Cilt 3).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (01/11/1927-26/03/1931). *Tutanak Dergisi* (Cilt 17).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (01/11/1927-26/03/1931). *Tutanak Dergisi* (Cilt 20).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (01/11/1927-26/03/1931). *Tutanak Dergisi* (Cilt 21).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (08/03/1943-14/06/1946). *Tutanak Dergisi* (Cilt 24).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (05/08/1946-24/03/1950). *Tutanak Dergisi* (Cilt 1).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (05/08/1946-24/03/1950). *Tutanak Dergisi* (Cilt 3).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (05/08/1946-24/03/1950). *Tutanak Dergisi* (Cilt 5).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (05/08/1946-24/03/1950). *Tutanak Dergisi* (Cilt 6).
Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (05/08/1946-24/03/1950). *Tutanak Dergisi* (Cilt 8). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (05/08/1946-24/03/1950). *Tutanak Dergisi* (Cilt 12). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (05/08/1946-24/03/1950). *Tutanak Dergisi* (Cilt 16). Ankara: TBMM Matbaası.

Türkmen, Z. (2018). 31 Mart İsyanı ve Osmanlı Meşrutiyetine İndirilen Darbe: Ordu-Siyaset İlişkilerine Sultan V. Mehmed Reşad Döneminden Bir Bakış. *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi* (Cilt 2: 518-563). İstanbul: TBMM Millî Saraylar Yayınları.

Uğuz, S., ve Çaparlar, E. (2019). Ferik Ahmed Muhtar Paşa'nın Malûmat Dergisi'nde Yayımlanan Harp Tarihi ve Savunma Sanayiine Dair Yazıları. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (2). 337-359.

Uran, H. (2008). *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Uyar, H. (2005). SCF'nin Yayın Organı: Serbes Cumhuriyet Gazetesi. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (Cilt 7, s. 217-223). İstanbul: İletişim Yayınları.

Uysal, M. A. (2018). 23 Şubat 1880 Tarihli New York Herald Gazetesine Göre Abdülaziz Cinayetine Bir Bakış. *Kesit Akademi Dergisi*, (15), 46-59.

Uzun, H. (2005). Dönemi, Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 145-162.

Walther, R. (2006). *Economic Liberalism. Economy and Society*, 13(2), 178-207.

Weiker, W. F. (1991). The Free Party, 1930. Derl. M. Heper, ve J. M. Landau. *Political Parties and Democracy in Turkey*. London-New York: I. B. Tauris.

Yalman, A. E. (1997). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim: 1888-1922* (2 b.). İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret.

Yıldırım, C., Biçakcı H. (2019). Osmanlıdan Günümüze Liberalizm ve Liberal Partiler. *Akademik Bakış Dergisi* (72), 171-184.

Yüksel, A. (1962-1963). *Yakın Tarihimiz* (Cilt 2). (Derl. F. Kandemir) İstanbul: Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık.

Wallerstein, I. (2011). *Dünya Sistemleri Analizi*. İstanbul: Bgst Yayınları.

Zürcher, E. J. (1987). *Millî Mücadele'de İttihatçılık*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Zürcher, E. J. (1997). *Turkey: A Modern History* (3 b.). Londra: I. B. Tauris ve Co. Ltd.

Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (7. b.). (Y. S. Gönen, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2003). *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*. (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2004). Jön Türkler, Müslüman Osmanlılar ve Türk Milliyetçileri: Kimlik Politikaları, 1908-1938. Derl. K. H. Karpat, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* (S. Taner, Çev., s. 261-292). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Zürcher, E. J. (2005a). Kâzım Karabekir ve İstiklâl Harbimiz Kitabı. Derl. E. J. Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928* (E. Aydınoglu, Çev., 1. b., s. 15-25). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Zürcher, E. J. (2005b). Siyaset Adamı Tarihçi Olunca: Atatürk'ün Nutuk'u Üzerine. Derl. E. J. Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928* (E. Aydınoglu, Çev., 1. b., s. 3-13). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Zürcher, E. J. (2005c). Türkiye Cumhuriyetinin Osmanlı Mirası: Yeni Bir Dönemselleştirme Denemesi. Derl. E. J. Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928* (E. Aydınoglu, Çev., 1. b., s. 45-61). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Zürcher, E. J. (2005d). Osmanlı İmparatorluğu 1850-1922: Kaçınılmaz Çöküş. Derl. E. J. Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928* (E. Aydınoglu, Çev., 1. b., s. 63-79). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Zürcher, E. J. (2005e). Jön Türkler: Sınır Bölgelerinin Çocukları. Derl. E. J. Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928* (E. Aydınoglu, Çev., 1 b., s. 139-153). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Zürcher, E. J. (2005f). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.